CONSTANTIN D

PE URM
VECHIL
CIVILIZA

CONSTANTIN DANIEL

PE URMELE VECHILOR CIVILIZAŢII

CUVÂNT ÎNAINTE de
AUREL-DRAGOŞ MUNTEANU

EDITURA SPORT-TURISM
Bucureşti, 1987

CUVÂNT ÎNAINTE

Lucrarea orientalistului Constantin Daniel vine să întregească preocupările configurate în cărțile de sinteză dedicate culturilor antice din Orientul Mijlociu (egipteană, feniciană, asiro-babiloniană, arameică şi hitită), introducând pe cititorul de la noi într-o zonă de umanitate de primă importanță pentru înțelegerea întregii istorii universale.

În această parte a lumii au fost descoperite cele dintâi aşezări urbane, s-au pus bazele ştiinței şi filosofiei (într-un frumos studiu anterior – cf. Orientalia Mirabilia, *Bucureşti, 1976* –, *Constantin Daniel stabileşte originea egipteană a cuvântului elen care denumeşte iubirea de înțelepciune), s-au dezvoltat codurile de legi civile şi penale şi au fost puse bazele administrației de stat. Speculația teologică a acestor popoare a originat marile mişcări spirituale de mai târziu, prefigurând umanitatea modernă.*

Folosind vastele sale resurse intelectuale, cunoaşterea aprofundată a limbilor antice orientale (egipteana, ebraica, aramaica, dialectele semite din Canaan şi altele), precum şi a limbii eline şi a latinei, punând la contribuție o bibliografie variată şi adusă la zi, Constantin Daniel, în întreaga sa activitate, întreprinde o operă comparabilă cu aceea a lui Maspero, cercetătorul care a ambiționat la începutul secolului nostru o istorie generală a vechilor popoare din Orient. Cultura română deține astfel una din puținele formulări cvasi-complete ale cunoştințelor noastre istorice şi filologice referitoare la civilizațiile antice orientale.

Pe urmele vechilor civilizații *radiografiază etnii dispuse pe o arie ce se întinde din inima Africii până în munții Armeniei*

şi din Anatolia până la Valea Indusului. Sunt realităţi aflate în strânsă conexiune, interferându-şi istoria şi dezvoltându-se oarecum concomitent. Postularea unui caracter autarhic şi recunoaşterea voinţei lor de autonomie spirituală şi istorică sunt insuficiente pentru a le înţelege dezvoltarea şi mai apoi dispariţia din istorie. Datele oarecum sărace despre „Ţara Kuş" sau despre regatele care i-au urmat, despre „Imperiul" Văii Indusului, sau despre Arabia Felix nu trebuie să ne conducă la concluzia că federaţiile de state sau cetăţile care le-au reprezentat propun o istorie inexplicabilă şi închisă în sine.

Constantin Daniel foloseşte izvoare vechi, mărturii ale vecinilor şi adeseori întrebuinţează analogia cu state şi instituţii cunoscute pentru a încerca descifrarea celor mai multe din tainele acestor „lumi apuse". Este interesant de remarcat faptul că cercetătorul român nu se mulţumeşte aproape niciodată cu soluţiile aflate în bibliografia problemei, încercând rezolvări proprii, ipoteze de lucru incitante şi noi, atât ca metodologie, cât şi ca material documentar. Menţionăm astfel subcapitolul dedicat „Ţării preotului Ioan", întreaga problematică legată de Sodoma şi Gomora, unele aspecte ale civilizaţiei sud-arabice şi, îndeosebi, capitolul consacrat „Fiilor lui Het". Remarcabilă în aceste pagini este folosirea izvoarelor istoriografice ebraice şi eline, o lectură nouă a textelor antice, pe baza unui fel de hermeneutică specifică gândirii lui Constantin Daniel.

Societăţile Orientului antic sunt privite în dinamica istorică, pe parcursul secolelor, cu insistenţă pe factorii economici şi politici. Acolo unde este cazul, Constantin Daniel ia în considerare legăturile cu spaţiul carpato-dunărean şi cu populaţiile de aici.

Un patos reţinut animă fraza atunci când judecata istorică este impregnată de consideraţii morale, cum este cazul paginilor dedicate statului Urartu sau elamiţilor şi hitiţilor,

precum şi influenţelor asiriene, cu cohorta lor de cruzimi şi de practici războinice.

Istoria scrisă de Constantin Daniel nu înseamnă o contemplare pasivă a realităţilor, ci un mod de afirmare a valorilor morale şi spirituale. De asemenea, cercetătorul român dă o replică fermă tuturor interpretărilor pseudo-ştiinţifice şi tendinţelor rasiste, afirmând cu generozitate aportul inestimabil al culturilor africane, dravidiene şi semite la constituirea patrimoniului spiritual al omenirii. Situarea regatului Kuş, de pildă, în raport cu Roma antică, constatarea proeminenţei istorice a unor forme de civilizaţie orientală se înscriu pe linia de conduită a unui gânditor de avangardă.

Prin varietatea subiectelor şi prin adâncimea consideraţiilor, prin ştiinţa aproape unică, prin metoda hermeneutica de tratare, atât de originală, Pe urmele vechilor civilizaţii *este o carte utilă şi valoroasă, atât pentru specialist, cât şi pentru marele public.*

Aurel-Dragoş Munteanu

„ŢARA KUŞ" A AFRICANILOR DE CULOARE

Nilul – cel mai lung fluviu din Africa – curge din sud spre nord, având o lungime de 6 671 km de la izvoarele cele mai îndepărtate şi până la vărsarea sa în Marea Mediterană, printr-o deltă întinsă.

La origine, Delta Nilului a fost un golf al Mediteranei, care s-a umplut pe încetul cu mâl şi aluviuni aduse de fluviu. De fapt, în fiecare an, la o dată fixă – vreme de trei luni – Nilul acoperea cu apele sale, încărcate cu mâl roditor, întreaga vale a Egiptului. După inundaţie, când apele se retrăgeau, Nilul lăsa bălţi şi mlaştini întinse, unde creşteau din abundenţă plante acvatice, papirus, trestie şi papură, şi

unde se adăposteau, pe lângă mulțimea păsărilor care veneau să ierneze, hipopotami şi crocodili.

Din mileniul al IV-lea, egiptenii reuşiseră să cultive Valea Nilului până la prima cataractă, săpând canale şi ridicând diguri înaintea apei aduse de inundație.

I. CADRU GEOGRAFIC

Egiptul propriu-zis, cu civilizația sa multimilenară, se întindea până la prima cataractă a Nilului, adică astăzi până la Assuan (anticul Syene), unde în vremea noastră s-a construit un imens baraj, care regularizează cursul fluviului, suprimând inundația anuală. De la prima cataractă spre sud, de-a lungul Nilului se întindea Nubia, al cărei nume însemna „Țara aurului", fiindcă aici se aflau bogate mine de aur. Țara pe care egiptenii au numit-o Nubia era foarte diferită de Egiptul propriu-zis. Ținutul, situat la sud de prima cataractă, dispunea de pământ agricol foarte puțin, valea era supusă inundațiilor, nu se săpaseră canale şi nu se ridicaseră diguri.

În aceste condiții agricultura avea un rol minor în Nubia. Totuşi exista în oazele deşertului şi pe Valea Nilului o populație sedentară care cultiva fâşia redusă de teren de pe malurile marelui fluviu, numită în Egipt *i w n – t j w*. Satele erau aşezate departe unele de altele. Creşterea vitelor, de pe urma cărora se realizau venituri considerabile, a creat o populație semi-nomadă.

Resursele alimentare reduse şi paucitatea păşunilor din oazele deşertului creau ostilitate între triburi, şi de aici luptele frecvente între ele.

Văile torenților, care slujeau drept căi de trecere pentru traficul spre Marea Roşie, erau parcurse de caravanele care efectuau transporturile.

Nubia, mai cu seamă în porțiunea ei dintre cataracta I şi a II-a, era calea de acces spre comerțul cu produse din Africa centrală – colți de elefanți, piei de hipopotami, de antilope, maimuțe, lemn de abanos etc. Cataracta a II-a, la sud de Wadi Haifa, se întindea pe o lungime de circa 100 km şi interzicea orice navigație pe Nil, constituind o barieră naturală în sudul Egiptului. Traficul din Africa centrală trebuia să se efectueze pe căile din deşert, adică prin Darfur şi Dongola, prin oazele Selime, Dungul şi Kurkur către Syene (Assuan), unde era prima cataractă.

Faraonii egipteni din Imperiul Mijlociu chiar şi-au propus să fortifice temeinic zona cataractei a II-a, ca să împiedice orice atacuri venind dinspre sud, aşa cum făcuseră de altfel, înălțând cetăți în jurul cataractei I-a, la care ajunseseră încă din vremea dinastiei I-a, către începutul mileniului al III-lea.

Egiptenii ajung la cataracta a II-a a Nilului în epoca lui Sesostris I (din dinastia XII, circa 1900 î.e.n.) şi reuşesc să o cucerească pe încetul, până în vremea lui Sesostris III (din dinastia XII), deşi încă în cursul dinastiei a Vi-a (2423 – 2263 î.e.n.) încercaseră, fără succes, să se instaleze în această zonă.

Prima nomă (regiune) din Egiptul de Sus purta numele de „Țara Nubiei" şi hotarul său spre nord era la Silsile, la nord de Kom Ombo (Ombos). În dinastia XVIII (1580-1314 î.e.n.) se creează o provincie nouă, Nubia, având drept căpetenie pe „fiul de rege din Kuş", care era locțiitorul faraonului în această regiune şi care se intitula „căpetenia țărilor cu aur ale lui Amon". Căci căile ce conduceau la minele de aur începeau de aici. Aşa cum Elefantina şi în special malul răsăritean al Nilului, cu Syene, constituia locul de depozitare a mărfurilor venite din Africa centrală, la începuturile istoriei Egiptului; în epoca istorică, adică începând cu dinastia a XII-a, aceste mărfuri sunt strânse la cataracta a II-a, pentru ca mai târziu să fie adunate la

Napata, capitala regiunii de graniță a Nubiei. Aceasta constituia o adevărată „poartă” sudică a Egiptului.

Nubia era bogată în arbori, din care se construiau navele ce pluteau pe Nil, în resurse minerale (îndeosebi aur), în pietre scumpe, în piatră pentru statui, în fine, avea sclavi ca forță de muncă. Triburile numite de egipteni *M d',* corespunzând triburilor Bedja de azi din Deşertul libian, încă din Imperiul Vechi au dat ostaşi în armata şi poliția egipteană.

Popoarele ce locuiau în Nubia erau diferite între ele şi vorbeau limbi felurite, ceea ce a permis cucerirea egipteană şi dominația lor. Dar numele de Kuş ce se dădea în Egipt acestor popoare şi acestei țări s-a impus încă din Imperiul Mijlociu (2000-1080 î.e.n.).

II. SCHI**ŢĂ** A ISTORIEI NUBIEI

Cercetările asupra culturilor din Nubia au făcut mari progrese începând din 1907, când s-au cercetat mormintele de la sud de localitatea Dakke. Nu se pot stabili concordanțe sigure cu istoria Egiptului, de aceea ele trebuie evitate. După vechimea mormintelor şi a straturilor găsite, se pot deosebi în Nubia, în raport cu vechimea relativă a lor, ceea ce s-a numit de arheologi grupul A, grupul B şi grupul C.

Grupul nubian A corespunde temporal celei de-a doua culturi preistorice a Egiptului şi ajunge până la dinastia I, poate chiar până la dinastiile II-III; grupul nubian B cuprinde intervalul lung de la sfârşitul dinastiilor *thinite* până la sfârşitul Imperiului Vechi; în fine, grupul nubian C se extinde temporal între epoca Herakleopoliteană până la dinastia XVII, deci şi perioada hiksoşilor.

Nubia preistorică era populată de aceeaşi rasă mediteraneană cu părul negru şi înălțimea scundă, cu

pielea de culoare mai închisă. Adică erau aceiaşi oameni care în epoca preistorică se aflau în Egiptul de Sus, în „prima cultură preistorică” a Egiptului, şi în Libia, care constituiau triburile *I h n w.*

Dar dependența culturii din Nubia de Egipt variază şi nu este absolută, ca urmare a emigrării popoarelor. Cercetarea necropolelor preistorice ale triburilor din grupul A a arătat că despărțirea între cultura Egiptului de Sus (în sudul Egiptului deci) şi cea nubiană a avut loc mai devreme chiar, adică la mijlocul perioadei preistorice, înainte să fi ajuns la deplina maturitate cultura triburilor din grupa A.

Săpăturile lui I. Junker, la Kubanige, la 15 km nord de Assuan, pe malul apusean, au dovedit că în epoca existenței triburilor din grupa A se afla aci o populație nubiană până dincolo de acest oraş, adică până dincolo de limita sudică a ceea ce a constituit Egiptul faraonic înainte de expansiunea sa spre sud, dincolo de prima cataractă. Cimitirul ce s-a găsit aici a putut stabili ce aparținea egiptenilor şi ce era al nubienilor. Caracteristic pentru nubienii din grupa A era obiceiul îngropării cadavrului într-o piele de capră, fără sicriu. Obiceiul se regăseşte atât în mormintele nubienilor din grupul B, cât şi la vecinii apuseni ai Egiptului, la beduini şi la Egiptul preistoric. În Egiptul faraonic acest ritual însă era considerat „barbar”, cu excepția platoşelor la ostaşi şi a pieilor de panteră la preoți. În povestirea lui Sinuhet se scrie clar: „moartea ta nu va avea loc în străinătate, nu vei fi îngropat într-o piele de berbec” (A. Erman – *Die Literatur der Aegypter,* Leipzig, 1915, p. 50).

La nubienii din grupa A, cei decedați erau înmormântați culcați pe partea stângă, cu capul spre sud, astfel ca fața să o aibă spre vest, la fel ca în Egiptul de Sus în epoca preistorică.

Triburile din grupul B prezintă în mormintele de înhumație o scădere a nivelului lor cultural, vădit prin

sărăcia obiectelor ce însoțesc pe morți, în special perle şi amulete. Cuprul se utilizează rar, mai ales la ace, dar se găsesc multe obiecte de os. O dată cu marile expediții în sud, pornite de căpeteniile nomei din Elefantina, în dinastia a VI-a (circa 2423 – 2263 î.e.n.), aceste morminte devin rare. Astfel de expediții durau câteva luni şi ajungeau până în regiunea cataractei a III-a, căci la Kerma s-au găsit ruinele unui centru comercial egiptean. Nu ştim până unde au pătruns asemenea expediții. Dar o colonizare egipteană în această regiune, dincolo de cataracta I, nu s-a făcut niciodată.

Relatările despre tradițiile egiptene în Nubia menționează certurile dintre triburi şi mişcările de migrare ale lor. Căci o dată cu recucerirea Nubiei, pe vremea lui Mentuhotep III, din epoca dinastiei a XI-a (circa 2160 – 2000 î.e.n.) apar aici cu totul alte triburi ca în trecut, *kuşiții.*

Înseşi fortărețele puternice ridicate de faraonul Sesostris III, pentru paza graniței de sud a Egiptului, în dreptul celei de-a doua cataracte, dovedesc clar că în Nubia existau alte triburi, mai puternice ca în trecut. Aceste triburi nubiene, în epoca dinastiei a XII-a, când a domnit Sesostris III, se pot împărți în: 1. Posesorii necropolelor care făceau parte din grupul C; 2. Purtătorii culturii Kerma, în jurul cataractei a III-a (provincia Dongola).

Textele de blestem egiptene, de la sfârşitul dinastiei a XI-a, scrise pe ostraka, dar şi stela victoriei lui Sesostris I de la Buhan (Wadi Haifa) ne fac cunoscute nenumărate triburi şi districte, de exemplu *S m j k, H s' j, K, s* (poate identici cu kuşiții). Aceste grupe de triburi sunt formate din populații pur hamitice, care au totuşi un amestec cu negroizii, datorită comerțului cu fete din sudul cataractei a III-a. La Kubanije, la 15 km nord de Assuan (Syene), în cimitirul explorat de I. Junker s-a descoperit, alături de un cimitir egiptean, din Imperiul Mijlociu, un cimitir nubian din grupul

C. Egiptenii îşi înmormântau morţii mumificându-i şi aşezându-i în sicrie de lemn cu stucaturi, după ceremonii ample, iar nubienii din grupul C îşi aşezau morţii în piei de animale şi apoi ridicau un tumulus peste mormântul din piatră, lângă care puneau hrana mortului în urcioare şi străchini.

Dar în modul de înhumare a nubienilor din grupul C apare o inovaţie: mortul stă culcat chircit, pe partea dreaptă, în direcţia vest-est, cu capul spre est, astfel că faţa este spre nord. Junker consideră că această schimbare se datorează unei influenţe a culturii Kerma: credinţa că stele din partea de nord a cerului vor asigura o dăinuire fericită celui mort. Deosebirea faţă de orientarea mortului în Egipt este notabilă şi se poate ca puternica influenţă a culturii Kerma asupra triburilor nubiene din grupa C să fie datorată dispariţiei barierei egiptene, la nivelul cataractei I şi a II-a la sfârşitul dinastiei a XII-a. Atunci se produce o puternică înaintare a purtătorilor culturii Kerma, care ajunge la cataracta I. În orice caz, se pare că la Kerma a existat o puternică formaţie tribală care a învins pe ostaşii egipteni ce păzeau, hotarul de sud. Găsim morminte nubiene (pan – *graves)* poate ale unor ostaşi din trupele auxiliare, înlăuntrul. Egiptului până la începutul Imperiului Nou, după care şi aceşti emigranţi dispar.

Este caracteristic faptul că, în Imperiul Mijlociu, întregul teritoriu al Nubiei este numitul „Bietul Kuş", nume care l-a înlocuit pe acela mai vechi de Wawat *(W w t)* spre a denumi Nubia. În Imperiul Mijlociu o serie de fortăreţe străbătea Nubia până la Buhan *(B w h n),* în dreptul localităţii de azi Haifa, dar mai ales existau forturi pe *calea aurului,* spre Wadi Alaki (egiptean *B k j, Ikkur).* În spatele lor se construiau templele egiptene. În Imperiul Nou, când graniţa de sud a Egiptului a ajuns la cataracta a IV-a, dincolo de Napata, Nubia propriu-zisă ajunge să fie un hinterland şi, ca

urmare, aşezările egiptene se înmulțesc, ca şi cimitirele, dovadă că Nubia nu mai era un loc de temut. În aşezarea de la Anibe *(M je m)* exista reşedința „fiului de rege din Kuş" sau a înlocuitorului său. Ea era capitala unei căpetenii tribale. Dar prin aceasta se termină în Nubia, până la cataracta a II-a, cultura autohtonă.

Cunoaştem mai puține date despre situația din regiunea situată la sud de cataracta a II-a. După înaintarea spre sud a graniței, mai cu seamă o dată cu prăbuşirea Imperiului Mijlociu, contuarul comercial de la Kerma devine secundar. Explorarea unui tumulus (K III) la Kerma a dus la descoperirea mormântului unei căpetenii tribale din Nubia. Alături de ea s-a găsit o mulțime de slujitori. Ai săi. El avea fața îndreptată spre nord – deci nu era egiptean –, era înhumat fără sarcofag şi acoperit cu o piele de vacă. Dar datina sacrificării slujitorilor regelui se menține de-a lungul veacurilor în regatul Kuş, după cum vom vedea.

În noua provincie, până la cataracta a III-a, o dată cu slujbaşii şi ostaşii egipteni, îşi fac apariția şi zeii Egiptului antic.

Dintre zeii autohtoni ai Nubiei, e de menționat Dedun, care apare ca un zeu tânăr, similar altui zeu nubian Mandulis, stăpânul din Talmis. Cultul animalelor continuă şi ei. Chnum, stăpânul divin din Elefantina, are proprietățile berbecului din Nubia. Pe tumulusurile mai însemnate din Kerma se grava totdeauna câte un cap de berbec. Pe alte morminte sunt înfipte capete de boi, ceea ce dovedeşte că şi acest animal era socotit sacru. La un popor de crescători de animale divinizarea acestora este un lucru firesc. Pe de altă parte, o dată cu mutarea hotarului de sud al Egiptului la cataracta a II-a, zeițele egiptene Satis şi Anuket devin zeițe ale Elefantinei din sud, cum se numea în greacă oraşul Buhan (Wadi Haifa). Zeița Satis, stăpână a insulei Sehel, are coarne de antilopă pe coroană.

Faraonul Sesostris III, din Imperiul Mijlociu, din dinastia a XII-a, cuceritorul Nubiei, apare ca zeu protector al Nubiei. Lui i se consacră templul din Semne-Kumme.

De abia când hotarul de sud al Egiptului a ajuns la cataracta a IV-a, în vremea lui Thutmosis I (circa 1530 – 1520 î.e.n.), egiptenii au ajuns în contact cu negrii propriu-zişi. Expediția reginei Hatchepsut (circa 1504 – 1450 î.e.n., domnind alături de fiul ei Thutmosis al III-lea) în Somalia deosebeşte pe hamiți de negrii care sunt în situații de dependență, sclavi sau semi-sclavi. De fapt, arta egipteană nu figurează tipuri de negri decât în dinastia a XVIII-a (1580 – 1314 î.e.n.), adică aproximativ din vremea când Egiptul a ajuns la cataracta a III-a. Egiptenii numesc pe negrii *N h s j,* deşi în această apelație cuprinde uneori şi pe hamiți.

Căpeteniile din Nubia din regiunea imediat vecină cu prima cataractă *(w w t)* poartă o costumație specifică, neegipteană în esență. Aşa, de pildă, Heje, „fiul de rege din Kuş", din vremea lui Tut-ankh-amon (circa 1361 – 1342 î.e.n.), este înfățişat purtând uneori costum şi podoabe egiptene, dar în mod curent costum şi podoabe autohtone, adică piele de animal sălbatic, pene în păr, inele la picioare, cercei de os în urechi.

Dansatoarele negrese dădeau un spectacol dintre cele mai frumoase în dinastia a XVIII-a. Ele erau fără îndoială trimise ca „tribut" de către hamiții din Nubia în Egipt, aşa cum în Imperiul Nou erau trimişi şi piticii negri care dansau.

Stăpânirea egipteană a rămas neschimbată în Nubia până la sfârşitul epocii faraonilor Ramesizi (până la 1085 î.e.n.), după cum dovedeşte cimitirul egiptean din vremea lui Ramses VI, descoperit în Anibe, ca şi mormântul pictat al unui preot şi locotenent al „fiului de rege din Kuş". La Napata este menționat Ramses al VI-lea.

O dată cu divizarea Egiptului în principate, conduse de căpetenii libiene (dinastiile XXII-XXIII până la 730 î.e.n.), se

instalează în Nubia o epocă lipsită de monumente şi inscripţii.

III. SCHIŢĂ A ISTORIEI „ŢĂRII KUŞ”

În secolul al VIII-lea î.e.n., apare, în locul provinciei egiptene Nubia şi al unor teritorii aflate spre nord, un stat nou, *regatul kuşitic* sau al *ethiopienilor,* aşa cum îl vor numi grecii vechi.

La începutul mileniului I î.e.n. În Egipt este proclamat faraon Seşonk I (circa 250 – 929 î.e.n.), şeful mercenarilor libieni. Lui îi urmează alţi faraoni libieni. În cursul domniei acestora, Egiptul se divide în principate semi-independente, cârmuite fiecare de câte o căpetenie de neam libian (dinastiile a XXII-a şi a XXIII-a egiptene, de la 950 – 730 î.e.n.).

Divizarea Egiptului în principate independente a diminuat mult forţa militară ce putea să-i constrângă pe africanii din. Nubia şi din toată valea Nilului la ascultare şi supunere.

Se pare că o parte din preoţimea de la Theba, fostă capitală a Egiptului şi marele centru religios şi politic din sudul Egiptului, a părăsit localitatea, unde se instalase o căpetenie libiană, şi s-a refugiat în Nubia, unde se păstrase nealterat cultul zeului Amon din Theba, mai cu seamă în oraşul Napata.

Primul suveran kuşit de la care au rămas menţiuni este regele Alara (începutul secolului al VIII-lea), şi el pare a fi întemeietorul real al marelui regat al africanilor de la Napata şi Meroe, numit „Ţara Kuş” de egipteni şi semiţi şi Ethiopia, de către greci.

Este de menţionat că acest regat african, foarte întins şi puternic, s-a dezvoltat curând după întemeierea Romei, fondată la 753 î.e.n., dar documentar primele inscripţii

latine sunt de la 600 î.e.n. Posedăm însă inscripții din secolul al VIII-lea î.e.n., despre Kaşta, un rege african din Meroe, pe când cele latine sunt mult mai tardive după cum se vede. Tot aşa, după tradiție, Cartagina ar fi fost întemeiată la 814 î.e.n., pe când texte scrise în feniciană sunt mai vechi. Tot astfel, prima olimpiadă, cu care încep date sigure din istoria grecilor, este la 773 î.e.n., adică aproape contemporană cu apariția statului africanilor din Meroe.

Astfel, primul mare stat al negrilor îşi are începuturile atestate documentar o dată cu cele ale Romei şi ale Cartaginei, dar şi ale polisurilor greceşti.

Orientaliştii rasişti au negat faptul că negrii ar fi putut întemeia un stat mare înaintea Romei şi mai cu seamă înaintea germanilor, care, precum se ştie, n-au putut crea state proprii decât în secolele IV-V ale erei noastre. Astfel, Hermann Kess (cf. *Kulturgeschichte des Alten Orients,* Erster Abschnitt, A*gypten,* München, 1933) nu suporta ideea că negrii, „rasă inferioară", au întemeiat un mare regat înaintea Romei. El scrie: „în niciun caz nu trebuie să-i considerăm pe urmaşii (regelui Kaşta – notă C. D.) Piankhi, Sabakan şi Taharqa ca o dinastie de negri" (p. 351). Ca argument nu avansează decât statuia regelui meroitic Taharqa care ar fi hamit şi nu „negru". Dar prejudecățile unor savanți germani din epoca nazistă nu au putut falsifica în chip evident istoria. Mărturia grecilor vechi, care au avut relații strânse cu regatul Kuş, este categorică: ei erau „ethiopieni", oameni cu pielea „arsă", deci „negri". De altfel, şi o serie de savanți germani obiectivi au recunoscut caracterul net de „negri" al africanilor de la Napata (cf. *Idem,* nota 9).

După regele Alara, suveran peste „Țara Kuş" (Ethiopia a grecilor) este Kaşta. El domnea la Napata, oraş situat între a III-a şi a IV-a cataractă a Nilului, aproape de muntele sacru Gebel Barkal, unde se afla un templu consacrat lui Amon,

zeul din Theba. Ethiopienii din provincia cea mai sudică a Egiptului faraonic (astăzi Dongola) au preluat ideea unui stat teocratic şi chiar au creat un asemenea stat.

Pe muntele Gebel Barkal, preoţii zeului Amon de la Theba, strămutaţi în statul kuşit, au creat un oracol important. Deciziile politice însemnate şi chiar alegerea regelui din Kuş nu aveau loc decât în urma consultării acestui oracol.

Regele din Napata era locţiitorul lui Amon, suveranul de drept al statului şi care guverna prin rege.

O dată cu ortodoxia cultului lui Amon se revine în artă la imaginile zeilor din Imperiul Mijlociu şi Imperiul Vechi, iar după victoria lui Piankhi, faraonul kuşit care cucereşte tot Egiptul, se instalează pe toată Valea Nilului un stil arhaizant. Aceasta constituie o renunţare făţişă la politica asiatică a faraonilor ramesizi şi la suprimarea oricărei legături spirituale cu provinciile asiatice de altădată ale Egiptului.

Îndeosebi zeul Seth, adorat de faraonii ramesizi, dar duşman al lui Osiris şi al lui Isis, este făcut vinovat de relele ce au lovit Egiptul, mai cu seamă că el avea ca zei înrudiţi pe Hadad, Teşub şi Baal, care şi ei intraseră în Pantheonul egiptean. Împotriva egiptenilor pervertiţi se ridica stricta „ortodoxie" a ethiopienilor de la Napata, adoratori „veritabili" ai zeilor egipteni şi apărători ai dogmelor egiptene care constituiau „izvorul oricărei culturi umane".

Cunoaştem aceste convingeri din relatarea lui Diodor din Sicilia *(Biblioteca istorică,* III, 2), care descrie astfel pretenţiile lor: „Povestesc ethiopienii că ei au fost cei dintâi dintre toţi oamenii şi mai spun că dovezile prin care îşi întăresc spusele lor sunt vădite. Aproape toată lumea este de acord că ei n-au venit de prin alte ţări în ţara lor, ci s-au născut acolo şi că, prin urmare, pe drept cuvânt sunt numiţi băştinaşi. Apoi este un lucru limpede pentru toţi că

oamenii care locuiesc în ţările de miazăzi trebuie să fi ieşit cei dintâi din Sinul pământului.

Într-adevăr, dacă arşiţa soarelui usucă pământul umed şi-i înlesneşte ivirea vietăţilor, este firesc să presupunem că regiunea cea mai aproape de soare a fost cea dintâi care a dat naştere fiinţelor vii. Se mai povesteşte că ethiopienii au fost primii ce i-ar fi învăţat pe oameni să-i slăvească pe zei, să le aducă jertfe, să facă procesiuni şi adunări mari şi să îndeplinească celelalte rituri prin care să preamărească divinitatea. Iată pentru ce tuturor le este foarte cunoscută evlavia ethiopienilor şi iată de ce se spune că jertfele pe care le aduc zeilor sunt cele mai plăcute nemuritorilor. Stau mărturie versurile acelui poet care este poate cel mai vechi şi mai admirat la eleni. În *Iliada,* Homer ni-l înfăţişează pe Zeus şi pe ceilalţi zei ducându-se în Ethiopia, ca să primească jertfele ce li se aduc în fiecare an, spre a fi şi ei părtaşi la un ospăţ pregătit de către ethiopieni: «Zeus a pornit ieri spre Ocean, la neprihăniţii ethiopieni, ca să fie şi ei părtaşi la un ospăţ şi toţi zeii îl urmau» (I, 423 – 424). Se mai arată foarte lămurit că evlavia acestui popor este răsplătită prin aceea că neamul ethiopienilor niciodată n-a fost nevoit să îndure stăpânirea apăsătoare a năvălitorilor. Într-adevăr, din totdeauna şi-au păstrat ethiopienii libertatea şi între ei a domnit buna înţelegere, nefiind supuşi vreunei stăpâniri a celor care – mulţi la număr şi foarte puternici – porniseră împotriva lor, fiindcă niciunul din aceştia n-a izbutit să-şi aducă la îndeplinire planurile.”

Acţionând ca slujitor şi preot suprem al zeului Amon, regele de la Napata consideră pe faraonul egiptean de la Memphis ca uzurpator, iar pe regişorii libieni din diferitele nome egiptene, ca „impuri, spurcaţi”.

Regina din Napata era numită *Kandake* şi în monumente ea apare alături de rege pe prim-plan, căci se bucura de o mare autoritate în conducerea ţării. Numele ei este

menționat şi în *Fapte* (VIII, 27), căci un demnitar al ei venise la Ierusalim şi devenise creştin în urma propovăduirii Apostolului Filip. Se pare că regina avea acelaşi rol ca şi „soția zeului Amon" la Theba.

În vremea regelui Kaşta, Napata devine un centru prosper pe unde se scurgeau corăbiile încărcate cu mărfuri în drumul lor spre Delta Nilului. Sub regele Kaşta, kuşiții îşi consolidează forțele lor militare în mod considerabil şi armata lor invadează Egiptul de Sud, dincolo de Syene (Assuan).

Succesorul regelui Kaşta este Piankhi, care se urcă pe tron în jurul anului 751 î.e.n. El este fiul lui Kaşta. Numele de Piankhi este pur egiptean (în egipteana imperiului nou pi fiind articolul definit, iar *ankhi* derivă de la *anekh* – „viață"). Acest nume de Piankhi a fost purtat de un mare preot al lui Amon din dinastia a XXI-a (circa 1085 – 950 î.e.n.), deci încă o dovadă a originii thebane a regilor kuşiți de la Napata. Regele Piankhi începe campania de cucerire a Egiptului câțiva ani după suirea sa pe tron. Pe o stelă găsită în templul zeului Amon de pe muntele Gebel Barkal, aflată acum în muzeul din Cairo (cf. H. Schafer, *Urkunden der Alteren Athioper Konige,* III, Leipzig, 1905 – 1908, pp. 1-56), regele Piankhi descrie campania de cucerire a Egiptului şi felul cum a reuşit să-i învingă pe „uzurpatorii" din Egipt, el, Piankhi, socotindu-se trimis al zeului Amon. Evenimentele gravate în piatră datează doar din al 21-lea an al domniei sale. Amănunte asupra primei campanii în Egipt, la care, poate, regele nici nu a luat parte, ne lipsesc. Se ştie doar că el se găsea la Napata, capitala „Țării Kuş", şi primea rapoartele generalilor săi.

Anterior cuceririlor regelui Piankhi, Delta Nilului şi Egiptul de Jos în întregime se găseau în mâna unor căpetenii libiene sau a unor mari preoți, a căror autoritate nu depăşea teritoriul unei nome. După moartea ultimului

faraon legitim, Şeşonk al IV-lea, se aflau în Deltă cel puțin patru regi, care erau poate înrudiți cu faraonul legitim şi de aceea şi-au luat titlul de rege, „faraon” (termenul „faraon” vine din egipteanul *per c'* – „casă mare”, „palat”).

Aceşti regi au o latură comună: lipsa de forțe militare, astfel încât tot Egiptul era o pradă uşoară. Printre principii din Deltă se afla însă Tefnekhet, un suveran energic care domnea la Sais, oraş situat la apusul Deltei Nilului. El luă hotărârea să cucerească tot Egiptul şi, fără prea multe eforturi, cuceri toată Delta, dar nu îi înlătură pe principii căpetenii de nome, ci doar le ceru să-l recunoască drept faraon legitim şi probabil să plătească şi un tribut.

După ce puse stăpânire pe Deltă, Tefnekhet ataca Egiptul Mijlociu şi atunci se găsi înaintea armatelor lui Piankhi. Acesta primise vestea cuceririi oraşului Memphis de către Tefnekhet şi apoi a asedierii oraşului Heracleopolis. Atunci Piankhi dădu ordine trupelor sale să atace armata lui Tefnekhet şi să împresoare cetatea Hermopolis, care între timp se supusese regelui din Sais.

Textul înscris pe stela menționată arată cum a fost cucerit tot Egiptul de către armatele lui Piankhi, cu care începe dinastia kuşită sau ethiopiană, când toți faraonii sunt regii negri de la Napata. „Imperiul egipto-kuşit” devine cea mai vastă putere din lumea antică ce se întinde de la hotarele Etiopiei de azi până la Marea Mediterană.

Cei mai cunoscuți faraoni din dinastia kuşită sunt: Şabaka (716 – 701 î.e.n.), Şabataka (701 – 689 î.e.n.), Taharqa (689 – 663 î.e.n.) şi Tanutamon (663 – 656 î.e.n.). Aceşti faraoni africani reuşesc să restabilească ordinea în Egipt, înlăturând pe şefii libieni ai mercenarilor *Me,* care se proclamaseră faraoni peste vaste ținuturi. Precum am arătat, faraonii kuşiți preluaseră de la Theba doctrina statului teocratic, iar zeul Amon de la Napata, situat pe

muntele Gebel Barkal, guverna acum tot Egiptul prin oracolele sale.

Oracolele acestui zeu impuneau de asemenea alegerea viitorului rege, precum şi păzirea tuturor interdicţiilor rituale, de exemplu la mâncarea peştelui, în general, admiţându-se doar anumite specii. Se afirma că peştele, trăind în apă şi în mare, este o vieţuitoare a zeului Seth, duşman şi ucigaş al fratelui său Osiris. Se ştie că. Regele Piankhi, venind în Delta Nilului, refuză să între în legătură cu principii care sunt „spurcaţi", fiindcă mănâncă orice peşte.

Numele fondatorului „imperiului kuşito-egiptean", Piankhi, a rămas alăturat tuturor faraonilor etiopieni care i-au succedat, aşa precum a fost acela de Cezar la împăraţii Romei.

Şabaka începe lupta împotriva Asiriei, care în acea epocă tindea să cotropească ţară după ţară în tot Orientul Apropiat. În vremea lui, Napata a rămas capitala ţării, deşi acest faraon locuia mai ales la Sais, în vestul Deltei Nilului.

Urmaşii săi au continuat lupta cu Asiria – putere care cucerea totul în calea ei.

În cele din urmă, asirienii, înarmaţi cu arme şi paveze de fier, de care nu dispuneau egiptenii, ajung în anul 664 î.e.n., la Theba, fosta capitală a Egiptului, pe care o ocupă şi o nimicesc.

Ultimul dintre faraonii dinastiei etiopiene a fost Tanutamon, care, biruit de asirieni, este silit să părăsească Egiptul şi să rămână suveran doar al regatului kuşit. Drept consecinţă, legăturile dintre kuşiţi şi egipteni slăbesc mult.

Opriţi în expansiunea lor spre nord, kuşiţii se vor extinde spre sud şi spre vest. Faraonii de la Napata se consideră în continuare singurii faraoni legitimi ai Egiptului şi de aceea va continua ostilitatea lor marcată faţă de faraonii, egipteni, pe care îi consideră drept uzurpatori. Faptul acesta se

reflectă şi în povestirile egiptene (cf. Constantin Daniel şi Ion Acsan, *Faraonul Kheops şi vrăjitorii,* Bucureşti, 1977, p. 273 sq.).

Faraonii negri din „Ţara Kuş" constituiau în permanenţă o ameninţare potenţială pentru faraonii Egiptului, fiindcă toţi rebelii egipteni sau cei nemulţumiţi se refugiau aici, ca şi numeroşi dezertori.

De aceea, în anul 591 î.e.n., faraonul egiptean Psametic II, ce îşi avea capitala la Sais, se foloseşte de trupele sale de mercenari greci pentru a ataca „Ţara Kuş". Detaşamentele egiptene cuceresc Napata, dar nu reuşesc să nimicească regatul. Kuşiţii îşi întemeiază o nouă capitală la Meroe, localitate apropiată de o serie de drumuri comerciale, care duceau fie spre Marea Roşie (pe unde veneau corăbiile din India şi, poate, chiar din China), în Africa de vest, fie spre centrul şi sudul Africii, de unde soseau aur, pene de struţ, lemn de abanos, fildeş, maimuţe, blănuri, peşte uscat etc.

La Meroe se găsea destul pământ, foarte rodnic, încât kuşiţii au făcut diguri şi canale pentru irigaţii, ca în Egipt, obţinându-se astfel recolte foarte îmbelşugate. Lângă Meroe se găseau de asemenea importante zăcăminte de minereu de fier, dar şi lemn necesar pentru metalurgia fierului.

Se pare că metalurgia fierului era cunoscută în Africa din secolele V-IV î.e.n., dar în Egiptul antic nu s-a utilizat decât în epoca romană. Cauza pare a fi fost frica de răscoale ale locuitorilor, care, în posesiunea armelor de fier, ar fi avut o netă superioritate. De altfel, din acelaşi motiv se pare că nici bronzul nu ora prea răspândit. Aşa se face că ţăranii egipteni au avut până târziu seceri de lemn, în care inserau pietre de obsidiană ascuţite bine.

Kuşiţii au învăţat de la înfrângerea lor de către asirieni, pe care am menţionat-o, că trebuie să aibă arme de fier spre a-i învinge. Aşa se face că, la Meroe, ei au prelucrat o foarte mare cantitate de minereu spre a fabrica fontă şi fier.

Cu timpul, în noua capitală se construiesc palate fastuoase, temple măreţe care rivalizează cu cele din Theba, ba chiar se construieşte şi un observator astronomic. Se ştie că vechii egipteni n-au cunoscut astrologia, disciplina ce pretindea că află viitorul din mişcarea astrelor. În schimb, în Egiptul antic se acorda o mare însemnătate mişcării astrelor, spre a fixa orele nopţii şi calendarul. Astrologia nu a fost introdusă decât după secolul al III-lea î.e.n., de către greci, astfel că observatorul era astronomic propriu-zis.

Nu avem informaţii despre evenimentele ce s-au petrecut în „Ţara Kuş" între anii 70 ai secolului al VI-lea şi anii 30 ai secolului al V-lea î.e.n., dar ştim că în acest interval legăturile culturale cu Egiptul s-au diminuat mult. În această perioadă a avut loc campania regelui persan Cambyse. Herodot relatează astfel această expediţie a perşilor: „Cambyse proiecta trei expediţii: împotriva cartaginezilor, împotriva locuitorilor oazei zeului Amon şi contra etiopienilor macrobi (cu viaţă lungă, notă C.D.) care locuiesc în Libia (Africa, notă C.D.), la marea din sud-vest. El hotărî... să trimită la etiopieni iscoade ca să vadă Masa Soarelui (a lui Amon-Ra, zeul soarelui, notă C.D.), care se spune că se află în ţara lor, dacă ea exista cu adevărat, şi ca să observe toate cele ce sunt acolo, acoperindu-se cu pretextul că au venit să aducă daruri regelui.

Iată ce este Masa Soarelui: este o luncă într-un cartier mărginaş, acoperită cu cărnuri fripte din toate patrupedele ce se pot mânca; în timpul nopţii cei ce au grijă de această masă aduc acolo fripturile, după ce le-au primit de la locuitori, fiecare după partea ce i s-a stabilit să o dea. Dimineaţa, oricine poate să vină să mănânce din acele fripturi, şi s-a răspândit în acele locuri părerea că pământul el însuşi aduce în fiecare an aceste daruri...

Cambyse, de îndată ce se hotărî să trimită iscoade, trimise să fie aduşi de la Elefantina (oraş în sudul Egiptului,

la cataracta I, notă C.D.) ihtiofagi (oameni ce se hrănesc doar cu peşte) care să ştie limba etiopienilor...

Când ihtiofagii au ajuns din Elefantina la Cambyse, acesta îi trimise în Ethiopia, dându-le porunci asupra celor ce aveau să spună: ei luară cu ei daruri, un veşmânt de purpură, un şirag de aur, brăţări, un vas de alabastru, plin de mir, şi un butoi cu vin de palmier. Se spune despre etiopieni că sunt cei mai înalţi şi cei mai frumoşi oameni din lume; se zice că au datini deosebite de cele ale altor ţări şi mai cu seamă cele cu privire la puterea regală. Ei o atribuie aceluia dintre cetăţeni care depăşeşte pe ceilalţi prin statura sa, cu condiţia ca forţa lui să corespundă cu talia sa; iată pe cine consideră ei că este demn să devină rege.

Odată ajunşi la etiopieni dădură regelui darurile şi îi grăiră următoarele: «Cambyse, regele Persiei, dorind să fie prietenul tău şi oaspetele tău, ne-a însărcinat să venim la tine, el îţi oferă aceste daruri, pe care le foloseşte şi el». Etiopianul, înţelegând că veniseră ca spioni, le răspunse: «Regele perşilor nu v-a trimis ca să aduceţi daruri din dorinţa de a căpăta alianţa mea şi voi nu grăiţi adevărul. Scopul vostru este să spionaţi regatul meu şi acest om, regele vostru, nu e un om drept. În adevăr, dacă era el drept, nu ar fi râvnit la alte ţări decât la a sa proprie şi nu ar fi adus în robie oamenii care nu i-au făcut niciodată vreun rău. Acum duceţi-i acest arc şi repetaţi-i cuvintele următoare: «Regele etiopienilor dă acest sfat regelui perşilor: când perşii vor întinde tot aşa de uşor ca mine arcuri de mărimea aceasta, vor putea – dacă vor fi îndestul de numeroşi – să-i atace pe ethiopienii macrobi. Până atunci să mulţumească zeilor că nu au inspirat fiilor etiopienilor ambiţia de a adăuga alte ţinuturi la ţara lor proprie».

Sfârşind cuvântarea sa, el întinse arcul şi îl dădu trimişilor lui Cambyse, apoi, luând veşmintele de purpură întrebă ce erau şi cum au fost făcute. Ihtiofagii i-au spus

cele cu privire la purpură şi la vopsea, dar regele le răspunse: «Sunteţi nişte înşelători şi veşmintele voastre sunt şi ele înşelătoare». Apoi le puse întrebări cu privire la colier şi la brăţări. Ei răspunseră că «La noi acestea sunt podoabe». Atunci regele, râzând şi prefăcându-se că le socoate cătuşe şi legături, le spuse că la etiopieni se foloseau legături cu mult mai tari.

Mirul a fost obiectul altei întrebări, şi după ce ei îi explicară fabricarea şi folosirea lui, el repetă aceleaşi cuvinte ca şi pentru veşminte (şi veşmintele şi mirul vor să ascundă, să falsifice o realitate, trupul gol sau mirosul natural, de aceea trimişii sunt nişte înşelători, notă C.D.). În cele din urmă ajunse la vin (este vorba de vin din curmale, de palmier, fiindcă în Egipt pare că există o interdicţie a cultivării viţei de vie până la cucerirea macedoneană, notă C.D.), şi se informă asupra modului cum se face şi, înveselit de această băutură, întrebă cu ce se hrănea regele lor şi care era la perşi cea mai lungă durată a vieţii. Ei răspunseră: «Regele nostru mănâncă pâine», după care ei descriseră natura grâului şi adăugară că în Persia o viaţă lungă se sfârşea după optzeci de ani. Regele etiopian exclamă atunci: «Nu e de mirare că oamenii care se hrănesc cu astfel de orduri trăiesc atât de puţini ani; nu ar putea să ajungă nici la anii aceştia, fără această băutură care îi susţine».

El vorbea despre vin, şi asupra acestui lucru era de acord că egiptenii sunt superiori.

Ihtiofagii, la rândul lor, întrebară pe rege cu privire la durata vieţii şi cu privire la regimul alimentar al etiopienilor. El le răspunse că cei mai mulţi oameni atingeau o sută douăzeci de ani şi că unii din ei mergeau şi mai departe chiar (în Egiptul faraonic se dădea ca limită de viaţă posibilă o sută zece ani, notă C.D.), şi că nu mâncau decât cărnuri fierte şi beau lapte. Cum trimişii se arătară surprinşi de

această vârstă înaintată, regele îi duse la o fântână, unde, după ce se îmbăiară, ieşiră mai lucitori decât dacă ar fi fost acolo ulei, pe deasupra răspândeau un miros de viorele. Apa acestei fântâni este atât de uşoară – după spusele iscoadelor – că nimic nu poate să rămână la suprafaţă, chiar lemnul, nici ceea ce e şi mai puţin greu, tot ce se aruncă în ea cade la fund. Dacă apa aceasta este de aşa fel precum spun etiopienii, poate ei trăiesc atât de mult pentru că folosesc această apă pentru orice întrebuinţare. De la fântână ei fură duşi la o închisoare, unde toţi deţinuţii erau legaţi cu cătuşe şi lanţuri de aur; în această ţară bronzul este din toate metalele cel mai căutat...

În cele din urmă au vizitat mormintele, care se zice că sunt construite din cristal (desigur cristal de stâncă sau de munte, care e uneori transparent, notă C.D.) cum voi arăta. După ce a fost uscat cadavrul, fie în felul folosit de egipteni, fie altfel, el este acoperit cu ghips şi colorat, reproducându-se pe cât este posibil trăsăturile defunctului. După aceea, cadavrul este închis într-o coloană de cristal care a fost excavată; acest material se află din abundenţă la ei şi este uşor de lucrat. Se vede răposatul în centrul coloanei de cristal (se ştie că Alexandru cel Mare a fost şi el înhumat într-un sarcofag de cristal de stâncă, notă C.D.), el nu exală niciun miros şi nu are nimic respingător, îl vedem în întregime aşa cum era el. Rudele cele mai apropiate păstrează în casa lor coloana pe vremea unui an. I se aduc jertfe. După acest interval este adusă în mormintele din oraş.

Iscoadele, după ce au văzut tot, s-au întors înapoi şi după ce şi-au prezentat raportul lor, Cambyse s-a înfuriat rău. El dădu poruncă să se pornească imediat împotriva etiopienilor macrobi, fără să dea dispoziţii pentru aprovizionarea cu merinde, fără să se gândească deloc că se va duce în cel mai îndepărtat ţinut din lume. Regele plecă de îndată ce auzi

spusele ihtiofagilor, ca un nebun ieşit din minţi, dând poruncă grecilor ce se găseau în Egipt să rămână acolo şi luând cu el toate trupele sale de pedestraşi. Ajuns la Theba, el detaşă din armata sa aproape cincizeci de mii de oameni, pe care îi însărcină să supună în stare de robie pe locuitorii oazei lui Amon, apoi să dea foc templului lui Amon de acolo. El însuşi, cu restul armatei sale, continuă să înainteze spre Ethiopia. Dar înainte ca să fi parcurs a cincea parte a drumului, deodată tot ce aveau ca merinde lipsi. Dacă regele Cambyse, văzând acestea, ar fi revenit asupra hotărârii sale, dacă ar fi retras trupele sale, cu toate greşelile făcute la început, ar fi fost un om cuminte. Dar el nu ţinu seamă deloc de această împrejurare şi continuă înaintarea sa. Ostaşii săi, atâta vreme cât putură să smulgă ceva din pământ, se hrăniră cu ierburi. Această resursă începu să le lipsească când ajunseră la nisipuri şi atunci unii dintre ei săvârşiră o acţiune cumplită, traseră la sorţi şi mâncară un om din zece. Regele află de aceasta şi, temându-se să-i vadă pe ostaşii săi mâncându-se unii pe alţii, dădu ordin de retragere. Renunţă astfel la expediţia sa împotriva etiopienilor şi se întoarse la Theba după ce pierduse pe cei mai mulţi din ostaşii lui" (Herodot, *Istorii,* III, 17-26).

Cu timpul, între cataracta a III-a şi a IV-a ale Nilului se creează un fel de pământ al nimănui, în care făceau incursiuni temporare fie detaşamente de egipteni, fie de kuşiţi. Numai la Syene exista o garnizoană egipteană, formată din mercenari evrei sau sirieni, care făceau de pază la hotarul de sud al Egiptului.

Autoritatea statului Kuş reuşeşte să se extindă către actualul Kordofan, probabil şi spre Darfur, până la frontiera actuală de nord a Etiopiei.

La începutul sec. III î.e.n. „Ţara Kuş" intră în relaţii comerciale şi culturale mai strânse cu lumea din jurul Mediteranei, deoarece regii Ptolomei din Egipt erau peste

măsură de interesați de mărfurile ce soseau, pe Nil, de la Meroe, şi mai ales aveau nevoie de aurul care se explora în pustiul de răsărit al Egiptului. De aceea regii Ptolomei din Egipt au trăit în pace cu statul Kuş.

Posedăm analele unui rege din Meroe, Nastasen, de la sfârşitul secolului al IV-lea î.e.n., adică pe vremea primului rege ptolemeic (Ptolemeu I, 321 – 283 î.e.n.). Aceste anale, redactate în egipteană, sunt pline de greşeli de limbă şi de barbarisme, ceea ce denotă că legăturile culturale cu Egiptul nu erau prea strânse.

Sub regele din Meroe, Arkamon (pe care grecii îl numesc Ergamene), care a domnit între 245 şi 200 î.e.n., autoritatea preoțimii este mult diminuată şi se schimbă multe obiceiuri străvechi.

În primul rând, uciderea regelui la porunca preoților. Despre această chestiune Diodor din Sicilia scrie: „Astfel, din vremurile străvechi, regii au fost supuşi preoților şi i-au ascultat, nefiind siliți prin arme şi brutalitate, ci doar printr-o sfială superstițioasă. Dar sub domnia celui de-al II-lea Ptolemeu, regele etiopienilor, Ergamenes, care se împărtăşi din educația elenă şi era deprins cu filosofia, cutează cel dintâi să înfrunte această poruncă. Ergamenes – luând o hotărâre îndrăzneață vrednică de un rege – pătrunse cu oştenii în locul cel mai de taină al templului de aur al etiopienilor şi măcelări pe toți preoții. El înlătură astfel o datină care se împotrivea dreptei judecăți. Şi, după aceea, Ergamenes cârmui țara după cum i-a fost vrerea” *(Biblioteca istorică* III, V).

Kuşiții au încercat şi ei să cucerească Egiptul de Sud cu Theba, în anul 24 î.e.n., dar încercarea lor a eşuat cu totul, fiindcă prefectul roman al Egiptului, Petronius, i-a respins şi a înaintat spre sud pe Valea Nilului, ajungând până la Napata, fosta capitală a „Țării Kuş”, pe care a ocupat-o şi a nimicit-o apoi cu totul.

Faraonul kuşit trimite la Roma către imperatorul August o solie cu propuneri de pace ce sunt primite în mod foarte favorabil.

Ulterior, în secolul I e.n., statul Kuş are bune relații cu Roma şi vedem că un mare demnitar, care trecuse la mozaism, face o călătorie la Ierusalim *(Faptele apostolilor,* VIII, 27). Tot în acest secol, se stabilesc contacte comerciale foarte strânse cu India şi chiar cu China cea îndepărtată, în afară de relații bune cu ținuturile din Orientul Apropiat.

Însă tot acum apar primele semne de criză în „Țara Kuş". Este vorba mai întâi de o criză economică, provocată de modificarea drumului comercial care pleca din Africa ecuatorială către Mediterana. Acest drum nu mai este Nilul, ci se face pe Marea Roşie şi de-a lungul coastelor Oceanului Indian până în Zanzibar şi Madagascar. De această modificare profită însă statul Axum, situat în nord-estul Etiopiei de azi, stat care a ajuns repede la o mare prosperitate datorită relațiilor sale comerciale. Pe de altă parte, puțin mai târziu, pe vremea lui Dioclețian, împărat roman (284 – 305 e.n.), năvăleşte în Egipt o populație semită, venită din deşertul Arabiei, respectiv *blemmii, c*are pustiesc regiunile de nord ale Nubiei şi întrerup cu totul legăturile între Egiptul ocupat de romani şi regatul Kuş, pentru o perioadă destul de mare.

Se poate de asemenea să se fi produs o modificare climatică în ținuturile stăpânite de kuşiți, fiindcă grădinile şi terenurile irigate sunt mult mai reduse ca suprafață. Dar este cu putință ca unele din triburile africane supuse kuşiților să se fi răsculat, creând mari lipsuri şi dificultăți economice, mai cu seamă că unele oraşe au fost cucerite de aceştia. O altă cauză ar putea fi faptul că Africa de vest şi ținuturile aşezate la sud de Sahara, au devenit o bogată sursă de mărfuri, iar caravanele venite de aici ajungeau în

ţinuturile stăpânite de romani pe malurile Mediteranei, ocolind astfel regatul kuşit şi comerţul pe Nil.

Astfel, cam din secolul al II-lea începe declinul regatului Kuş, şi lucrul acesta este vădit prin sărăcia produselor artizanale.

Pe la anul 335 regele Ezana din Axum atacă pe kuşiţi, de asemenea şi tribul *nobienilor,* cum îi numea regele Ezana în inscripţiile sale, trib care migrase din sudul Saharei la vest de „Ţara Kuş". Nobienii îşi luaseră numele de la Nubia şi în inscripţii sunt numiţi *noba.*

Regatul Axum, în primul secol al erei noastre, apare ca un stat agricol şi comercial, având o populaţie africană cu triburile *agau,* peste care s-a suprapus o aristocraţie sud-arabă, venită de dincolo de Marea Roşie, din regatele sud-arabice.

Informaţii despre regatul Axum avem din lucrarea *Periplul Mării Enitreice,* un ghid al navigatorilor şi negustorilor greci în aceste regiuni, scris pe la anii 60 e.n. De un autor necunoscut (cf. E. Jefferson-Murphy, *Istoria civilizaţiei africane,* vol. I, p. 89).

Axum, azi un sat mic, acoperit de nori de praf, era în primele secole un centru plin de temple şi palate fastuoase. Din ele au mai rămas doar stele înalte. Una are 36 m înălţime, iar alta 20 m înălţime, cu inscripţii în piatră. Ultima a fost transportată în Italia. Cel mai însemnat port al regatului Axum se numea Adulis şi se afla pe malurile Mării Roşii. Regele din Axum, numit Zoscales, probabil Za Hakelei după numele înscris pe monede, este prezentat ca bogat şi puternic şi tobă de învăţătură greacă, dar hrăpăreţ şi cărpănos. Puterea regatului din Axum – care constituie nucleul Etiopiei de azi – a atins apogeul său în vremea regelui Ella Amida şi a fiului său Ezana. Inscripţiile pe stele, foarte bine conservate, redactate în limbile greacă, sabeeană (limba sud-arabică) şi în (ge'ezi) (limbă etiopiană sacră, în

care sunt redactate multe cărți), relatează campaniile acestui rege din Axum şi victoriile sale asupra kuşiților şi nobienilor. Ezana se convertise la creştinism şi monedele sale poartă o cruce, astfel că el şi urmaşii lui au răspândit creştinismul şi în regiunile cucerite de ei.

Ultima mărturie scrisă despre relațiile dintre Imperiul Roman şi regatul Kuş este descrierea soliei trimise de regele de la Meroe, Tekerideamani, la Roma, în al treilea an de domnie a împăratului Trebonianus Gallus (anul 253).

După această dată se produce nimicirea regatului Kuş, atacat de regele Ezana din Axum (330 – 340).

IV. STATELE SUCCESOARE ALE REGATULUI KUŞ

După prăbuşirea regatului, populațiile din teritoriile deținute altădată de kuşiți nu au fost supuse de regele din Axum, datorită atât marilor distanțe, cât şi regiunii deşertice. Ştim că în regiunea situată la sud de cataracta I, în vechea Nubie egipteană, s-a creat un stat numit Nobadia. Dar nu avem ştiri aproape deloc asupra istoriei acestei regiuni, care aparținuse regatului Kuş din secolul al III-lea e.n. În anul 540, împăratul bizantin Justinian (527 – 565) şi soția sa Teodora trimit în vechea Nubie egipteană pe misionarul Iulian, care converteşte la creştinism o mare parte din locuitorii acestor ținuturi. După el a venit un alt misionar, Longinius, care a trăit mulți ani în Nobadia, continuând acțiunea de răspândire a creştinismului.

În această epocă existau, de-a lungul Nilului, la sud statul Nobadia, pe ambele maluri ale Nilului, statele Makuria, iar mai la sud statul Alwa. Misionarul Longinius a continuat acțiunea sa şi în statul Alwa.

Redăm după lucrarea lui E. Jefferson – Murphy *(Istoria civilizației africane,* Bucureşti, 1981, vol. I, pp. 82-84)

trecutul statelor ce au urmat regatului Kuş: „Partea de nord a regiunii se afla unificată sub conducerea regatului Makuria, cu capitala la Dongola, iar partea de sud era unificată sub conducerea regatului din Alwa, cu capitala la Soba. În liturghiile bisericii nubiene se foloseau limbile greacă, coptă şi nubiană şi curând au fost traduse cărţi din Biblie în nubiană. Învăţătura a fost încurajată, îndeosebi în rândurile preoţimii, şi s-a stabilit o strânsă legătură cu patriarhul din Alexandria şi cu biserica etiopiană.

Este greu de reconstituit civilizaţia nubiană sub regatele kuşite creştine. De fapt, sutele de biserici construite în această perioadă zac în ruine, zidurile lor de cărămidă degradându-se cu timpul. Actuala moschee de la Old Dongola, transformată din fosta catedrală creştină, arată că vechile biserici erau construcţii mari, impunătoare, al căror stil trăda influenţa bizantină. Din păcate, azi nu se mai vede niciun detaliu artistic al vechii lor decoraţii. Cărţile religioase şi de alt gen, în greacă şi nubiană, despre care se ştie că abundau, au dispărut. Un istoric arab necunoscut, care a trăit în secolul al XIII-lea, ne dă câteva indicaţii despre ce trebuie să fi fost regatul Makuria în perioada lui de înflorire: «Aici se află reşedinţa regelui. Oraşul este mare şi aşezat pe binecuvântatul Nil. Are numeroase biserici şi case de cărămidă, iar străzile sunt largi. Palatul regelui, împodobit cu mai multe domuri, este clădit din cărămidă roşie şi seamănă cu casele din Irak».

Despre regatul Alwa, acelaşi istoric scrie: «Soba, capitala regatului Alwa, se află la răsărit de marea insulă dintre cele două Niluri, cel Verde (Albastru) şi cel Alb. Are clădiri frumoase şi mănăstiri spaţioase, pline de aur. Grădini splendide împodobesc oraşul. Domnitorul din Alwa este mai bogat decât cel din Makuria, deoarece ţara lui fiind mai întinsă şi pământul mai fertil aduce venituri mai mari. În

Soba se găsesc foarte mulți cai de rasă. Cărțile sunt scrise în greacă».

Ruinele, puținele mențiuni din scrierile arabe sau din documentele copte de la Alexandria şi nenumăratele cioburi de ceramică admirabilă, lucrată cu multă măiestrie, sunt tot ce ne-a mai rămas. După ce cea mai mare parte a Egiptului a trecut la islamism, strânsele legături dintre bisericile creştine din Nubia şi cele din Alexandria au slăbit şi prin secolele al XIII-lea şi al XIV-lea islamismul s-a răspândit şi în regiunile izolate ale Nubiei. În 1317, regele din Makuria a trecut la islamism şi curând după aceea creştinismul makurian a dispărut. Alwa a rămas regat creştin până la începutul secolului al XVI-lea, când a fost invadat de către populațiile musulmane *funj* din nord şi din vest.

În 1504, Soba (capitala regatului Alwa, notă C.D.) a fost distrusă şi regatul a încetat să existe. Populațiile funj, conduse de un sultan cu reşedința în oraşul Sennar, s-au amestecat prin căsătorii cu nubienii băştinaşi şi creştinismul a dispărut cu timpul complet. Începând din secolul al XVI-lea istoria Nubiei a devenit istoria Sudanului, dominată de influențe islamice şi arabe."

V. UNDE A FOST LEGENDARA „ȚARĂ" A PREOTULUI IOAN"?

Cucerirea arabă din secolul al VII-lea a fost îndreptată precum se ştie şi împotriva Imperiului Roman de Răsărit şi nu a putut fi oprită decât cu mare greutate. În scurt timp au căzut sub dominația arabilor mare parte din posesiunile din Orient, adică Egiptul, Palestina, Siria şi o mare parte din Asia Mică. În anul 672 arabii musulmani atacă Constantinopolul, care, pe lângă faptul că era înconjurat din trei părți de apă, poseda şi ziduri inexpugnabile. Asediul

Constantinopolului a durat cinci ani. În cele din urmă, bizantinii folosesc „focul grecesc”. Datorită acestei noi arme, a cărei compoziție nu se cunoaşte exact, musulmanii sunt alungați şi siliți să plătească tribut anual. La celălalt capăt al Europei, musulmanii vor cuceri însă Spania, vor trece munții Pirinei pentru a cuceri Franța. Ei sunt opriți însă la Toulouse în anul 721. La Poitiers arabii sunt învinşi definitiv (732) de Charles Martel, rege al francilor.

De atunci au urmat numeroase lupte între musulmani şi creştinii Imperiului Bizantin. După dispariția califatelor arabe, musulmanii turci selgiucizi sau osmanlâi exercită aceeaşi presiune asupra statelor creştine. Cruciadele de altfel reprezentau o imensă campanie de cucerire a Orientului creştin din mâinile musulmanilor.

În condițiile acestor lupte care au durat secole, ia naştere legenda „Țării preotului Ioan”. Se afirma că în secolul al XII-lea, în Africa sau în India, dincolo de țările stăpânite de musulmani, se afla un puternic stat al cărui rege era un preot, preotul Ioan, ce se afla şi el în luptă împotriva musulmanilor. De unde speranța din tot cursul evului mediu că se va putea ajunge la o alianță militară cu „Țara preotului Ioan” şi se va putea birui puterea Islamului, dacă era atacat de la sud de preotul Ioan şi de la nord de statele creştine. Trebuie să remarcăm că aceeaşi alianță cu puteri ostile Islamului au vrut să încheie statele creştine cu mongolii până în secolul al XIV-lea chiar.

După legendele vehiculate în diferite opusuri sau manuscrise, „Țara preotului Ioan” ar fi înregistrat victorii însemnate împotriva Islamului.

Pentru noi, care ştim cu exactitate că la sud de regiunile stăpânite de Islam se aflau state creştine în luptă continuă cu el, dificultatea constă în a determina dacă exista cu adevărat acel stat numit „Țara preotului Ioan”.

Statul creştin existent la sud de statele islamice în Africa a fost Ethiopia, creştinată, în a doua jumătate a secolului al IV-lea, de către Frumentius şi Aedisius. Dar relaţiile între lumea islamică şi Ethiopia nu au fost prea ostile. Regele din Axum, care a guvernat Ethiopia, a fost unul dintre puţinii suverani ce au răspuns curtenitor scrisorii lui Mahomed, trimisă tuturor domnitorilor din lume şi prin care le cerea să se convertească la islamism. Relaţiile dintre Ethiopia şi lumea musulmană au fost paşnice în primele secole ale Hegirei, fiindcă locuitorii ei s-au arătat respectuoşi cu datinile şi ritualurile musulmane (circumcizia, poligamia, sacrificarea de animale etc.).

În secolul al XVI-lea, portughezii, care făceau comerţ cu India, află de existenţa acestui mare regat creştin şi stabilesc legături strânse cu el.

Ethiopia este atacată, se pare, de un imam, Ahmed Ibn Ibrahim, care, în urma alianţei cu Soliman Magnificul (1520 – 1566), a primit de la acesta trupe înarmate cu muschete. Împăratul Galâwdewos (Claudius) este ajutat însă de portughezi şi reuşeşte până la urmă să-i pună pe fugă.

„Ţara preotului Ioan” nu putea fi deci Ethiopia, pentru că în secolul al XII-lea şi chiar ulterior existau relaţii bune între creştini şi musulmani şi împăratul nu era preot, apoi era prea departe de Egiptul islamic. În schimb, lângă ea se aflau două alte ţări creştine, Makuria şi Alwa, locuite de africanii negri. Nu ştim dacă în aceste două ţări căpetenia era şi preot. Regatul Alwa era situat la o distanţă mult prea mare, ca şi Ethiopia, la circa 2500 km de hotarele Egiptului, încât e greu de crezut că ar putea fi vorba de acţiuni războinice între ele. Makuria, cu capitala la Dongola, situată la sud de cataracta I, putea fi însă vechea „Ţară a preotului Ioan” şi înclinăm să credem că această identificare e cea mai plauzibilă.

VI. RELAȚII ALE „ȚĂRII KUŞ” CU AFRICA

Egiptul faraonic importa din Kuş mărfuri aduse din centrul Africii – pene de struț, dinți de elefant, piei de hipopotam, maimuțe etc. – şi aceasta este o dovadă precisă că existau relații între centrul ecuatorial al Africii şi străvechiul regat Kuş al negrilor, care a dăinuit vreme de peste 1000 de ani.

Dar sunt şi alte dovezi: steaua *Sirius,* cea mai strălucitoare de pe bolta cerească, situată în constelația *Canis major,* avea o mare însemnătate pentru egipteni pentru că indica răsăritul heliac la Memphis, adică începutul inundației apelor Nilului.

Astăzi ştim despre ea că este o stea dublă şi că are deci un *companion,* o stea pitică albă, a cărei masă reprezintă 0,9 din masa Soarelui. Acest companion a fost descoperit în 1861 pe cale optică (cf. *Dicționar de astronomie şi astronautică,* Bucureşti, 1977, p. 367). Or, acest companion efectuează o revoluție completă în jurul stelei Sirius în 50 de ani.

În Africa de vest există o populație, *dogonii,* care îşi întemeiază calendarul pe ciclul stelei Sirius, ştiind că este o stea dublă. Ciclurile calendarului lor sunt de 50 ani (ca şi *jubileele,* perioade de 50 de ani din V. T. Şi din scrierea apocrifă a esenienilor, numită *Cartea Jubileelor).* Cum dogonii nu au făcut niciodată observații astronomice, este foarte probabil că asemenea cunoştințe le-au venit de la kuşiți, care, după cum s-a văzut, se preocupau de astronomie.

De remarcat că în Egiptul propriu-zis nu s-au găsit ruine ale unor observatoare astronomice, dar orientarea atât de exactă a piramidelor ca şi a multor temple, precum şi faptul că s-au găsit papirusuri consacrate în întregime astronomiei *(papirusurile demotice Carlsberg 1 şi 9* întocmite în secolul al

III-lea î.e.n.) sunt o dovadă a preocupărilor de astronomie din Egiptul faraonic.

Aceste cunoştinţe au fost, fără îndoială, preluate de kuşiţi, care, precum am arătat, au fost conduşi mult timp de preoţimea refugiată de la Theba dinaintea mercenarilor libieni. Or, cunoştinţele ştiinţifice în Egipt au fost apanajul preoţilor din temple, şi în special cunoştinţele astronomice, graţie cărora calculau timpul, calendarul, inundaţia Nilului şi aşa-zisele decane (cf. Constantin Daniel, *Cultura spirituală a Egiptului antic,* Bucureşti, 1985, p. 166 sq.).

S-a susţinut, de asemenea, că metalurgia fierului a fost transmisă de kuşiţi prin centura sudaneză din sudul Saharei spre Africa de vest şi spre Lacul Ciad. Cea mai veche topitorie de fier descoperită în Africa de vest datează din jurul anilor 400 î.e.n. Autohtonii din nordul actualei Nigerii extrăgeau fier şi îl topeau în secolul al V-lea î.e.n. Or, kuşiţii au trebuit să facă faţă armatelor asiriene în jurul anilor 663 î.e.n., şi cauza majoră a înfrângerii lor a fost lipsa armelor de fier. Este greu de crezut că în deceniile următoare nu şi-au dezvoltat metalurgia fierului, mai cu seamă că la Meroe s-au găsit imense grămezi de zgură. Astfel kuşiţii par să fi fost în posesiunea tehnicilor de metalurgie a fierului în secolul al VI-lea î.e.n., cel mai târziu, şi nu este deloc neverosimil să admitem că aceste tehnici au putut fi preluate de la kuşiţi de către populaţiile africane din jurul Lacului Ciad şi ale Nigeriei.

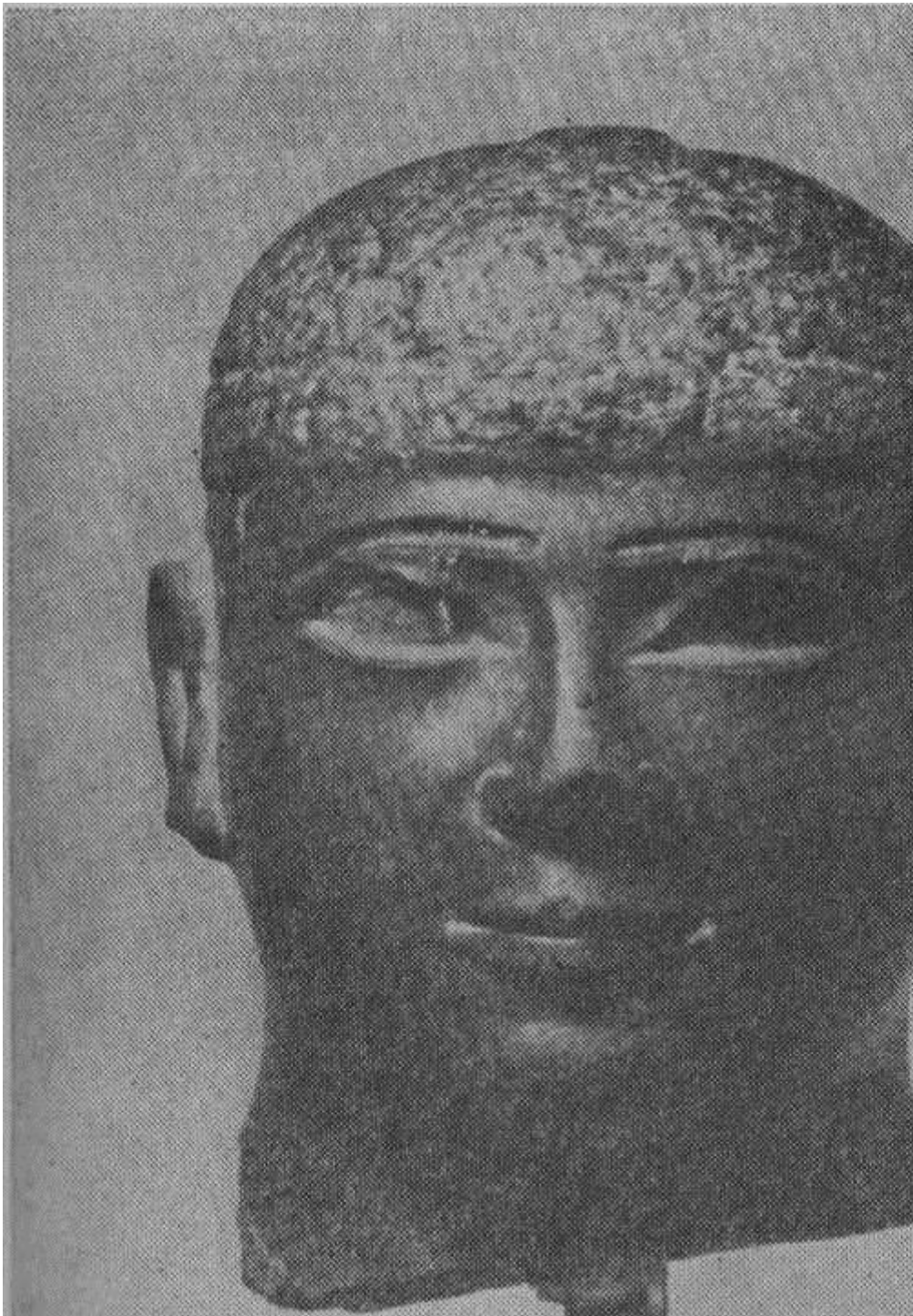

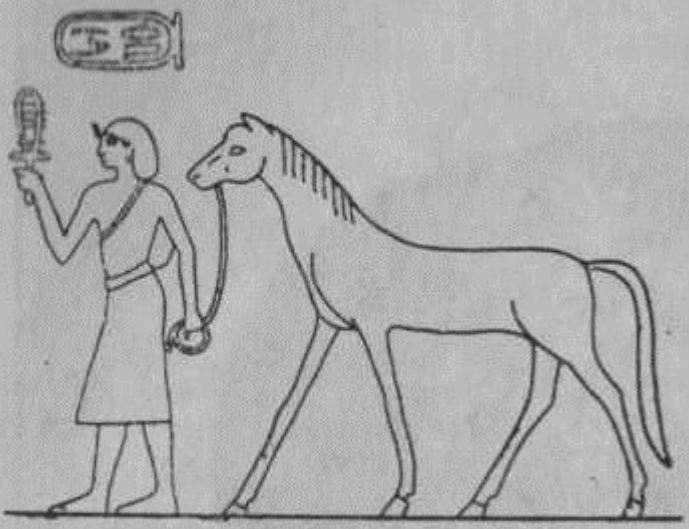

Nemaret, pr
mopolis, ad
tribut faraor
din dinastia
lui (751—716
basorelief de
Piankhi. Princ
(șarpele col
numele său e
tuș, prerog

Basorelief kușit, figurînd un rege kușit ucigindu-și dușmanii. El poartă veșminte bogat brodate, cum nu se văd la faraonii egipteni, iar în frunte are șarpele uraeus, figurat schematic. Dușmanii sînt figurați cu contururi numeroase. Numele său este înscris într-un cartuș.

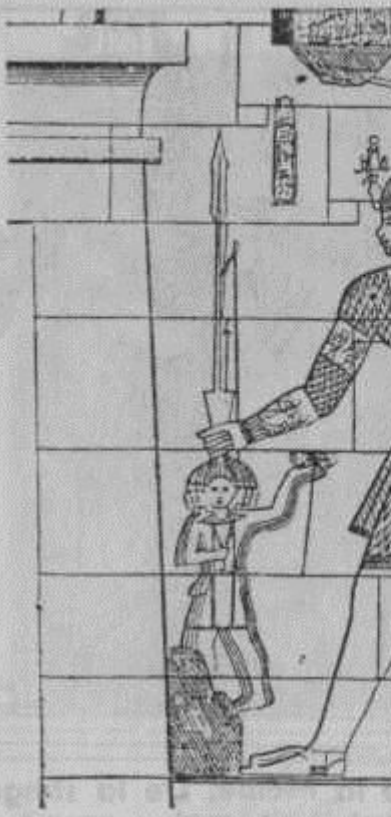

Basorelief kușit de la Meroe, reprezentînd pe faraonul kuș
Isis. El poartă veșminte lungi și are în frunte șarpele cob
inaripată. Dușmanii stau în genunchi sub jilțul far

Basorelief kușit de la Meroe. De la stînga spre dreapta :
cap de leu, faraonul kușit, regina mamă și regina soție. T
uraeus, iar numele lor este înscris într-un ca

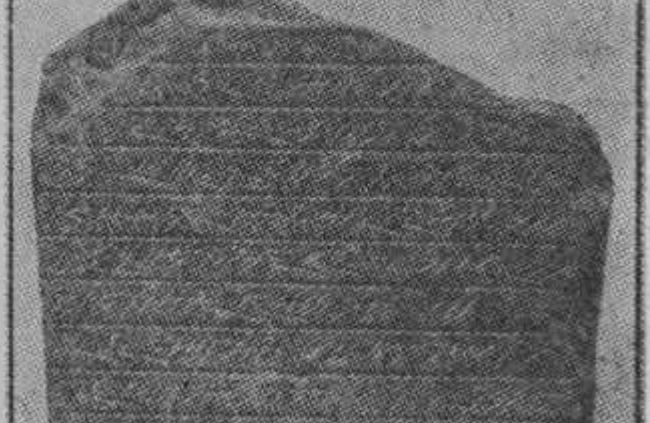

Stelă sabeană (sec. III i.e.n.) din alabastru.

Fragmentul unui monument sculptat, cu simboluri ale zeilor şi o inscripţie in caractere sud-arabice. Reconstrucţie ipotetică, cu un betil (piatră sacră), avînd la partea superioară discul Lunei şi al Soarelui.

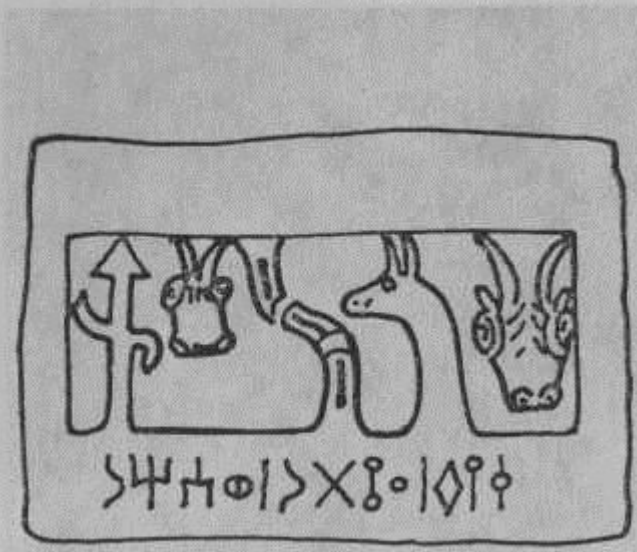

Inscripții sud-arabice cu simboluri ale zeilor, invocați p
rare : Hawbas, Ilmuqah, Dat Hamin și Da

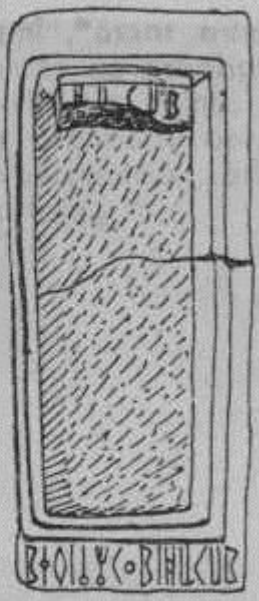

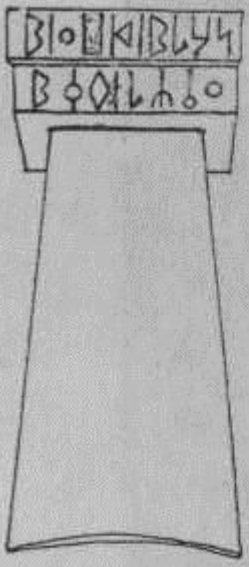

**Stele funerare sud-arabice, purtînd pe soclu numele celu
din dreapta, într-o nișă, se afla o statuie, astăzi d**

„Piatra sacră", in
superioară cu cor
lui, semne ale di
partea inferioară
reză divinitatea
„piat

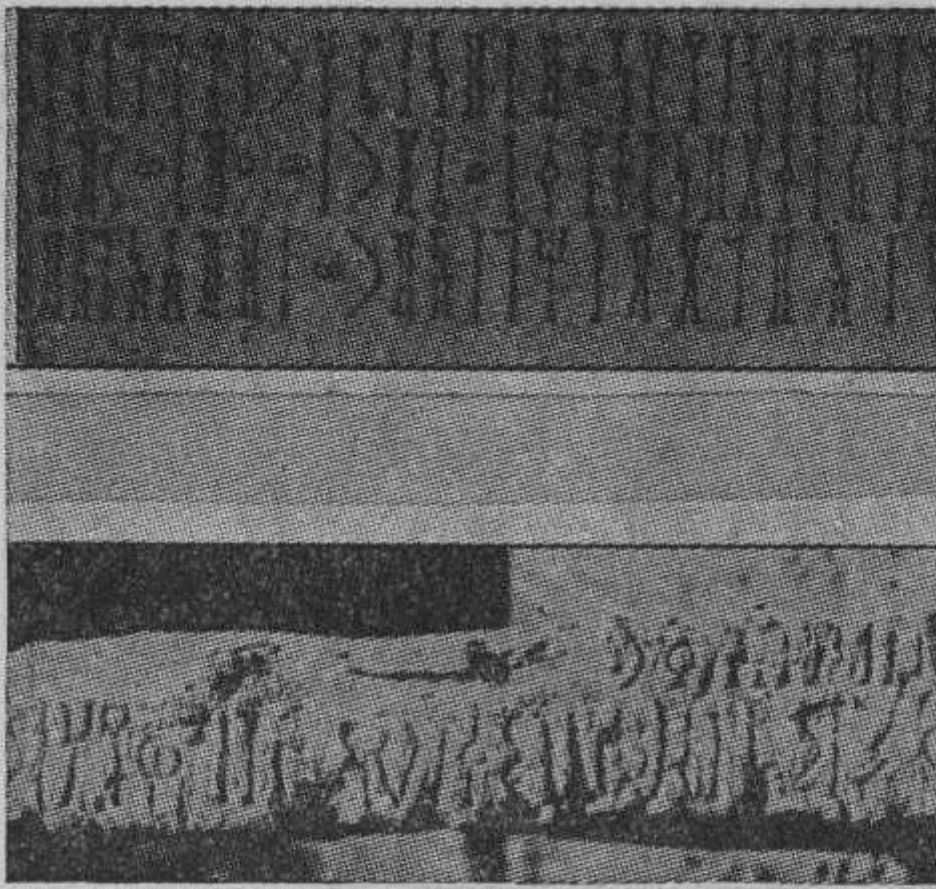

Inscripție în caractere sud-arabice, gravate pe stî
Basoreliefuri așezate la intrarea templului zeului elamit

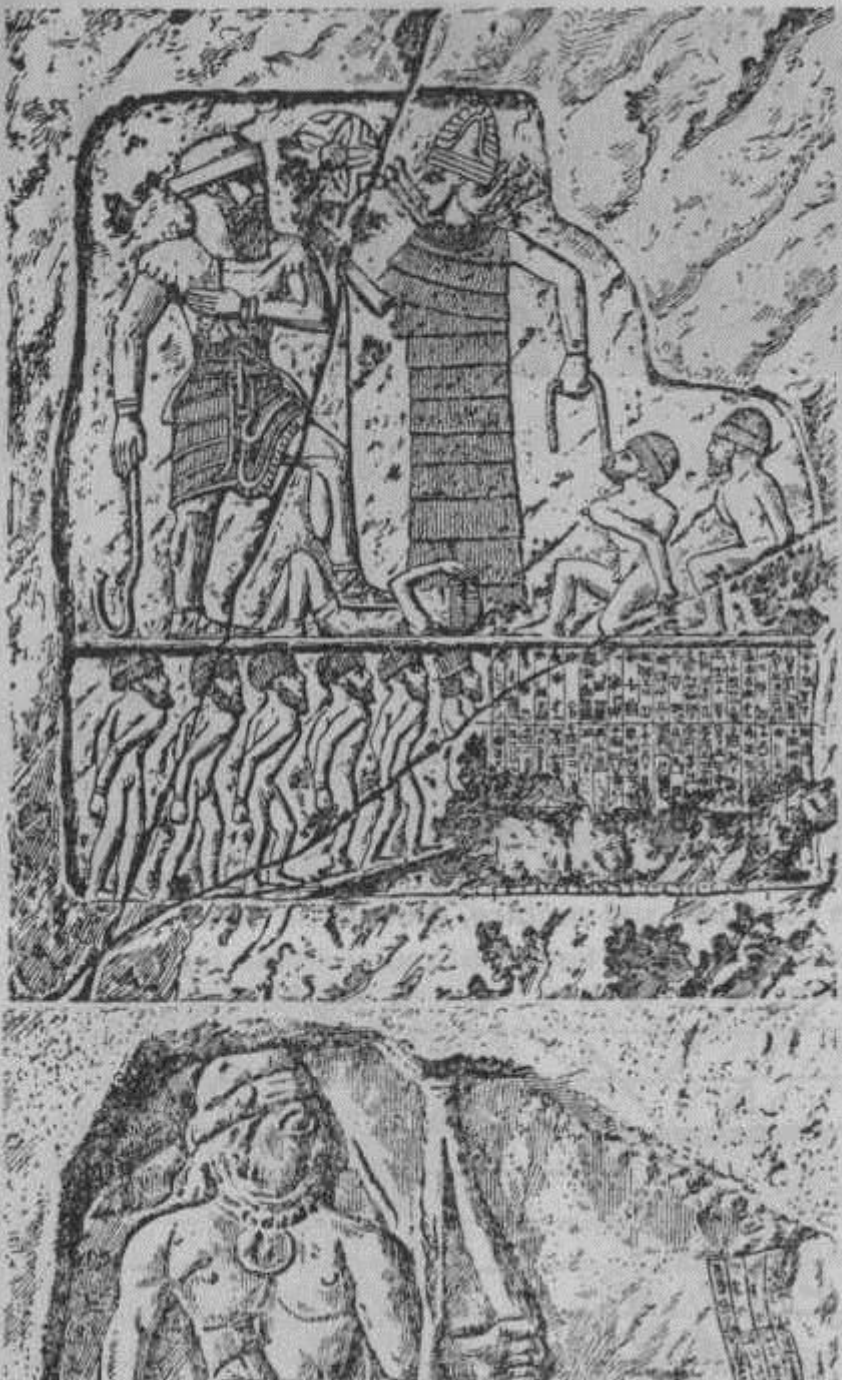

Stel
ban
zent
ni,
nieri
Lege

Un locuitor al Elamului în mileniul III i.e.n.

Vase din lut elamite, cu decor stilizat.

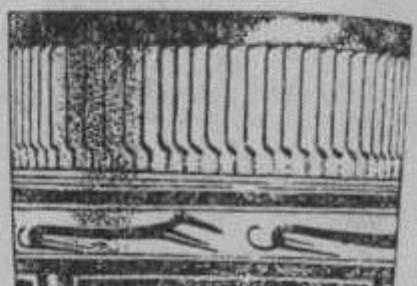

Olari lucrînd. Scenă de pe un sigiliu elamit de lut, de
putul mileniului III i.e.n.).

Ulcior descoperit la Harappa (Valea Indusul
circa 50 cm.

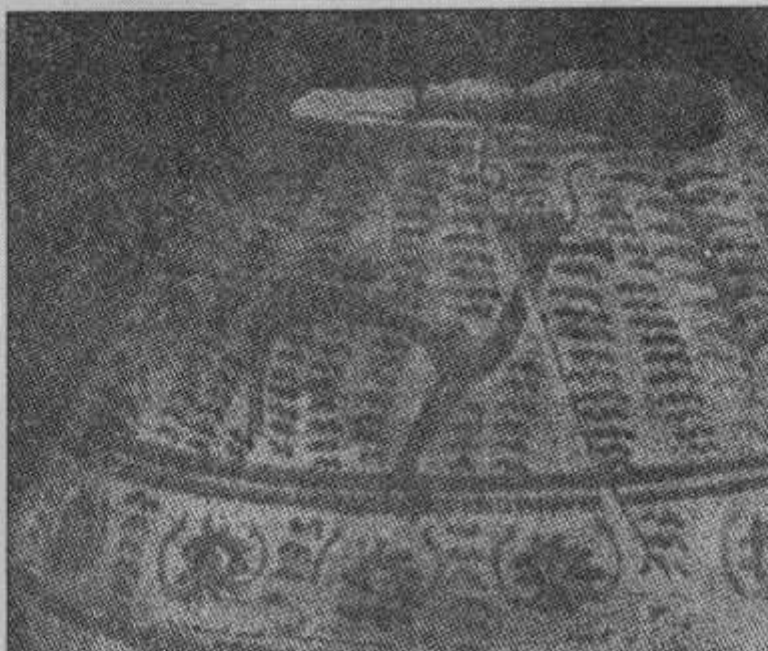

Cap de bărbat, descoperit la Mohendjo-Daro (Valea Indusului). Calcar, înălțime 17 cm.

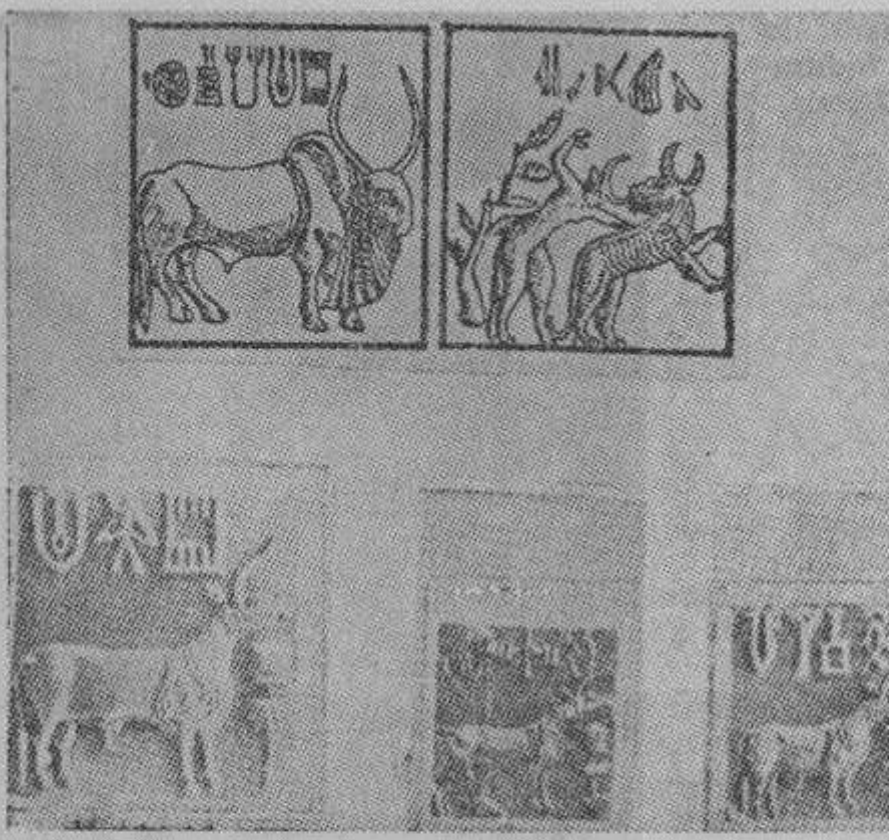

Diferite sigilii descoperite la Mohendjo-Daro și Ha

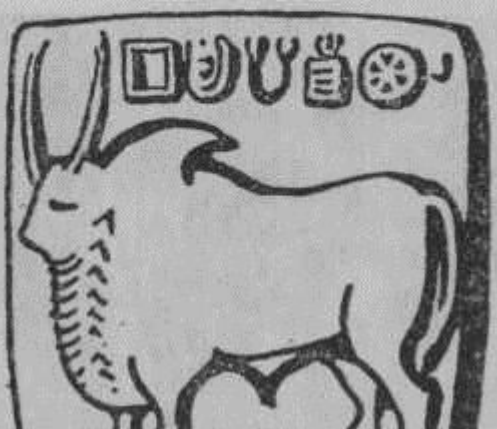

Sigiliu desco
(Valea Indusu
nu au f

Dregători hittiți, purtind toiage, bici și lăncii. Basorelief descoperit la Karkemiș.

S-a reținut că şi credința în originea divină a regalității în Africa provine din regatul Kuş. „Legendele diferitelor populații vest-africane par să vină în sprijinul teoriei influenței kuşite. Tradițiile populațiilor Yoruba şi Akan, din respectiv actualele state Nigeria şi Ghana, spun că strămoşii lor au venit din răsărit şi că erau de origine kuşită sau egipteană. Această opinie este împărtăşită şi de câțiva cărturari moderni (cf. E. Jefferson – Murphy, *Op. Cit.* P. 84).

O altă serie de orientalişti au susținut teza că după prăbuşirea „Țării Kuş", conducătorii ei, ca şi o parte din populație, în special artizanii, au fugit spre vest, în regiunea Lacului Ciad, de unde au putut fi de ajutor pentru întemeierea unor noi state africane, precum Ghana, Kanem-Bornu şi Yoruba *(Idem).*

VII. REGELE ÎN „ŢARA KUŞ"

Herodot spune că „Țara Kuş" este bogată în aur, are arbori de toate speciile, elefanți enormi, fildeş şi oamenii cei mai înalți şi cei mai frumoşi şi cărora le este dat să trăiască cel mai mult. Aceleaşi informații le dă, după cum s-a văzut, regele din Kuş iscoadelor lui Cambyse, afirmând că cea mai mare parte din ei trăiesc o sută douăzeci de ani. Cel mai înalt dintre ei, dacă are şi forța corespunzătoare, este ales rege (Herodot, *Istorii,* III, 114, 20).

Diodor din Sicilia ne dă date mai ample asupra regilor kuşiți. El afirmă că preoții aleg pe cei mai destoinici dintre ei ca să fie regi, dar dintre aleşi este proclamat ca suveran cel pe care îl arată – în cursul unei procesiuni – statuia lui Amon, zeul suprem la kuşiți *(Biblioteca istorică,* III, 5).

Se ştie că şi în Egipt oracolele ajunseseră, în mileniul I î.e.n., să se substituie chiar justiției (Constantin Daniel, *Op. Cât,* p. 399). Odată proclamat, regele este preamărit şi slăvit

ca o divinitate, întrucât autoritatea sa i-a fost desemnată de către zeul însuşi. „Ales în chipul acesta, regele duce un fel de viaţă prescrisă de legi. Tot ce făptuieşte – şi atunci când răsplăteşte şi atunci când pedepseşte – este îndeplinit după obiceiul strămoşilor” *(Idem).*

În Egiptul faraonic de asemenea exista un cod de legi, în 42 de cărți, după care erau judecați toți împricinații.

Regele kuşit nu putea pedepsi cu moartea pe niciunul dintre supuşii săi. Celui oSindit la moarte i se trimitea unul din slujitorii regelui cu un anume semn care îi cerea să se sinucidă. Cel ce primea acest semn intra în casă şi îşi punea capăt zilelor. Nu putea fugi în altă parte. Se relatează că o mamă i-a încredințat unui oSindit la moarte, în felul acesta, propria sa centură ca să se sinucidă.

Pe de altă parte, preoții puteau trimite şi regelui un vestitor care să-i ceară să-şi curme zilele, motivând că aceasta este decizia zeilor, care nu poate fi nesocotită de un muritor. Din vremuri vechi, regii kuşiți erau supuşii preoților şi îi ascultau cu scrupulozitate.

Regele avea în jurul său curteni, numiți prieteni, care existau şi la curțile faraonilor şi la cele ale regilor lagizi. Dacă cumva regele îşi pierdea vreo parte a corpului, toți cei legați de el prin prietenie se lipseau de bunăvoie de acea parte din trupul lor. „Căci se socoate că-i un lucru ruşinos ca atunci când, bunăoară, regele a ajuns şchiop, prietenii despre care vorbim să aibă picioare sănătoase şi deci, atunci când ies din palat, să nu şchiopăteze şi ei. Li se pare etiopienilor că este nepotrivit să nu împărtăşească cu regele aceleaşi metehne trupeşti, când adevărata prietenie se vădeşte prin jalea şi suferința împărtăşite, căci prietenul este părtaş şi la bine şi la rău. Se mai istoriseşte că există la etiopieni o datină potrivit căreia prietenii regelui trebuie să se lase de bunăvoie să moară, când le-a murit regescul prieten” (Diodor din Sicilia, *Biblioteca istorica,* III, 7).

Lângă cataracta a III-a, la Kermia, s-a găsit mormântul unui conducător kuşit îngropat cu soția şi cu peste o sută de servitori, uciși probabil o dată cu regele lor. Deci e vorba de sacrificii umane care se făceau la moartea unui kuşit şi nu de jertfa voluntară a unor prieteni ai regilor. De altfel aceste sacrificii umane la moartea unei căpetenii se practicau şi în Sumer, în Egipt (în Imperiul Vechi), la sciți sau în China antică (cf. Jacques Gernet, *Lumea chineză,* Bucureşti, 1985, vol. I, pp. 74-75).

Cât priveşte „prietenii regelui" din Kuş aceştia erau nobilii care, alături de preoți, posedau turme de vite şi probabil întinse ogoare.

Regii kuşiți erau înmormântați în piramide, ca şi reginele, şi ni s-au păstrat peste 40 de astfel de piramide.

VIII. POPULAȚIA „ȚĂRII KUŞ"

În limba greacă *aithiops* – „etiopian" – derivă de la verbul *aitho* – „eu ard, eu aprind" şi *ops-opis* – „față". Deci etiopienii sunt negri şi nu se poate, afirma, cum au încercat unii orientalişti rasişti, că erau hamiți sau indo-europeni *(vide supra).* Această populație cu pielea neagră era formată din diverse triburi, vorbind limbi felurite, cu grade deosebite de cultură, cu credințe, rituri şi obiceiuri cu totul diferite între ele.

Etiopienii stabiliți pe malurile Nilului „au culoarea pielii neagră, nasul turtit şi părul creț" (Diodor din Sicilia, *Biblioteca istorică,* III, 8). Herodot descrie armamentul şi portul acelor etiopieni care luptau în armatele lui Xerxes, regele perşilor, împotriva grecilor: „... ei sunt înveşmântați cu piei de pantere sau de leu, au arcuri făcute din ramuri de palmier, lungi de cel puțin patru coturi (2 metri, notă C.D.), în care aşezau săgeți scurte din trestie, având la vârf, în loc

de fier, pietre ascuțite. Au pe deasupra lănci scurte, având la vârf coarne de gazelă ascuțite, şi buzdugane împodobite. Mergeau la luptă cu corpul frecat jumătate cu ghips alb, jumătate cu ocru roşu... Etiopienii din Orient erau încorporați cu indienii, ei au firele de păr drepte, pe când cei din Africa au părut creț mai mult decât toți muritorii" (Herodot, *Istorii,* VII, 69-70).

Sub numele de etiopian din Asia sau din Orient, Herodot numeşte o populație probabil tamilă, căci el arată că erau încorporați alături de indieni. Dar printre etiopieni se aflau şi egipteni care se numeau *automoli,* „transfugi"; în meroitică ei s-ar numi *asmach.* Originea acestora ar fi egipteană, deoarece se pare că se trag din soldații faraonului Psametic (poate I, 663 – 609 î.e.n.), care au dezertat la regele Etiopiei (Herodot, *op. Cit.* II, 30) care le-a dat un teritoriu.

Diodor din Sicilia descrie pe unii etiopieni în felul următor: „Felul lor de a fi este sălbatic, de parcă sunt fiare... sunt murdari şi au unghiile foarte lungi, de parcă ar fi ghearele unor fiare. Habar n-au ce este omenia. Când vorbesc se aude un glas ascuțit... Drept arme se folosesc de scuturi din piele de bou, lănci scurte, ori sulițe fără curele. Uneori întrebuințează şi arcuri de lemn lungi de patru coți, pe care le încoardă slujindu-se de piciorul pus înainte. După ce aruncă toate săgețile, luptă cu ajutorul unor măciuci de lemn. Etiopienii îşi înarmează şi femeile, ce până la o anumită vârstă sunt nevoite să lupte" (Diodor din Sicilia, III, 8).

Despre alte seminții din regatul Kuş, istoricul grec scrie că umblă toată viața dezbrăcați de tot, apărându-se de arşița soarelui cu ce le vine la îndemână *(Idem).* Alte neamuri din Kuş „taie cozile oilor împreună cu o bucată din pielea de la spatele animalului, ca pe învelitori ale părților ruşinoase". Alții folosesc pieile vitelor şi îşi fac astfel veşminte din piele, sau fac cu acestea şorțuri.

În ceea ce priveşte alimentaţia lor (pentru istoricii greci, aceasta adesea dă numele unei seminţii şi este o caracteristică esenţială a unui popor), se cunosc destule date tot de la Diodor din Sicilia: „spre a se hrăni, unii culeg fructe acvatice, de pe lângă lacuri şi de prin locurile mlăştinoase, alţii rup vârfurile mlădiţelor unor arbuşti. Unii seamănă susan şi lotus. Sunt unii care se hrănesc cu rădăcinile cele mai fragede ale trestiilor. Fiindcă mulţi sunt deprinşi să mânuiască arcul, ei doboară cu mare dibăcie sumedenie de păsări şi astfel îşi potolesc foamea. Dar cea mai mare parte trăiesc toată viaţa din carnea, laptele şi brânza vitelor pe care le duc la păscut *(Ibidem).*

Unii dintre locuitorii kuşiţi de pe malurile Mării Roşii sau ale Oceanului Indian erau numiţi *ihtiofagi,* fiindcă se alimentau exclusiv cu peşte.

Vechii kuşiţi erau o populaţie negroidă-caucazoidă, cu pielea de culoare cafenie spre neagră, nas şi buze subţiri şi păr creţ şi au devenit grupul etnic de bază din care se trage cea mai mare parte a populaţiei etiopiene moderne (E. Jefferson-Murphy, vol. I, p. 88).

Populaţia statului kuşit era alcătuită în secolul al IV-lea din cel puţin două seminţii, după afirmaţiile regelui Ezana. Strabon, după datele geografului Eratosthene, afirmă că la apus de Nil, de la Meroe până la marele meandru al Nilului, trăiesc seminţiile *nubai,* care nu depind de etiopieni (kuşiţi) (Strabon. *Geographia,* XVII, I, 2). Pliniu cel Bătrân menţionează şi el poporul *nuben,* care trăia la opt zile de mers la nord de o insulă a sembriţilor, pe care nu o localizează, dar care aveau capitala la Tenupsis pe Nil (poate Pnubs pe insula Agro) *(Naturalis Historia,* IV, 1984). Ptolemeu, marele geograf grec care a trăit în secolele I-II ale erei noastre, scrie că poporul nubai populează malul apusean al Nilului şi insulele sale *(Geographia,* IV, 7, 30).

Mai târziu, Procopiu din Cezareea, marele istoric bizantin, scrie că la sud de hotarul Egiptului se află poporul *nobatilor,* care locuieşte lângă oraşul Oazis.

La sfârşitul secolului al III-lea e.n. Şi de la mijlocul secolului al IV-lea e.n., la sud de cultura meroită apare aşa-zisa cultură a grupului X.

Unii oriental işti au atribuit această cultură *nobailor,* iar alţii blemmilor. Actualmente se admite că în cultura sa grupul X continuă cultura meroitică (cf. I.T. Kremlev, *Populaţia statului Meroe în vremea expediţiei lui Ezana în Meroe,* Moscova, 1977, p. 264 sq.). I. Hoffmann *(Studien zum meroitischen Konigtum,* Bruxelles, 1971, p. 32) afirmă că seminţia *noba* a ajuns în Valea Nilului în secolul al II-lea î.e.n., venind din regiunea Sennar. W.B. Emery *(Lost Land Emerging,* New York, 1987, p. 295) crede că seminţia *noba* a venit cu puţin înainte de era noastră din oaza Kordofan (azi în Sudan), iar aşa-zisa seminţie *nobata* este o ramură a celor dintâi. Seminţia nobata ar fi aşa-zisul popor *noba roşu* din inscripţia regelui Ezana din Axum. Într-adevăr, această inscripţie, pe care am mai amintit-o, relatează victoria sa împotriva ţării Kasu (Kuş), dar şi faptul că a fost silit să înceapă un război cu poporul *nuba,* care a năvălit peste supuşi de-ai lui, seminţiile *magurto, hasa* şi *basia.* În această inscripţie regele Ezana menţionează poporul *noba roşu* şi poporul *noba negru.*

După mai mult de un secol, pe teritoriul ocupat de seminţia *noba roşie* s-a dezvoltat statul Mukurra, iar pe teritoriul unde se afla poporul *noba negru* a apărut statul Alodia sau Alwa, cu capitala la Alwa (Meroe).

Aceasta este teza marelui orientalist F. Hintze *(Meroe und die Noba* în „Zeitschrift fur Aegyptisch Sprache und Altertumkunde, Bd. 94, Heft 1-2, 1967 p. 80-86).

Apelaţia de popor noba negru şi roşu se referă la culoarea pielii, deci populaţia „Ţării Kuş" pare să nu fi fost unitară şi

să fi existat cel puțin două popoare diferite. De fapt, s-a arătat, de către orientaliştii moderni, că în Sudanul de nord populația are o culoare mai deschisă a pielii, pe când în Sudanul de sud are culoarea pielii neagră.

Şi în antichitate, deci, statul Kuş avea o populație neunitară şi se puteau deosebi cei din nord, în apropierea hotarelor Egiptului, şi cei din sud, care aveau pielea neagră.

IX. SCRIEREA KUŞITĂ

Etiopienii au scris în epoca întemeierii statului Kuş în limba egipteană.

Despre scrierea kuşită ne dă unele relații Diodor din Sicilia: „... va trebui să spunem câte ceva şi despre felul de a scrie al etiopienilor, numit de egipteni «hieroglife».

Caracterele scrisului seamănă unele cu nişte animale de tot soiul, altele cu mădulare ale trupului omenesc sau, în sfârşit, cu anumite unelte, mai ales cu sculele dulgherului. La ei, nu împerecherea silabelor dă înțelesul scrierii, aceasta reiese din ceea ce înseamnă obiectele înfățişate, din semnificația metaforică, ce are menirea, prin exerciții, să se întipărească în memorie. Aşa, bunăoară, ei desenează un şoim, un crocodil, un şarpe sau vreo parte a corpului, ca – de pildă – un ochi, o mână, un obraz.

Prin şoim trebuie înțeles tot ceea ce se face cu iuțeală pentru că această pasăre, s-ar putea spune, întrece toate celelalte zburătoare prin avântul ei. În chip metaforic, reprezentarea se aplică unei mişcări repezi şi oricărui lucru a cărui însuşire este iuțeala. Crocodilul semnifica tot ceea ce este legat de mârşăvie. Ochiul este păzitorul dreptății şi străjerul trupului. Mâna dreaptă deschisă, având degetele întinse, simbolizează strângerea mijloacelor de trai, mâna stângă făcută pumn – paza şi păstrarea bunurilor. Tot aşa

se întâmplă şi cu celelalte părți ale trupului, cu reprezentarea sculelor meşteşugăreşti şi cu a tuturor obiectelor.

Oamenii, dacă urmăresc să cunoască sensul ascuns al fiecărei reprezentări, prin exerciții îndelungate îşi deprind inteligența şi memoria şi ajung să citească fără poticnire tot ce a fost scris în acest fel" *(Biblioteca istorică*, III, 4).

În realitate acest pasaj din Diodor din Sicilia a creat multă confuzie pentru cei ce voiau să citească şi hieroglifele egiptene, care nu aveau deloc un sens simbolic, ci reprezentau fonograme şi ideograme, primele fiind mono-, bi- sau triconsonantice, iar ideogramele desenând obiectul sau ființa pe care o indicau ori o parte a ei. Sensul simbolic n-a existat niciodată în scrierea egipteană, cum n-a existat nici în scrierea meroitică.

Astăzi cunoaştem mai mult despre scrierea kuşită şi ştim că locuitorii „Țării Kuş" au inventat, pe la sfârşitul secolului al III-lea î.e.n., sau la începutul secolului al II-lea î.e.n., o scriere proprie, care era, totuşi, derivată din scrierea egipteană. Semnele aveau un caracter alfabetic şi numai două din ele erau silabice.

Kuşiții au folosit două scrieri, hieroglifică şi hieratică pe papirusuri. Se scria ca în egipteană de la dreapta la stânga şi de sus în jos. Față de scrierea egipteană, scrierea kuşită poseda ceea ce nu exista, propriu-zis, în egipteană, vocalele. Acestea au fost introduse fie din scrierea greacă (căci grecii au venit în Egipt din secolul al VII-lea î.e.n., şi s-au aşezat aici în număr mare o dată cu cucerirea lui de către Alexandru Macedon), fie din scrierea egipteană, unde existau unele semi-vocale sau semi-consoane, care puteau nota vocalele. Semnele nu erau unite între ele, dar cuvintele – spre deosebire de scrierea greacă – erau despărțite între ele prin trei linii verticale sau prin două puncte. Scrierea kuşită este superioară scrierilor semite, fiindcă notează

vocalele şi desparte cuvintele. Scrierea cursivă kuşită se deosebeşte mult de cea demotică egipteană, prin absența totală a ligaturilor, dar şi a ideogramelor mono- bi- sau triconsonantice, ca şi a fonogramelor bi- sau triconsonantice. De asemenea, lipsesc şi determinativele, care sunt atât de însemnate în scrierea egipteană. Dar, necunoscându-se decât imperfect limba kuşită, nu s-au putut descifra multe texte kuşite.

X. LIMBA KUŞITĂ

În Sudanul de azi se vorbesc 800 de limbi sau dialecte şi e probabil că şi în antichitate, în regiunea de la sud de cataracta I a Nilului, se vorbeau o sumedenie de limbi.

Limba kuşită, limba oficială a statului Kuş, era vorbită de nobili, preoți şi regi.

Sub numele de *kuşitică* se înțelege actualmente o limbă din familia de limbi afro-asiatică care se întinde la sud de Assuan, între Nil şi Marea Roşie (Sudan, Kenya), într-o parte a Etiopiei şi în Somalia, având cca 10 milioane de vorbitori. Limbile kuşitice sunt vorbite de păstori mai mult sau mai puțin nomazi, stabiliți aici în mileniul I î.e.n. Înainte de venirea semiților din Arabia. Ele reprezintă substratul limbilor semitice vorbite în Ethiopia actualmente. Numele de limbă kuşită derivă din numele poporului kuş *(Pentateuh,* Lib. I, X, 6.) în care se arată că acest popor se trage din fiul lui Ham, al doilea fiu al lui Noe, şi că este frate, deci înrudit cu Mițraim (numele Egiptului în limbile semite, cf. În română Misir – „Egipt"), cu Put (Țara Punt, în actuala Somalie, unde egiptenii făceau comerț) şi cu Canaan (locuitorii Palestinei: fenicieni şi evrei care vorbesc o limbă semită). Poate numele de Kuş este cel al ținutului din jurul Lacului Tana. Cele mai importante limbi kuşite existente

actualmente din cele circa 80 vorbite în prezent sunt: limba somaleză, galla, afar, bedawije şi iraqw.

Limba vorbită la Meroe şi Napata era o limbă kuşitică, cum reiese clar din vocabularul său şi din faptul înrudirii sale cu nubiană. Fiind o limbă din grupul afro-asiatic sau hamită, cum se spunea mai demult, are în vocabular elemente comune cu limbile semite şi egipteană.

Limbile kuşite au în general puţine consoane laringale, dar sunt frecvente consoanele prepalatale. Rădăcinile, ca şi în limbile semite, sunt îndeobşte formate din, trei consoane, dar sunt şi lexeme ce au două consoane. Ele folosesc rar prefixele şi frecvent sufixele. La verbe se adaugă la o rădăcină invariabilă un auxiliar scurt, conjugat cu ajutorul prefixelor verbale obişnuite. „Pentru derivate se apelează la diverse procedee de întărire expresivă a radicalului (cf. *Saf,* «a sări», *sassaf,* «a ţopăi»).

La sistemul de numerotaţie zecimală, există şi urme de sistem cu baza 5. Nicio limbă kuşită modernă nu are o literatură scrisă" (Marius Sala, Ioana Vintilă-Rădulescu, *Limbile lumii,* Bucureşti, 1981, p. 68).

O analiză mai completă a limbii kuşite (cf. Karl-Heinz Priese, *Notizen zu dem Meroitischen Totentexten,* în „*Meroe*", Moskva, 1977, p. 37 sq.) s-a putut efectua nu atât cu ajutorul inscripţiilor civile, care sunt de cele mai multe ori scurte, ci cu ajutorul celor de pe morminte *(Totentexte).*

Din lexicul limbii kuşite, scrisă la Meroe şi Napata, redăm câţiva termeni: *pelmus,* „general, strateg", *M (a) K,* „zeu", *L H,* „mare", *b r,* „om", *'asure,* „zeul Osiris", *'rume,* „Roma" „*ani, „p*reot", *qore, „*rege", *Wos*, „zeiţa Isis", *ato, „*apă", *a d b, „o*gor, câmpie", *Ato -li, „*Nilul", *t b o, „*doi", *m n i,* (*amane*), „zeul Amon", *K d i,* „femeie", *m e t e,* „tânăr", *moros,* „inundaţie", *d e,* „a avea", *ktke,* „regină-mamă", *Kandeke*, *t enke, „*apus*", w u s,* „a lovi", *w u* k", „a chema", *wissi,* „şarpe", *wud,* „a aşeza", *mos,* „armată".

Articolul se aşază postpoziţional şi este *-l* sau *-li.* De exemplu: *mak – lh-i,* „zeul cel mare”; *mak kdi,* „zeu femeie” – zeiţă.

Ca în egipteană, vocativul se exprimă prin adăugarea articolului, de ex. *Wos-i,* „O Isis!”*, maki,* „o zeule!”.

Studiile asupra limbii kuşite (meroitice) continuă. Studiul acestei limbi este mult facilitat de existenţa textelor creştine nubiene, scrise pe pergament şi papirusuri şi păstrate din cele două state creştine care au succedat statului Kuş.

XI. CREDINŢE ŞI RITURI

În religia kuşită există în primul rând zeii egipteni adoraţi de preoţii din Theba, care au emigrat, după cum s-a mai spus, la Napata, după ce Egiptul a fost guvernat de căpeteniile libiene. Zeul suprem era Amon, care avea un mare templu pe muntele sacru Gebel-Barkal.

Herodot afirmă că la Meroe sunt adoraţi doar Zeus (adică Amon-Ra) şi Bacchus (adică Osiris) (Istorii, II, 29) şi că există un oracol al lui Amon la Meroe. Diodor din Sicilia, care ne dă relaţii mai complete despre credinţele kuşiţilor, afirmă că unii dintre aceştia cred că există zei nemuritori, cum ar fi: Soarele, Luna şi Lumea luată în întregimea ei.

În afară de aceştia există însă şi o serie de zei muritori ca şi oamenii. Mulţumită virtuţii şi faptelor bune săvârşite pentru a-i ajuta pe oameni, ei au ajuns să fie adoraţi ca zei.

Etiopienii slăvesc astfel pe Isis, pe Heracles (poate Horus) şi pe Zeus (adică pe Amon), afirmând că au fost binefăcătorii neamului omenesc. Un mic număr de etiopieni, scrie Diodor din Sicilia, nu cred că ar exista zei. Ei îndreaptă împotriva Soarelui, când răsare, cele mai grozave ocări, ca şi cum ar fi cel mai aprig duşman al lor, şi atunci se furişează prin mlaştini (Diodor din Sicilia, *Biblioteca istorică,* III, 9).

Strabon dă relații similare despre zeii etiopienilor *(Geographia,* XVII, 2, 3). De fapt, cultul lui Zeus (Amon) la etiopieni este menționat şi în *Iliada.* „Zeus a plecat ieri înspre Okeanos, până la etiopii cei fără de prihană, ca să ospăteze, urmat de zeii toți" (I, 423-424). Dar el se ducea în Ethiopia ca să mănânce la aşa-zisa Masă a Soarelui, care este o arie acoperită cu fripturi din toate animalele comestibile *(vide supra,* Herodot, Istorii, III, 18). Din epoca lui Homer, etiopienii erau socotiți înțelepți şi iubiți de zei, dar ştiri despre religia lor avem relativ puține. Strabon *(idem,* XVII, 2, 3) arată că locuitorii din Meroe se închină „unui oarecare zeu barbar şi pe deasupra lui Heracles, lui Pan şi lui Isis." Acest „zeu barbar" nu poate fi decât Apedemak, al cărui cult era foarte răspândit la Meroe, iar Heracles poate fi identificat şi cu Chons (Herodot, Op. Cit., II, 42). Strabon, descriind cultul zeilor la Meroe, se gândea poate şi la zeul autohton Arensnupis, ce este identificat cu zeul egiptean Su, iar Pan trebuie identificat cu zeul egiptean Mân, care, după spusele lui Herodot *(Op. Cit.,* II, 145), e unul din zeii cei mai vechi ai Egiptului. Diodor din Sicilia consideră de asemenea că sunt adorați, în „Țara Kuş", Isis, Pan şi Heracles, dar aminteşte şi de Zeus. Pan şi Zeus constituie două ipostaze ale lui Amon: Amon-Min, zeitate a rodniciei ogoarelor, şi Amon din Napata, care este Zeus. Observația lui Herodot că locuitorii din Meroe se închinau doar lui Zeus şi lui Dionysos, adică lui Amon şi lui Osiris, este confirmată de săpăturile arheologice de la Meroe, unde s-au găsit temple în stil pur egiptean, consacrate lui Amon, lui Isis şi soțului ei, desigur Osiris, zeului autohton Apedemak, de asemenea Soarelui. Dar pe inscripțiile din temple şi pe stelele de morminte, numele lui Isis şi al lui Osiris sunt înlocuite cu acelea ale zeilor kuşiți, Apedemak, Mendulis şi Arensnupis (E. Minkovskaia, *Religia egipteană în Kuş,* în cartea lui M. A. Korostovțev, *Religia Egiptului*

antic, Moskva, 1976, p. 293 sq). Pliniu cel Bătrân *(Naturalis Historia,* V, 35, 186) arată că în toată „Ţara Kuş" şi în toate templele de aici este adorat zeul Amon.

Precum au arătat cercetările lui E. Minkovskaia, faptul acesta era absolut caracteristic pentru „Ţara Kuş". Nu numai la Meroe sau anterior la Napata era adorat Amon, ci şi în celelalte centre ale sale: Hematon, Pnubs, Buhen, Samem, Debod şi Dendera. Fiecare templu mai mic sau mai mare avea un Amon al său, localnic, în cinstea căruia fusese înălţat lăcaşul.

Grecii şi romanii, în descrierea zeilor străini, dar şi în miturile legate de aceştia, ca şi în adorarea lor căutau să găsească trăsături comune cu zeii pantheonului lor. În consecinţă, zeii kuşiţi au fost numiţi: Zeus, Pan, Heracles, Dionysos. Unii eroi din miturile greceşti au făptuit mari vitejii sau şi-au aflat moartea în legendara Etiopie – ţara oracolului lui Amon. Acest oracol este menţionat în mitul despre Perseu şi Andromeda (Apollodor, *Bibliotheca,* II, 4, 3). Într-o altă legendă consemnată de Pliniu cel Bătrân *(Naturalis Historia,* XXXVII, 11, 35) se arată că Phaeton a murit în Ethiopia în insula numită de greci „Insula lui Amon", unde se află templul cu oracolul său. Dar Insula lui Amon nu este altceva decât insula pe care este clădit oraşul Meroe, aflată la confluenţa între Atbara şi Nilul Albastru. Diodor din Sicilia, vorbind despre originea unor mituri greceşti, afirmă că acestea sunt de origine egipteană. Şi aminteşte unul din ele, despre căsătoria lui Zeus cu Hera şi călătoria lor de nuntă în ţara etiopienilor. S-a spus că tot din Egipt Homer ar fi împrumutat legenda despre dragostea lui Zeus cu Hera şi aceea a călătoriei zeilor în Etiopia. În fiecare an egiptenii, obişnuiesc să mute dincolo de Nil altarul lui Zeus, pentru a-l readuce după câteva. Zile, voind prin aceasta să arate că zeul s-a întors din Ethiopia *(Op. Cit.,* I, 97, 9).

În descrierea aceasta este vorba, desigur, de căsătoria lui Amon cu Mut, mit egiptean, şi fără îndoială de sărbătoarea Opet. Dar poate este vorba în acest mit de o sărbătoare egipteană oarecare, în care barca lui Amon se îndreaptă spre malul apusean al Nilului (unde se afla Libya). Ar putea fi vorba de ritualul anual al vizitei lui Amon la necropola din Theba sau de sărbătoarea „strămoşilor divini" prăznuită la fiecare zece ani la Medinet-Abu.

Zeul Amon avea un oracol la Meroe şi despre el se fac menţiuni de către Herodot (Op. Cit., II, 29) şi Diodor din Sicilia *(Op. Cit.,* III, 5, 1-3). Tot acest zeu avea un mare oracol şi în Libya, în oaza Siwa (Herodot, *Op. Cit.,* I, 46), descris de numeroşi alţi autori din antichitate. Pliniu cel Bătrân *(Op. Cit.,* XXXVII, 60, 167) menţionează o piatră preţioasă numită *cornul lui Amon,* piatra aurie în formă de coarne de berbec, care ar fi unul din lucrurile cele mai valoroase din Ethiopia, pentru că produce vise divine, adică profetice, dacă este pusă în contact cu un om.

Visele profetice în Egipt au jucat un mare rol pentru luarea unor decizii însemnate. De pildă, Herodot *(Op. Cit.,* II, 139) povesteşte că regele Şabaka (716 – 701 î.e.n.), din dinastia etiopiană. A părăsit Egiptul în urma unui astfel de vis: „Preoţii relatează astfel pricina plecării etiopienilor: în timpul somnului său a avut o viziune de aşa fel încât s-a hotărât să fugă; i se părea că un om, care stătea lângă el, îl îndemna să strângă pe toţi preoţii Egiptului şi să-i taie în două la mijlocul corpului lor. Or – spun preoţii egipteni – după ce a avut această viziune, s-a gândit că zeii s-au prefăcut că i-au dat această poruncă, în aşa fel că împlinind un sacrilegiu faţă de cele sfinte să-şi atragă asupra lui vreo nenorocire din partea zeilor înşişi sau din partea oamenilor. El hotărî să nu execute această poruncă şi, dimpotrivă, să plece, întrucât vremea în care i se prezisese că va domni asupra Egiptului se scursese. În adevăr, în vreme ce era în

Ethiopia, oracolele pe care le consultau etiopienii îl, înştiinţară că va domni cincizeci de ani. Întrucât numărul acesta de ani trecuse şi întrucât viziunea aceea îl tulburase, Şabaka plecă de bunăvoie".

Amon era figurat în „Ţara Kuş", la fel ca şi la Theba sau în oaza Siwa, în chip de berbec sau de zeu având un cap de berbec. Reprezentări ale lui Amon cu un cap de berbec se găsesc pe reliefurile templelor din Napata, din Meroe, din Nagaa.

Strabon *(Op. Cit.,* XVII, 233) menţionează un mic templu de aur, o arcă, în care statuia lui Amon se păstra într-un fel de adyton. Dar reliefurile găsite la Meroe dovedesc că zeul Amon, la fel ca şi la Theba, pleca în „ieşire", în procesiuni solemne.

În orice caz, oracolul lui Amon din oaza Siwa era imitat după cel din Theba şi tot aşa este probabil că era imitat şi oracolul de la Meroe sau de pe muntele Gebel-Barkal. Strabon (XVII, I, 47) arată că răspunsurile la întrebările puse zeului Amon din Libya se făceau prin semne şi aluzii sau, cum scrie alt autor din antichitate, prin mişcări de aprobare sau de negare. În acest sens, Diodor din Sicilia scria despre oracolul lui Amon din Libya: „Statuia zeului este acoperită de smaralde şi alte podoabe şi ea pronunţă oracolele ei într-un fel cu totul particular. Ea este purtată într-o litieră aurită pe umerii a 80 de preoţi. Aceştia o duc în mod maşinal unde le face semn zeul să se ducă."

Zeul Amon sau, mai bine zis, statuia lui purtată de preoţi juca un rol capital în alegerea regilor kuşiţi, precum am arătat anterior. Desigur el era adorat în tot locul în „Ţara Kuş", dar pe lângă el existau numeroşi alţi zei. De fapt, tot regatul kuşit consta din unităţi economice care nu aveau legături prea strânse între ele. De aceea fiecare populaţie avea cel puţin o divinitate locală, care îşi avea locul său de cult sau templul său.

În regatul Kuş nu au luat naştere doctrine teologice similare cu cele din Egipt, de la Heliopolis, Hermopolis, Memphis sau Theba. De la el ne-au parvenit doar inscripţii care menţionează pe Amon din Napata, Amon din Pnubs, Horus din Buhen, ipostaze ale zeilor egipteni Amon şi Horus acomodaţi la circumstanţele locale.

Dintre zeii autohtoni kuşiţi, al căror număr este de altfel considerabil, cel dintâi care trebuie menţionat este Apedemak, al cărui chip având cap de leu se regăseşte pe reliefurile şi în statuile din templele kuşite de la Musavvarat-as-Sufre, Nagaa şi Meroe. Acestui zeu i s-au consacrat numeroase studii, dintre care menţionăm pe cele ale lui E. Minkovskaia (*Apedemak, zeul cu cap de leu din Meroe,* Moskva, 1977, p. 67 sq.) şi cartea lui L.V. Zabkar *(Apedemak, the Lion God of Meroe,* London, 1975). În urma expedițiilor făcute în Sudan de H. Hintze şi J. Vercoutter s-au putut strânge numeroase materiale cu privire la acest zeu, care e uneori reprezentat pe reliefuri călare pe un elefant, iar alteori, printr-un şarpe mare. Identificat de egipteni cu zeul Osiris, soţul lui Isis, s-a afirmat de către A. Arkell (A *History of Sudan,* London, 1955) că acest zeu este creat de influenţa Indiei asupra „Ţării Kuş" şi trebuie identificat, cu zeul indian Siwa, mai cu seamă că Apedemak este figurat uneori cu trei capete. Teza influenţei hinduse asupra religiei din Kuş a fost susţinută şi de W. Wychichl şi de J. Vercoutter ca şi de P.L. Shinnie (citaţi de E. Minkovskaia, Op. Cit., p. 72). Această influenţă indiană a fost deseori contestată, mai cu seamă că în pantheonul egiptean existau zeiţe cu cap de leu, care erau divinităţi ale războiului, ca şi Apedemak (acestea sunt: Upeset, Dedet, Wadjet, Mertseger, Sechmet şi Tefnut, Renenutet, apoi Mut şi Bastet). În ceea ce priveşte etimologia acestui theonim Apedemak, ultima silabă a sa, adică *mak,* are sensul de „zeu", precum am arătat. În orice caz, Apedemak este zeul

principal al pantheonului meroitic, iar ceilalți zei kuşiți sau egipteni sunt subordonați lui. Apedemak se identifică pe deplin cu Amon, zeul adorat la Gebel-Barkal, dar aceasta în jurul sec. III şi II î.e.n.

Alți zei kuşiți sunt: Amanap, Sihou, Masa, Dedun şi Mandulis.

XII. ETHIOPIA UTOPICĂ

Am arătat că „Țara Kuş" sau Ethiopia grecilor a fost obiectul unor legende şi mituri chiar din epoca homerică. Aceste mituri afirmau că etiopienii trăiau un timp îndelungat, că erau cei mai frumoşi, mai înalți şi mai puternici dintre oameni, sau că Ethiopia era țara în care se trăia în fericire deplină.

Toate miturile şi legendele despre Ethiopia sunt concentrate, ca să spunem aşa, într-o carte scrisă în secolul al III-lea e.n., *Ethiopica,* de către Helliodor, un grec probabil din Alexandria. Cartea s-a bucurat de o imensă popularitate şi a fost tradusă în evul mediu în nenumărate limbi. În limba română, *Ethiopica* a fost tradusă în secolul al XVIII-lea. Traducerea a fost făcută din inițiativa episcopului Leon Ghenea, devenit mai târziu mitropolit al Moldovei, şi a fost realizată de către Toma Dumitru, profesor la Şcoala Domnească din Iasi. În țările române *Ethiopica* a circulat în copii manuscrise (cf. N. Marinescu-Himu şi Adelina Piatkovscki, *Istoria literaturii eline,* Bucureşti, 1972, p. 626 sq). Ea a fost cunoscută şi de Dimitrie Cantemir, care a folosit-o ca model pentru scrierea operei sale „Istoria Ieroglifică". Subiectul cărții se desfăşoară în Ethiopia, în Egipt şi în Grecia. Regina Persina a Etiopiei o izgoneşte din palat pe fata ei, Haricleea, care avea pielea albă, ca să nu stârnească bănuiala de a fi comis un adulter cu un amant

alb, ea fiind etiopiană, adică neagră. Haricleea, îngrijită departe de Ethiopia, de un slujitor credincios, ajunge cu timpul slujitoare la templul din Delphi. Aici, cu prilejul sărbătorii „Jocurilor pithice", îl cunoaşte pe Theogene, de care se îndrăgosteşte şi care o iubeşte şi el de îndată ce o cunoaşte. Tinerii vor să se căsătorească şi fug din Grecia, dar sunt zvârliți de o furtună în Delta Nilului. După numeroase aventuri ajung în Ethiopia. Haricleea este recunoscută de regele Hidaspes şi de regina Persina şi tinerii se însoțesc pe viață (cf. A. Chassang. *Les romans grecs,* Paris' f.a.n., p. 89-363).

În această carte, ca şi în miturile greceşti despre Ethiopia, oamenii trăiesc o sută douăzeci de ani, în bogăție, fericire, în pace, sunt sănătoşi şi sunt cei mai frumoşi din lume (cf. S. Ia Berzina, *Ethiopica lui Helliodor, ca izvor pentru istoria statului Meroe,* Moskva, 1977, p. 146 sq.).

XIII. ARTA KUŞITĂ

După întemeierea statului kuşit, cu capitala la Napata, se restaurează o adevărată „ortodoxie" a cultului lui Amon şi, o dată cu ea, un stil de viață şi o mare renaştere artistică, revenind la modelele din Imperiul Vechi şi din Imperiul Nou şi repudiind influența din arta hieratică egipteană de pe vremea faraonilor Ramesizi.

Această reîntoarcere la arta trecutului se va continua şi mai intens în tot cursul dinastiei saite (a XXVI-a) în Egipt.

Se consideră că lepădarea de vechea religie egipteană, care a început cu faraonul „eretic" Ikhunaton (Amenophis al IV-lea) şi cu perioada Tell-el-Amarna, era vinovată de pierderea posesiunilor egiptene în Asia.

Re de altă parte, Seth, zeul îndrăgit de faraonii Ramesizi, al cărui nume unii din ei l-au purtat, era în mitul lui Osiris zeul răului, al dezordinii şi el fusese asimilat cu o serie de zei asiatici: Hadad, Teşub şi mai ales Bal. Acest zeu trebuia

combătut de ortodoxia teologiei lui Amon şi izgonit dincolo de frontierele Egiptului, la „asiatici”, care în secolul al VII-lea î.e.n., încercau să cucerească Egiptul şi găseau aliaţi printre prinţii din Deltă. Aceşti „asiatici” erau acum nu hiksoşii, ci babilonienii şi asirienii, care au reuşit să domine în epoca de mai sus o bună parte din Egipt. Astfel, regatul africanilor de la Napata se proclamă oarecum „campion” al vechilor tradiţii şi al teologiei thebane şi luptă cu armele împotriva faraonilor de la Sais (Tefnacht, Bochoris, Necho I şi mai apoi Psametic I). Despre această luptă se scrie şi în *Romanul lui Petubastis* (cf. Constantin Daniel şi Ion Acsan, *Faraonul Kheops şi vrăjitorii,* Bucureşti, 1977, p. 284), unde preotul lui Horus din Buto (oraş în Delta Nilului) are de partea sa pe asiatici (asirieni), iar principele din Elefantina (la frontiera cu Nubia, în sudul Egiptului) are de partea sa 9000 de ostaşi kuşiţi din Meroe, care se războiesc pentru izbânda zeului Amon.

Arhaismul se manifestă în imperiul etiopian şi în limba inscripţiilor, care nu este cea neo-egipteană din vremea Ramesizilor, ci limba veche egipteană a Imperiului Mijlociu sau aceea folosită pe vremea faraonilor Tuthmosis.

Arta regatului etiopian, cu capitala la Napata, apoi la Meroe, derivă direct din arta egipteană, dar nu acceptă nici influenţele egeo-cretane ale epocii eretice Tell-el-Amarna şi nici influenţele asiatice ale artei egiptene din vremea Ramesizilor.

Regii etiopieni îşi înalţă, se pare că după domnia lui Kaşta, un număr de piramide de piatră în apropiere de Napata, cu o capelă pentru slujirea cultului faraonului defunct. Încăperile mormintelor sunt împodobite cu fresce din *Cartea Morţilor* şi cu texte din acelaşi izvor. Alături de Amon se găsesc şi celelalte zeităţi egiptene, care sunt atât de similare celor zugrăvite în Egipt, încât ni se pare greu să admitem că ne aflăm în Nubia.

Piramidele regilor etiopieni de la Napata sunt cu mult mai mici decât cele ale regilor din Imperiul Vechi, pe care vor să le imite, dar niciun mormânt etiopian nu este hipogeu, adică subpământean, fără o piramidă, cum sunt cele ale unor regi Ramesizi din Egipt.

Această stare de lucruri pare a fi durat până în epoca elenistică, când regele Ergamene, care primise o educație greacă, reuşeşte să se scuture de tutela preoților lui Amon şi Etiopia încetează să mai fie un stat teocratic.

În arta funerară, în pictură şi în sculptură, arhaismul egiptean al Imperiului Vechi şi Mijlociu nu se mai face prezent: îşi fac loc influențe elenistice alexandrinice şi mai cu seamă elemente naționale kuşite, adică indigene. Desigur, sculptura meroitică din epoca ce a urmat reformelor regelui Ergamene arată încă o înrâurire egipteană. Dar concomitent cu aceasta se remarcă net o tendință de părăsire a vechilor tradiții egiptene.

Statuia unui rege din Meroe, aşezată ca pilastru în templul lui Isis din Meroe, are barba postişă, pe care o purtau faraonii egipteni, şi ochi mari deschişi, exprimând mirarea sau poate extazul regelui în fața viziunii lumii de dincolo. Desigur, piciorul stâng, conform tradiției şi poziției rituale, este aşezat înaintea celui drept, dar regele nu poartă nici coroana albă a Egiptului de Sus, nici pe cea roşie a Egiptului de Jos şi cu atât mai puțin pe amândouă.

Nu vedem pe fruntea sa nici celebrul „uraeus”, şarpele cobra, menit să ucidă duşmanii regelui. Dar mai ales trupul butucănos, greoi, masiv, lipsit de orice grație al regelui din Meroe nu are nimic comun cu suplețea şi agilitatea statuilor de faraoni din Imperiul Nou şi nici cu masivitatea impunătoare, emițând forță şi energie, ce se degajă din statuile faraonilor din Imperiul Mijlociu. Desigur, această statuie de rege kuşit (care datează din anul 100 î.e.n.) păstrează regula frontalității artei sculpturale egiptene

(adică o linie verticală trecând prin mijlocul statuii o împarte în două jumătăți egale), dar nu este respectat canonul de sculptură egiptean, căci membrele inferioare sunt cu mult prea scurte. Lipsesc, de asemenea, şi însemnele suveranității: biciul şi crosa, care însoțesc de cele mai multe ori statuile de regi egipteni.

Un relief de la Meroe arată de asemenea, destul de clar, deosebirea dintre arta egipteană şi cea a artiştilor de la Meroe. Este vorba de o scenă în care se înfățişează prințul Arikankharer măcelărindu-şi duşmanii. Prințul are acelaşi trup butucănos, lipsit de grația corpului, al lui Ramses al II-lea, de exemplu, dar şi de masivitatea impunătoare a corpului faraonilor din Imperiul Vechi. Nici în acest relief nu se păstrează regulile din canonul de sculptură egiptean, căci gâtul şi membrele inferioare sunt prea scurte. Prințul are în spate o zeitate cu aripi; probabil kuşitică ce nu se aseamănă cu zeii egipteni. În fine, reprezentarea vrăjmaşilor ucişi de către prinț nu este câtuşi de puțin egipteană, ca şi a câinelui, care muşcă pe un duşman culcat. Simplitatea sobră a reliefurilor egiptene contrastează puternic cu relieful acesta încărcat de prea multe amănunte şi cu un mare număr de personaje.

O brățară meroitică, aflată la Muzeul de Antichități din Berlin, lasă să se vadă o netă influență elenistică prin zeitatea cu patru aripi ce o împodobeşte şi prin numeroase motive ornamentale ce se îngrămădesc într-un câmp restrâns.

În schimb, capul de rege etiopian, reprodus, de către G. Maspero, după Lepsius, care se ştie că a făcut în deceniul al cincilea al secolului al XIX-lea o mare expediție în Egipt şi în Nubia, se îndepărtează categoric de normele egiptene. Regele nu poartă nicio coroană egipteană, nu are în frunte niciun uraeus şi coafura sa nu este egipteană (cf. G. Maspero, *L'Egypte,* Paris, 1911, fig. 5, 6).

Un alt cap de rege etiopian de la Meroe, reprodus tot după Lepsius, vădeşte o mult mai marcată influenţă egipteană. Regele are în frunte şarpele cobra şi poartă una din coafurile folosite de faraon, dar nasul aplatizat şi buzele groase arată originea de african (G. Maspero, *L'Egypte,* Paris, 1911, fig. 517).

Un basorelief de la Meroe (Gustave le Bon, *Les Premieres civilisations,* Paris, 1889, p. 449, fig. 259) scoate bine în evidenţă caracterele autohtone kuşitice ale creaţiilor artistice etiopiene. Pe un basorelief, zeul Apedemak, zeu cu cap de leu, zeu autohton, are în mână semnul vieţii – crucea ansată *(anekh).* După el, la stânga reliefului, urmează un rege meroitic, care are bogate brăţări pe mâna stângă şi *uraeus* în frunte, dar este înveşmântat din cap până în picioare, aşa cum rareori erau reprezentaţi faraonii egipteni, spre deosebire de regii semiţi şi cei din Sumer, care socoteau o necinste faptul de a umbla dezbrăcaţi (Noe este văzut gol de tot, când se îmbată, de către fiul său Ham, pe care îl blestemă pentru această faptă, cf. *Facere,* XI, 25). Veşmintele acestui rege kuşit sunt bogat ornamentate. El nu poartă un simplu şorţ (*shenti*) în jurul coapselor, cum purtau ritual faraonii. Îi urmează regina, care şi ea are *uraeus* în frunte, îmbrăcată în întregime într-un mod somptuos, desigur cu totul inadecvat faţă de clima tropicală din „Ţara Kuş". Dar mai cu seamă ea prezintă *steatopygie* (dezvoltarea excesivă a feselor, ca regina din Punt dintr-un celebru relief din templul reginei Hatshepsut de la Deir-el-Bahri şi ca şi femeile *boşimane* îndeosebi). Fiul lor, care îi însoţeşte, apare de asemenea înveşmântat, în ciuda căldurii sufocante din această regiune. Amândoi suveranii au corpuri masive, ce trădează o alimentaţie excesivă, contrară regimului alimentar ascetic ce trebuiau să-l urmeze faraonii egipteni. Corpurile celor doi regi kuşiţi sunt lipsite de suplеţea elansată a faraonilor egipteni.

Relieful meroitic (cf. Constantin Daniel, *Arta egipteană şi civilizaţiile mediteraneene,* Bucureşti, 1980, p. 112) înfăţişează un rege etiopian ucigându-şi vrăjmaşii. Multitudinea acestora este figurată prin cvadruplarea contururilor unui singur personaj, pe care regele îl ţine de păr. Regele etiopian poartă un costum pompos de tip helenistic, aşa cum purtau şi faraonii în această epoca. Pe de altă parte, un alt basorelief etiopian, reprodus şi de Lepsius (cf. Gustave le Bon, *Op. Cit.,* fig. 260), executat anterior mişcării politice religioase şi artistice a regelui Ergamene, va fi greu de presupus că a fost executat în Ethiopia, ci mai curând că este o operă egipteană. Amănuntele însă dezvăluie factura etiopiană. Faraonul din acest relief ţine în mână două plante, probabil o tulpină de papirus şi trestia *sw,* care a dat numele său faraonului „rege al Egiptului de Sus", „cel al trestiei", n *s w. Z*eiţa din spatele soţiei faraonului – probabil Isis după discul solar din cap – are aripi mari, reprezentare neobişnuită în reliefurile egiptene. În fine, sub tronul faraonului sunt figuraţi duşmanii biruiţi. Aceştia stau în genunchi, iar linia conturului siluetei se repetă de nouă ori spre a simboliza mulţimea vrăjmaşilor, ceea ce de asemenea este neobişnuit cu totul în reliefurile şi pictura egipteană. Veşmintele faraonului, care coboară până la glezne, sunt rar întâlnite în reprezentările faraonilor egipteni (cf. Constantin Daniel, Op. Cit., *B*ucureşti, 1980, pp. 106-114).

Desigur, săpăturile arheologice ce se vor face în viitor în Sudan ne vor dezvălui şi alte monumente ale acestui mare regat al africanilor.

De altfel, vom cunoaşte mai multe despre civilizaţia kuşită şi când se vor putea descifra un număr mai mare de inscripţii meroitice, ceea ce este sarcina cea mai urgentă a tuturor orientaliştilor care studiază străvechile civilizaţii ale Africii.

ARABIA FELIX ŞI CIVILIZAŢIA SUD-ARABICĂ

Peninsula Arabia a fost leagănul unor străvechi civilizații din mileniul II î.e.n.

Termenul *'arab,* prin care arabii îşi denumesc teritoriul ocupat de ei, are înțelesul de „stepă, ținut deşertic, pustiu".

Dacă această peninsulă este acum un mare pustiu, ea nu a fost totdeauna aşa. În epoca ultimei glaciațiuni din Europa, peninsula pare a fi cunoscut, grație frecventelor ploi, o dezvoltare abundentă a vegetației, cu numeroase savane şi păşuni, care pe încetul au dispărut.

În antichitate, această peninsulă era împărțită în *Arabia deserta, cea pustie, Arabia petraea,* cea pietroasă, şi, în fine, *Arabia Felix,* cea fericită.

Aceasta din urmă era astfel numită fiindcă locuitorii ei trăiau într-o prosperitate fabuloasă, dar se făcea şi un joc de cuvinte cu privire la numele ei, fiindcă „fericit" avea în greacă, în latină şi în arabă şi înțelesul de „la dreapta", „dreaptă", adică în arabă *yemen,* în greacă *eudaimon* şi latină *dexter.*

Venind din nord, într-adevăr Arabia fericită era situată la dreapta când se cobora spre sud. Regiunea numită în antichitate Arabia Fericită corespunde astăzi, în mare parte, teritoriului celor două state yemenite şi se bucură de o vegetație mai abundentă față de restul peninsulei.

I. SITUARE GEOGRAFICĂ

Arabia este o mare peninsulă, una din cele trei prelungiri spre sud ale continentului asiatic. Situată între Marea Roşie, Oceanul Indian şi Golful Persic, are o lungime maximă, de la nord la sud, de circa 2000 km şi o lățime maximă, de la est la vest, de circa 1500 km. Cu o suprafață

de peste 3 milioane km^2, Peninsula Arabia este străbătută de Tropicul Cancerului. Acest vast pustiu, din punct de vedere geologic se poate ataşa de Africa, de care o separă Marea Roşie, o prăbuşire recentă în scoarţa Pământului pe care au umplut-o apele Oceanului Indian. Peninsula Arabia este străbătută la est de un lanţ muntos de-a lungul Golfului Oman, iar la hotarul ei de sud-vest, în dreptul Mării Roşii, se înalţă un masiv muntos de granit şi de lavă, care culminează la peste 3700 m altitudine (3760 m, vârful Hadur Shua'ayb, în Republica Arabă Yemen). Platourile etajate, de 1200 – 2140 m ale acestor munţi, domină câmpia litorală Tihama, care se întinde de-a lungul Mării Roşii pe o lăţime de 32 – 43 km, străbătută de râuri scurte. Dincolo de Munţii Yemenului, spre est şi spre nord, se întinde deşertul Rub'al Khăli (Pătratul Gol) în trepte din ce în ce mai joase şi cu ueduri (văi seci). Dar înălţimile şi podişurile de pe coasta de sud-vest a Arabiei îşi schimbă direcţia în unghi drept, cotind spre est în dreptul strâmtorii Bab-el-Mandeb (Poarta lacrimilor) şi continuând paralel cu coastele sudice ale Peninsulei Arabia. Munţii situaţi de-a lungul coastei sudice culminează cu vârful Djehaff (2438 m). Masivele muntoase, ca şi podişurile, capătă înălţimi din ce în ce mai mici spre est, cu excepţia podişului Hadrhomaut, care se înclină spre nord, căzând în mari trepte. Munţii şi podişurile sunt şi aici străbătute de ueduri, singurele căi de acces spre interiorul peninsulei. În nord se întinde pustiul Rub'al Khăli pe care l-am menţionat. În afară de aceste două lanţuri muntoase, în restul Peninsulei Arabia se întind dezolante pustiuri de nisip şi de pietre. La o uscăciune aproape totală se adaugă un frig mare noaptea, dar şi o căldură cumplită în cursul zilei în tot restul anului. Mari dune de nisip, numite *nefud* în nord şi *dahne* în sud, acoperă o mare parte din suprafaţa peninsulei. La distanţe mari între ele, în văi mici, aproape complet închise, de forma unor cuve, se întâlnesc uneori

oaze fertile. În regiunea de sud-vest şi de sud a Arabiei (azi R. Arabă Yemen şi în parte R. Democratică Populară a Yemenului) suflă *musonul,* aducând ploi binefăcătoare peste podişuri şi câmpii. În regiunea muntoasă din sud, a podişurilor şi a teraselor s-a putut dezvolta totuşi o civilizație strălucitoare în antichitate. Ea a putut prospera nestingherită datorită izolării sale (căci Arabia era apărată în jur de pustiuri întinse şi de trei mări vaste şi puțin navigate).

II. LOCUITORII

În perioada cuaternară, Arabia a fost locuită de vânători ce foloseau unelte de piatră cioplită, care găseau un vânat abundent în savane şi păşuni. Mai pretutindeni există *tumuli,* adăpostind camere funerare. În unele regiuni, ca în oaza Al-Khardj, la sud de Firzan, sunt peste 1500 de tumuli, pe câtă vreme în insula Bahrein există câteva zeci de mii de asemenea monumente funerare.

În această insulă şi pe malurile Golfului Persic o expediție daneză a pus în evidență o cultură antică în relații comerciale cu misterioasa civilizație de la Mohenjo-Daro şi Harappa (dispărută pe la 2000 î.e.n.) de pe valea fluviului Indus, dar şi cu sumerienii şi asiro-babilonienii (cf. Constantin Daniel, *Civilizația sumeriană,* Bucureşti, 1983, p. 111, 113 etc. Şi Constantin Daniel, *Civilizația asiro-babiloniană,* Bucureşti 1981, p. 171, 201 etc). Este foarte probabil că țara Dilmun din textele acestor popoare corespundea insulei Bahrein, iar Meluha şi Magan – Yemenului de Nord, adică Arabiei Fericite şi poate Egiptului. În orice caz, denumirea de Meluha trebuie să fie semită, căci conține cele trei consoane ale cuvântului „rege”, în semitică *melek, d*eci este probabil vorba de o țară în care se vorbea o

limbă semită, cum a fost Arabia Felix, căci în egipteană termenul „rege” este cu totul altul.

Egiptenii au intrat în contact direct cu locuitorii Arabiei spre a cumpăra de la ei smirnă şi tămâie, de care aveau nevoie în cantităţi uriaşe în templele lor pentru slujba zeilor. Poate ţara Punt, în care a ajuns o expediţie egipteană pe vremea reginei Hatshepsut (secolul al XV-lea î.e.n.) este tocmai Arabia Felix, fiindcă s-au cumpărat de acolo mari cantităţi de aromate. De atunci, egiptenii au fost în continue relaţii comerciale cu ţara Punt, de unde se trăgea zeul lor Mân (în egipteană *Mnw),* adorat prin dansuri frenetice.

Sigur este că prima menţiune a civilizaţiei Arabiei de Sud o găsim în scrierile ebraice, care arată că în secolul al X-lea î.e.n., o regină din Saba vine la Ierusalim. „Auzind regina de Saba de slava lui Solomon, şi voind să-l cerce cu întrebări grele, a venit la Ierusalim cu foarte multă bogăţie, cu cămile încărcate cu aromate, cu aur mult şi pietre scumpe, iar dacă a venit la Solomon a tăinuit cu el toate câte le avea la inimă” (II, *Paralipomena,* IX, 1-9; cf. III *Regi,* X, 1-11; *Mat.* XIII, 16-17; XII, 42; *Luca,* XI, 31).

„Întrebările grele” de care pomeneşte textul de mai sus erau desigur enigmele şi ghicitorile pe care şi le puneau reciproc regii din acea epocă spre a „testa” ascuţimea minţii interlocutorului lor.

Aceleaşi texte (II *Paralipomena,* II, 14) citează nu numai pe regina din Saba, ci şi pe regii Arabiei, care îi aduceau lui Solomon (970 – 931 î.e.n.) aur şi argint, deci existau şi alte re gate în Arabia în vremea aceea şi e vorba poate de regatul Ma’in, care a dăinuit o vreme alături de regatul din Saba. Textele ebraice nu ne spun cum se numea regina din Saba, dar tradiţia ebraică o numeşte Nikaulis (Ioseph Flavius, *Antichităţile iudaice*, VI, I, V). Pe câtă vreme în Coran este numită Bilqis *(Surah,* XXVII. 22-45), iar în cartea etiopiană *Kebra Nagast* („Gloria regelui”) este numită Makeda. După

tradiția etiopiană această regină are cu Solomon un fiu, Menelik, numit şi Ebna Hakim, „fiul înțeleptului”.

În textele asiriene arabii sunt citați când regele Salmanasar III învinge o coaliție la care se alăturase şi regele arab Giridbu, cu 1090 cămile. Textele lui Tiglat-palasar II citează numele a două regine arabe: Zebibi şi Samsi. Ultima regină apare şi într-o inscripție a lui Sargon II, alături de un faraon egiptean şi regele Itamara din Saba (cf. Pauly – Wissowa, articol *Arabien).* Arabii sunt menționați şi în *Odiseea* (IV, 131), scrisă probabil în secolul al VIII-lea î.e.n.

Ulterior textele ebraice îi prezintă pe arabi ca fiind guvernați de către regi (*Ieremia*, XXV, 23). Despre arabii din Kedar se menționează că sunt ostaşi viteji, pricepuți în tragerea cu arcul. Negustorii arabi din Seba (probabil altă grafie pentru Saba) aduceau în Tyr, oraşul fenicienilor de pe malul Mediteranei, smirnă şi tămâie (*Iezechiel*, XXVII, 22). Arabii iau parte la luptele lui Cyrus cel Mare cu Babilonul şi Lidia (Xenophon, *Cyropedia,* L, 1, 41; VI, 2, 10 etc.) şi sunt aliați ai lui Cresus. În aceste lupte, regele arab Aragdor joacă un rol important întrucât dispune de 10 000 călăreți, 100 de care de luptă şi mulți prăştiaşi *(Idem,* II, 1, 5; IV, 21, 31).

Multe ştiri despre arabi, ca şi despre Arabia Fericită le dă Herodot. El arată că mulți arabi sunt în armata regelui persan Cambyse *(Istorii* III, 9) şi descrie armele lor *(Idem,* VII, 69), iar în alt loc, afirmă că arabii mai mult decât oricare popor îşi respectă angajamentele. Dar el nu precizează despre care arabi este vorba, dacă se referă la cei sudici sau la cei din nord.

Dezvoltarea mare pe care au căpătat-o repede oraşele şi statele arabe justifică părerea lui F.W. Winnet şi K. Mlaker (în *Bolşaia Sovietskaia Entsiklopedia,* sub voce: Yemen) că primul stat arab Ma’in din regiunea de azi a Yemenului de

nord a apărut în secolele XV-XIII î.e.n., iar statul Saba a existat pe vremea lui Solomon, în secolul al X-lea î.e.n.

Statele arabe din sud au ajuns la o mare prosperitate nu numai datorită cultivării aromatelor (smirnă şi tămâie în principal), ci şi din cauza tranzitului de substanţe aromate şi de alte produse (metale preţioase, broderii, păuni, maimuţe etc.) aduse aici pe corăbii cu pânze tocmai din India, Mesopotamia. Bahrein, poate şi China. Prosperitatea acestor state se datora de asemenea agriculturii foarte perfecţionate pe care o practicau: plantaţii în terase artificiale, rezervoare de apă de ploaie, cisterne de piatră pentru depozitarea grânelor, canale de irigaţii, diguri, ecluze şi chiar baraje, cum este cel de la Marib.

III. LIMBA SUD-ARABICĂ

Limbile semite sunt limbi din familia de limbi afro-asiatice şi putem distinge la ele un grup oriental (asiro-babiloniana) şi un grup occidental, care se împarte într-un subgrup nordic (cananeana, ebraica, aramaica) şi un subgrup sudic (araba propriu-zisă sau de nord, sud-arabica şi limbile etiopiene).

Sud-arabica nu mai este vorbită actualmente decât de foarte puţini locuitori. Ea este diferită de araba de nord sau araba actuală.

Limba sud-arabică, ce se vorbea în Arabia Fericită, constituie o limbă semitică aparte, deosebită de araba actuală şi foarte apropiată de limbile etiopiene (ghezi, amharică, harari, tigre şi tigrina), formând un subgrup bine definit în cadiul limbilor semite. S-au găsit multe mii de inscripţii în limba sud-arabică, dar textul lor scurt şi convenţional nu permite elaborarea unei gramatici complete.

Limba sud-arabică se împarte în două mari dialecte: a) cele ce utilizează prefixul *h* – pentru a deduce de la forma I a verbului forma a IV-a. Aceste dialecte folosesc sufixul – *hu* (la plural – *hu mu)* pentru pronumele acuzativ şi posesiv al persoanei a 3-a (limba sabeo-himyarită); b) dialectele ce substituie pe s acestui *h* (dialectele minean, qatabanic, awsanian, hadramautic).

Inscripţiile ce apar cu începere din secolul al IX-lea î.e.n., dovedesc că limba sud-arabică are un consonantism mai bogat decât cea nord-arabică, având, de pildă, două feluri de s. Determinarea substantivelor se face fie cu o finală în *-n,* fie cu o finală în *-m.*

Penetraţia limbii nord-arabice a anihilat pe încetul limba sud-arabică şi aceasta paralel cu dispariţia statului sabeo-himyarit şi cu dezvoltarea islamului, care a impus araba nordică, limba Coranului. În secolul al X-lea în Yemen mai exista o limbă himyarită, amestec de sud şi nord-arabică.

Actualmente se mai vorbeşte un număr de dialecte sud-arabice şi anume: *mahri* şi *shauri* (coasta de sud a Arabiei), *soqotri* (în insula Sokotra), *botahari* (în insulele Kuria Muria), în fine *karsusi* (limba unui trib nomad în sudul Arabiei).

Limba inscripţiilor sud-arabice este foarte stereotipă, cu multe expresii convenţionale, şi rigidă. Ea redă o imagine trunchiată şi incompletă a verbului şi a pronumelui.

IV. SCRIERE

Cele mai vechi inscripţii de care dispunem actualmente par să dateze cel mult din secolul al IX-lea î.e.n. Ele au fost gravate pe piatră, material ce se găseşte din abundenţă în Arabia de Sud. Se admite actualmente că scrierea sud-arabică a fost preluată în secolul al X-lea î.e.n., de la

cananeeni, prin intermediul negustorilor sud-arabi care veneau cu caravanele lor încărcate cu smirnă şi tămâie până la oraşele feniciene de pe coastele Mediteranei.

Scrierea sud-arabică se compune din 29 de grafeme consonantice. Vocalele lipsesc ca şi în feniciană. Cuvintele în sud-arabică se scriu separate, fără ligaturi frecvente, ca în arabă şi în aramaică. Grafemele prezintă uşoare variante după epocă şi regiune. Spre deosebire de textele greceşti şi latine cuvintele se separau între ele printr-o bară verticală. Scrierea şi citirea se făceau ca în majoritatea limbilor semite, de la dreapta la stânga. În inscripţiile cele mai vechi, scrierea este în *bustrofedon,* adică similară arăturii unui ogor, întâi de la dreapta la stânga, apoi de la stânga la dreapta, spre a reveni iarăşi de la dreapta la stânga. Inscripţiile foarte vechi sud-arabice erau săpate *„en creux",* pe când mai târziu s-a scris în relief sau au fost utilizate ambele sisteme.

Scrierea sud-arabică a dispărut o dată cu limba vorbită de locuitorii statelor din Arabia de Sud, dar ea supravieţuieşte încă în scrierea etiopiană, care i-a adăugat un sistem foarte original de notare a vocalelor.

Trebuie să adăugăm că inscripţiile în limbi sud-arabice nu sunt singurele inscripţii arabe din peninsulă. Inscripţiile în nord-arabică se găsesc din sec. II î.e.n. – VI e.n. Şi sunt cele aşa-zise *lihyanite.* După numele unei populaţii din nordul Arabiei, lihyaniţii, care îşi aveau centrul la Dedan, vechea colonie a statului sud-arabic Main. Dar există un număr imens de inscripţii ale unor triburi arabe, thamudeenii, datând cam din aceeaşi perioadă şi redactate în araba de nord. Pe stâncile din Safa, la nord de regiunea nabateeană, au fost găsite numeroase inscripţii safaitice, scrise tot în araba de nord. Nu menţionăm aici inscripţiile aramaice de la Palmyra (în semitică: Thadmor) şi nici pe cele de la Petra, capitala nabateenilor.

Arabii din nord, a căror limbă era cu totul diferită de araba sudică, pe care ei nu o înțelegeau, au întemeiat şi ei state ia marginea pustiului arabic sau în unele oaze: statul Palmyra, statul lihyaniților, statul nabateenilor, apoi statele-oraşe: Emesa, Edesa şi Hatra. Aceste state arabe erau îndeobşte state-tampon între Imperiul Roman şi cel persan al sasanizilor, *H a t r a* este cucerită de persani în jurul anului 240 e.n., iar Palmyra este nimicită de romani în anul 272.

În primele secole ale erei noastre arabii de nord creează o serie de state-oraşe în Arabia: Yathrib (viitoarea Medina, oraşul lui Mahomed), Mecca, în jurul unei templu şi al „pietrei sfinte" Kaaba, în fine Taif. Toate aceste state-oraşe fuseseră create de negustori arabi, care aveau relații comerciale cu porturile Mediteranei, dar şi cu Imperiul Persan. Un alt stat nord-arabic este cel creat de tribul arab Kinda, în secolele V şi VI e.n. Există un număr important de inscripții de la fiecare din aceste state, dar puține din ele au fost publicate.

IV. CERCETĂRI ARHEOLOGICE

Autorii greci şi latini ne-au furnizat puține date certe despre statele şi societatea din Arabia de sud. Informații fragmentare, dar exacte căpătăm cu prilejul expediției lui Aelius Gallus – generalul roman trimis de Octavian Augustus să cucerească Arabia Felix.

Tradițiile islamice au un caracter prea legendar şi nu pot oferi temeiuri sigure pentru cercetări istorice. De aceea, izvoarele directe sunt de cea mai mare însemnătate.

Spre a explora Arabia Fericită, a plecat, în 1761, din Copenhaga, o expediție arheologică – una din primele din lume – spre Yemen. Toți cei cinci savanți îşi vor găsi însă

acolo moartea. De abia în 1834 – 1835, englezul Wellsted reuşeşte să se întoarcă din Yemen cu mai multe inscripţii sud-arabice. Dar în 1869 – 1870, francezul J. Halevy, care cunoştea bine ebraica, deghizat în straie de om sărac, reuşeşte să câştige încrederea coreligionarilor săi din Yemen şi face peste 700 de copii ale inscripţiilor sud-arabice. De asemenea, între anii 1882 – 1894, austriacul Eduard Glazer culege 1800 inscripţii sud-arabice. Se fac apoi explorări arheologice în Arabia centrală şi de nord, în secolul nostru. Săpăturile făcute de americani, membri ai Fundaţiei Americane pentru Studiul Omului, din 1950 – 1953, scot la lumină vestigiile unor mari temple, ruinele unor palate, statui valoroase şi urmele unor mari lucrări de irigaţie, care asigurau prosperitatea Arabiei sudice.

În viitor poate vom cunoaşte toate zecile de mii de inscripţii sud-arabice descoperite şi vom avea date mult mai complete despre strălucitoarea civilizaţie a Arabiei de sud.

V. SCURTĂ SCHIŢĂ A ISTORIEI STATELOR ANTICE DIN ARABIA SUDICĂ

Pentateuhul consideră pe toţi arabii descendenţi ai lui Ismael, fiul lui Abraham *(Lib. I,* XXI, 9.14-21) şi al roabei sale Agar. Tradiţia musulmană consideră însă pe sud-arabici că au altă origine decât arabii de nord, şi anume că sunt descendenţi din Qahtan, care pare a fi identic cu Ioctan *(Idem, Lib.* X, 25-26), care are ca fiu pe Seba, nume fonetic apropiat de Saba marelui regat din sudul Arabiei. Spre deosebire de ceilalţi locuitori ai Arabiei, ce descind din ’Adnăn, care coboară la rândul său din Ismael, fiul lui Abraham, sud-arabicii au aşadar o altă origine pentru tradiţia musulmană, deşi cu toţii sunt fii ai lui Sem (Ibidem, Lib. X, 31), adică semiţi.

Deosebirea dintre arabii din nord şi cei din sud – care era lingvistică (vorbeau altă limbă), apoi genealogică (aveau alţi strămoşi), în fine, de civilizaţie (primii erau nomazi, cei din sud erau sedentari, se ocupau cu agricultura, nu cu creşterea vitelor – a generat în primele secole ale erei musulmane antagonisme şi conflicte destul de grave în Siria şi în Spania musulmană. De fapt, marea majoritate a populaţiei oraşelor sud-arabice a devenit musulmană după propovăduirea lui Maho med, sec. VII e.n., şi istoria sud-arabilor şi a civilizaţiei lor se opreşte la primii ani ai Hegirei (după 622 e.n., de când începe calendarul Hegirei).

În ceea ce priveşte cronologia sud-arabică există o cronologie lungă, care afirmă că statul Ma'in al mineenilor a precedat în secolele XV-XIII î.e.n., statul Saba al sabeenilor, despre care am vorbit. Cronologia propusă de W. F. Albright (1950) afirmă că cele două regate din sudul Arabiei au existat concomitent în secolele IX-VIII î.e.n. În fine, cronologia foarte scurtă, propusă de belgiana Jacqueline Pirenne, demonstrează că cele mai vechi inscripţii sud-arabice sunt din secolul al V-lea î.e.n. Dar în afară de amintirea reginei din Saba, în secolul al X-lea î.e.n., în Pentateuh, există menţiuni în textele asiriene şi babiloniene, care fac inacceptabile cronologiile foarte scurtă şi scurtă.

Inscripţiile sud-arabice, în număr de câteva zeci de mii, au putut să ne dea numele unui lung şir de regi şi de căpetenii în regatul Saba (cf. A.G. Lundin, *Gossudarstvo mukarribov Saba,* Moskva, 1971, *passim),* dar şi ale unui mare şir de regi în celelalte state din Arabia de sud, ceea ce presupune o lungă evoluţie istorică.

Primul care dă relaţii complete despre statele din Arabia de sud este geograful grec Eratosthene (275 – 194 î.e.n.) şi putem conchide că pe vremea sa, secolul al III-lea î.e.n., aceste regate arabe existau. Datele furnizate de Eratosthene, directorul Bibliotecii din Alexandria, sunt confirmate întru

totul de inscripțiile sud-arabice. Acestea arată existența următoarelor regate: 1) *Ma'in,* cu capitala la Qarmaw (Qarna' în actualul Ma'in); 2) *Saba,* cu capitala la Maryab (mai apoi Marib); 3) Qataban, în Yemenul oriental, vecin cu Hadhramaut, cu capitala la Tamna', şi 4) Hadhramaut, cu capitala la Shabwat (oraşul Sabota al lui Pliniu). Alături de aceste state au luat naştere state mai mici supuse celor mai mari, cum ar fi: *Ma'afir,* în jumătatea secolului I al erei noastre, sau statul *Awsan,* pe țărmul de sud al Arabiei.

VI. STATUL MA'IN

Orientalistul austriac Eduard Glazer, unul din pionierii Studiilor sud-arabice, susținea pe La 1839 că statul minean a precedat statul sabean, fiind nimicit şi anexat la acesta din urmă. Pe temeiul listei celor 29 regi din Ma'in el afirmă că începutul acestui stat a fost pe la 1500 sau chiar 2000 î.e.n.

Această ipoteză a fost acceptată de unii istorici şi combătută de alții (J. Halevy, D.H. Muller) pe temeiul că inscripțiile sabeene au un caracter mai arhaic. Ar fi fost cu putință ca cele două state să existe concomitent. Mențiunea țării Saba în textele sumeriene (statele sumeriene se mențin până în secolul al XX-lea î.e.n.) ridică întrebarea dacă statul Saba nu este cel mai vechi şi dacă numele de Saba este realmente cel al regatului din sudul Arabiei.

În ceea ce priveşte regatul Ma'in, el exista sigur pe la 700 î.e.n., ca şi în secolul al III-lea î.e.n., pe vremea lui Eratosthene. El a fost însă absorbit sigur de statul sabean mai târziu. Statul minean a stăpânit comerțul de tranzit cu aromate din oraşele Arabiei de sud până la cetățile prospere din regiunea Mării Mediterane. Mineenii aveau o serie de colonii comerciale pe parcursul căilor lor de comunicație.

Una din ele era la Dedan (*Iezechiel,* XXVII, 20), unde inscripțiile găsite se întind pe timpul domniei a 9 regi. Dar spiritul comercial al negustorilor mineeni a supraviețuit dispariției regatului lor. Căci s-a găsit o inscripție bilingvă pe un altar la Delos, în Grecia, din secolul al II-lea î.e.n., prin care se consacră zeului național al mineenilor, Wadd, ca şi altor zei din Ma'in, o stelă votivă. De asemenea, a fost găsit sarcofagul unui negustor minean de aromate scumpe în Egipt, datând din 183 î.e.n., de pe vremea lui Ptolemeu, Epiphanes. Pe de altă parte, mențiuni ale mineilor ca popor cu un pronunțat spirit comercial apar la scriitorii greci şi latini până în secolul al II-lea e.n.

VII. STATUL SABEAN ŞI HYMARYT

Apelația de Saba este a unui teritoriu vast în Arabia de sud. Pe de altă parte acest nume apare în Pentateuh sub două forme: *Seba'* şi *Seba,* având fiecare o genealogie diferită. *Seba* şi *Seba* sunt fii ai lui Kuş, deci sunt kuşiți, iar un alt neam *Seba* este fiu al lui Sem, deci este semit. Dar poate este vorba aici de colonii ale sabeenilor, pe care ştim că le-au creat în Africa de vest, locuind deci un teritoriu stăpânit de africani, negri sau kuşiți, adică hamiți. Or este vorba de colonii ale sabeenilor în Arabia de nord-vest.

La autorii greci şi romani numele sabeenilor devine ilustru. Este vorba de un popor fabulos şi bogat, trăind o viață paradisiacă într-o țară în care este o primăvară veşnică. De aici, numele de Arabia Felix („Arabia Fericită") ce i se dă. Herodot *(Istorii*, III, 107 sq.) relatează şi el multe din aceste aspecte. Şi în Egiptul faraonic au circulat numeroase asemenea poveşti. Una din ele se referă şi la pasărea Fenix.

Deşi inscripțiile sabeene publicate până în prezent (mii de inscripții n-au fost încă publicate sau descifrate) nu trec

dincolo de secolul al VIII-lea î.e.n., indicii certe arată că statul sabeenilor trebuie să fi fost mult mai vechi. Căci civilizația sa avansată, coloniile numeroase şi îndepărtate, marile construcții civile şi religioase atestă vechimea acestui stat.

Se disting în istoria statului sabean următoarele epoci:

a) Perioada veche, numită a mukarribilor, termen utilizat şi în statul Qataban, cu sensul de „principe-preot", de la rădăcina semită Q R B. Ne-au rămas numele acestor căpetenii care aveau la început capitala la Sirwah, oraş aşezat între Sanaa şi Marib. Ultimii trei dintre aceşti mukarribi au mutat capitala țării mai la est, la Maryab (sau Marib mai târziu), poate fiindcă era mai aproape de marele baraj făcut de sabeeni pe valea râului Adhanat, ridicat pentru a extinde irigațiile pe o suprafață mai mare de teren.

Mukarribul, care a început construcția acestui baraj, adevărată operă monumentală, se numeşte Sumuhu – 'alaya-Yanaf. Construcția a fost terminată de fiul său.

B) Perioada suveranilor ce se intitulau regi de Saba şi aveau capitala la Marib. Ea începe pe la 600 î.e.n. Primul dintre regi se numea Karib'il Watar II. Sub aceşti regi statul sabean se extinde mult. Pe la anul 500 î.e.n. Începe colonizarea sabeană în Ethiopia de nord (Eritrea şi Tigre) prin strămutarea în Africa a populației din Yemenul de sud-vest, populație numită Habashar (de la acest nume provine denumirea Abisinia). Colonizarea sabeană a durat până pe la începuturile erei noastre. Ea a lăsat, în afară de scrierea sud-arabică ce a generat scrierea abisiniană, o tradiție culturală însemnată, alături de construcții civile, militare şi religioase importante în regiunea Aksum.

C) Perioada regilor de Saba şi Dhu Raidan, unde numele de *Dhu* are sensul de „domn, stăpân" al unui teritoriu. Domnia acestor regi începe de la circa 115 î.e.n. Perioada zisă sabeo-himyarită corespunde acestor regi. Sub aceşti

suverani are loc expediția lui Caius Aelius Gallus, din 25 – 24 î.e.n., trimis să cucerească Arabia de sud. Expediția de cucerire romană eşuează însă lamentabil înaintea fortăreței Marsyaba (actuala Maryamah) situată la sud-est de Marib.

După raportul generalului roman trimis să cucerească, populația cea mai numeroasă o constituiau himyariții, pe care el îi numeşte Homeritae. (Aceştia sunt Himyar din inscripțiile sud-arabice şi din tradiția musulmană). În lucrarea *Periplul Mării Roşii,* scrisă de un autor anonim, în secolul I e.n., se afirmă că aceşti himyariți şi sabeeni aveau acelaşi rege, Charibael, a cărui capitală era Sapphar (desigur Zafar în Republica Arabă Yemen), deci capitala fusese mutată de la Marib. Este cu putință ca ultimii regi ai acestei dinastii să fi fost originari din populația numită *Hamdan.* Cei dintâi regi hamdaniți ajung la putere cu ajutorul unui suveran G D R T (Gadarat?) din Abisinia şi Hadhramaut. Ultimul suveran al acestei dinastii domneşte pe la 281 şi nu este hamdanit.

D) Perioada regilor care îşi iau titlul de rege din Saba, Dhu Raidan, Hadhramaut şi Yamnat. Primul rege din această dinastie se numeşte Shamir Yuhar'ish, şi capitala sa rămâne la Zafar. Se pare că acest rege a avut o politică tiranică şi opresivă față de populația din regatul său, ceea ce a dus la atacarea țării de către abisinieni, debarcați din Africa, şi apoi la ocuparea ei (370). Un indiciu cert al ocupării regatului este că Ezana, marele rege abisinian (secolul IV e.n.), se intitula rege al Sabeenilor, al Himyariților şi al țării Raidan. O inscripție din 378 a unui rege sabean, Malikikaraba Yuha'amin, invocă „zeul stăpânul cerului", iar alta adaugă acestui zeu epitetul *rahmanan*, „cel milostiv". Şi unul şi celălalt din aceşti termeni sunt biblici şi denotă că religia ebraică devenise influentă în Arabia de sud. De fapt în această perioadă, elementul etnic himyarit –

dintre care mulți trecuseră la iudaism – ajunge atât de însemnat, încât înlătură numele de Saba din titlul regelui.

E) Perioada regilor din Himyar este ultima epocă din istoria regilor şi a statului Saba. Există relatări greceşti, copte şi siriace despre aceşti regi din Saba şi despre luptele lor. În această epocă, regatul Saba intrase într-o gravă criză economică, datorită faptului că aromatele se transportau pe Marea Roşie, Oceanul Indian, Golful Persic şi apoi pe fluviile Tigru şi Eufrat, în Imperiul Persan al sasanizilor, sau pe Marea Roşie până în Egipt şi în oraşele de pe coastele Mediteranei. Transportul aromatelor, care se făcea altădată prin caravane de cămile de către mineeni şi sabeeni, este astfel cu totul suprimat. Pe de altă parte soseau aromate pe corăbiile plecate din India, care ajungeau, prin Marea Roşie, la porturile Egiptului la preţuri mult mai ieftine decât ale aromatelor din Arabia. În fine, faptul că în lăcaşurile creştine nu se mai consumau mari cantităţi de smirnă şi tămâie, iar Templul de la Ierusalim şi alte temple „păgâne" au fost dărâmate a dus la scăderea considerabilă a cererii de aromate şi implicit la scăderea preţului. Pe de altă parte, războiul purtat vreme de mai multe secole între Persia sasanidă şi Bizanţ se extinsese şi în Arabia de sud. Ecoul luptelor dintre bizantini şi perşii sasanizi se regăseşte şi în Coran *(Surah,* XXX, 1 sq.), care arată că înfrângerea din Mesopotamia a bizantinilor va fi urmată de victoria lor, pe care Mahomed o profetiza şi care de altfel s-a şi realizat. În Arabia de sud bizantinii se sprijineau pe creştini, al căror număr sporea mereu în toate oraşele, pe câtă vreme perşii se bizuiau pe evreii din Arabia de sud, care aveau un mare număr de coreligionari în Imperiul Persan, unde duceau o existenţă mai liberă şi mai lipsită de apăsări şi persecuţii religioase ca în Imperiul Bizantin. Pe de altă parte, în oraşele din Arabia de sud se refugiaseră evreii scăpaţi de oprimarea şi persecuţiile romane (după războiul din 66 – 71 cu romanii

şi după răscoala lui Bar Kocheba din 132 – 135, pe vremea împăratului Adrian, ca şi după masacrele din Alexandria Egiptului). Influenţa ebraică este vizibilă în unele din inscripţiile sabeene şi se pare că ultimii regi din dinastia himyarită trecuseră la iudaism, fiind sprijinitori ai influenţei Persiei sasanide, deşi erau supuşi regilor din Abisinia, care erau creştini şi prieteni credincioşi ai Bizanţului ortodox.

Ultimul rege din dinastia himyarită a fost Yusuf Dhu Nawas, care era şi el de religie ebraică, dar care se revoltă împotriva regelui creştin din Abisinia căruia îi era supus. El începe prin uciderea în masă a tuturor locuitorilor creştini din oraşul Negram, cu totul câteva mii de oameni. La intervenţia împăratului de la Constantinopole, care vedea astfel că întreaga Arabie de sud trece sub influenţa Persiei sasanide, regele Abisiniei, Kaleb Ella Asbeha, debarcă cu o armată de 70000 ostaşi, care, unită cu rebelii locali, mai ales feudali din sud, mai toţi creştini, distruge oraşele locuite de evrei şi ucide pe regele Yusuf Dhu Nawas. Se creează astfel un regat creştin în Arabia de sud, condus de regele Abramos, având ca episcop pe Gregentius.

IX. REGATUL QATABAN

Acest regat se întindea între Republica Arabă Yemen de astăzi şi Hadhramaut, dar nu ajungea la Oceanul Indian, de care îl despărţea statul Awsan. Capitala regatului Qataban era la Tamna şi acest regat şi-a prelungit existenţa până în secolul I e.n., fiind apoi absorbit de statul sabean. Ca şi la Saba, suveranii purtau titlul de mukarrib, „principe-preot”, în vechime, apoi ei se proclamau fii ai unei anumite divinităţi, ca şi regele din statul Awsan înainte de trecerea sa la creştinism.

X. STATUL HADHRAMAUT

Desfăşurat de-a lungul coastei de sud a Arabiei, acest stat avea capitala la Shabaw. Ei nu a existat decât până în secolul I e.n., după care a fost absorbit de statul Saba.

XI. SOCIETATEA SUD-ARABICĂ

Anterior domniei principilor-preoți, numiți *mukarribi,* în statul Saba, care era aşadar un stat teocratic, au domnit regine după cum reiese nu

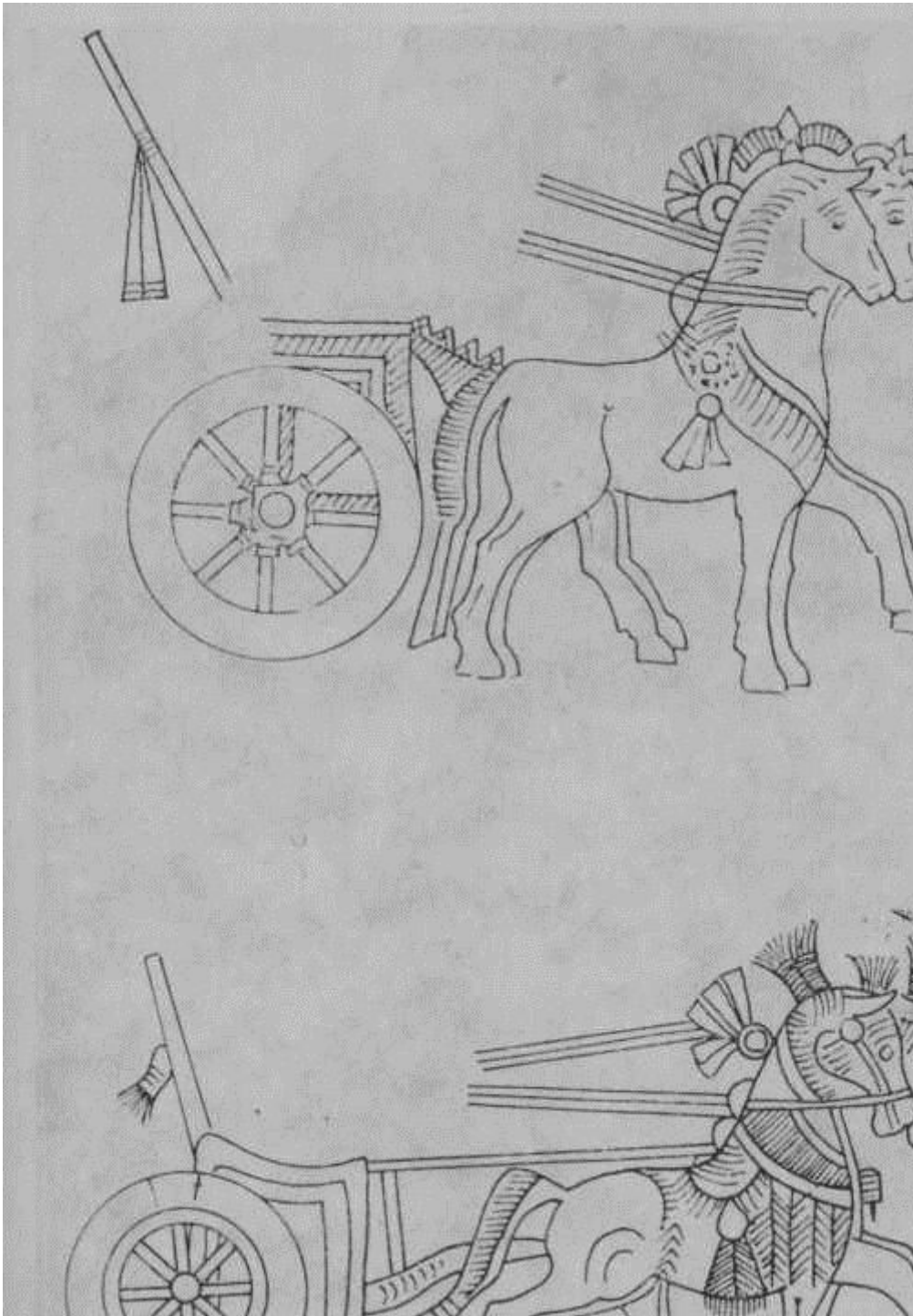

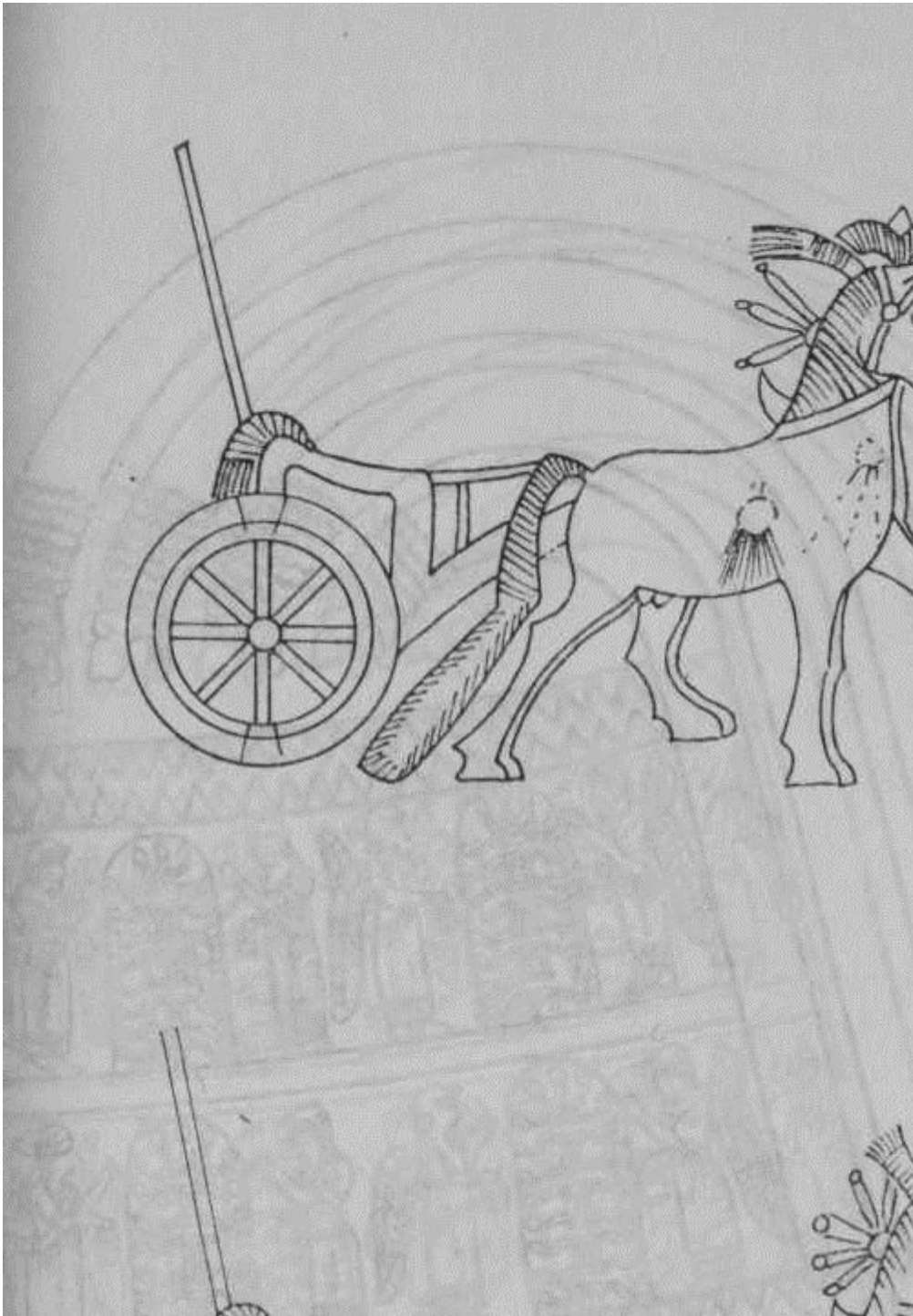

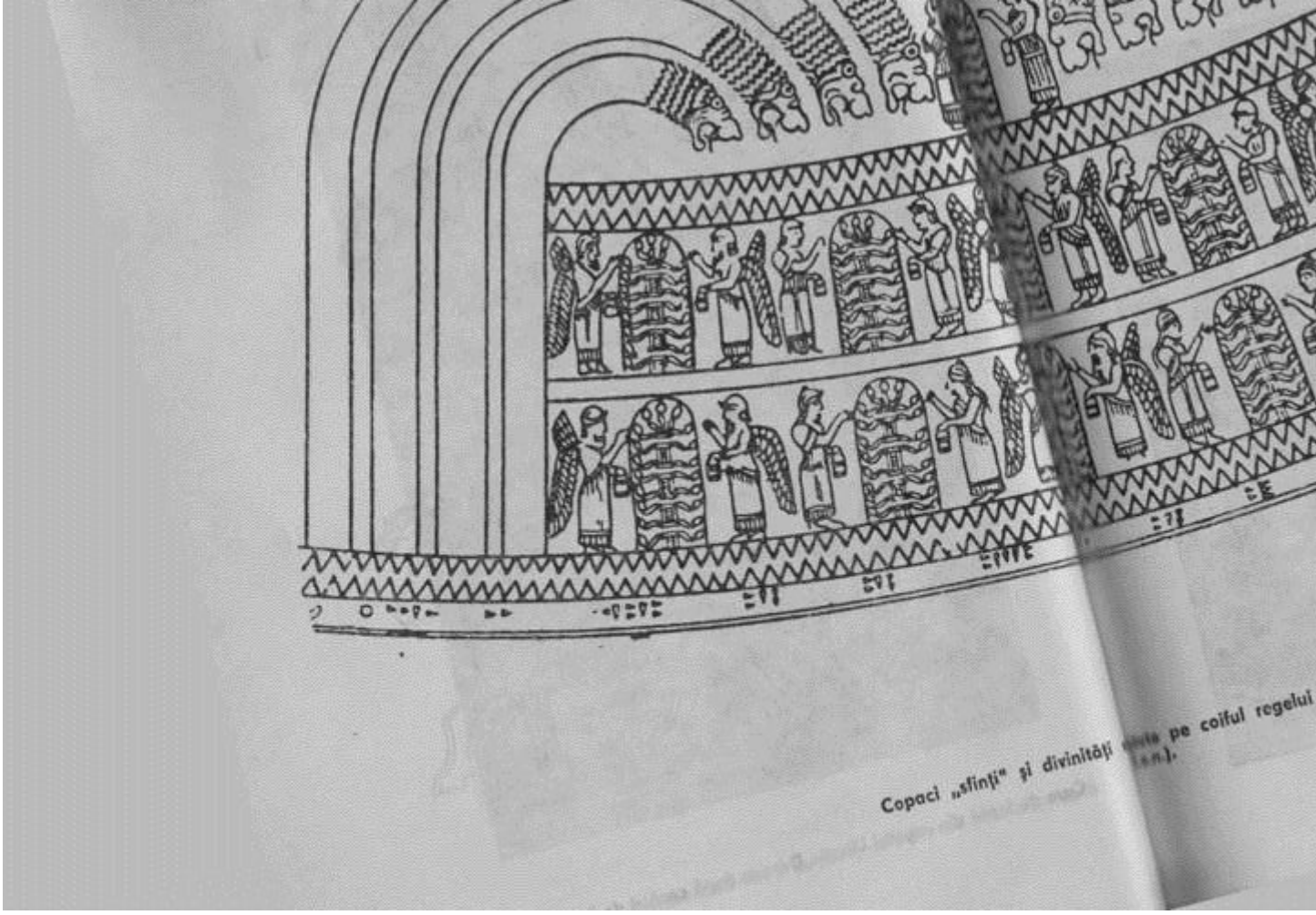

Copaci „sfinţi" şi divinităţi [illegible] pe coiful regelui [illegible].

Coif de bronz din regatul Urartu.

I·O·M·
D·C·T·I
I·O·M·D
L·P·RO SAD·N
M·AV GOR

Placă votivă cu o inscripție consacrată zeului Ba
myra, descoperită la Porolissum (azi Moigrad, co
jud. Sălaj).

O colonadă de pe strada principală din Pa

numai din Biblie, ci şi din inscripţiile asiriene descoperite de arheologi, deci nu avea un caracter teocratic.

Statul Ma'in a fost condus de regi, ca şi statul Hadhramaut. Ştim că în statul Qataban suveranii se socoteau fii de zei, dar nu se considerau ei înşişi zei, aşa cum făceau de pildă faraonii Egiptului. Autoritatea regilor era limitată de un consiliu al notabililor sau al bătrânilor, *mis 'wad,* care exista în Ma'in, Qataban şi Aswan. La sabeeni, al căror stat era mult mai întins şi aveau regiuni diferite între ele, şeful administraţiei unei regiuni se numea *kabir* şi avea şi el un astfel de *mis'wad* pe lângă el. Legile erau proclamate şi scrise pe plăci de piatră sau de bronz. În statul Saba găsim mari proprietari funciari numiţi *qawl* (în araba nordică *gail),* care administrau ţinutul lor. Dar nobilii au existat cu mult înainte şi erau numiţi cu particula *dhu...* („stăpân, senior al..."), urmând un nume de loc. După arătarea locului pe care îl stăpâneau se adăuga la nume termenul *bin* („fiul lui"). Se pare că fiecare familie nobilă avea „clienţi" apropiaţi, oarecum ai familiei. Populaţia *(ash'ab,* „popor") acestor state sud-arabice era împărţită după teritoriul pe care îl locuia şi nu era divizată în clanuri şi triburi, ca arabii din nord. Desigur, beduinii (*a'arb*) rămâneau împărţiţi în triburi. Existau sclavi, dar se pare că producţia de bu nuri nu era realizată de ei şi modul de producţie credem că era cel *tributal* (sau asiatic ori oriental), la fel ca în Egipt şi în Babilon. De altfel, agricultura în grădini irigate nu este niciodată practicată de sclavi. Nu s-au găsit urme de poligamie. Femeile aduceau ofrande în temple alături de bărbaţi, şi am arătat că ele puteau deveni regine (ca şi în Egipt). După un pasaj al lui Strabon (Geographia, XVI, p. 783), pare că exista şi poliandria, dar bărbaţii care erau cu toţii soţi ai unei femei trebuiau să fie

rude între ei (ca la celții din Bretania, după spusele lui Cezar).

XII. VIAŢA ECONOMICA

Regatele antice din Arabia de sud s-au bucurat de o imensă prosperitate şi bogăție agricolă datorită ploilor destul de abundente provocate de muson, vânt care sufla periodic dinspre mare, aducând nori de ploaie. Totuşi oamenii au contribuit mult la această prosperitate, pentru că arabii din sud aveau o agricultură întemeiată pe irigație foarte abil organizată, pe terase de-a lungul coastelor munților. Ogoarele erau udate cu apa strânsă în cisterne ce se umpleau în vreme de ploaie. Mai cu seamă însă a fost construit marele baraj de la Marib, înălțat în secolul al VI-lea î.e.n. – se pare – pe râul Adhanat (azi Dhene), deşi unii autori cred că este cu mult mai vechi. Grație irigațiilor, realizate prin barajul de la Marib, sabeenii obțineau două recolte pe an (Diodor din Sicilia, *Biblioteca istorică,* II, 54). Ruinele barajului, impresionante şi azi, descoperite în secolul al XIX-lea, au fost descrise de E. Glaser şi Th. Arnaud. Râul Adhanat îşi crease o trecere prin doi masivi muntoşi: Balak al-Kibli şi Balak al-Awsat. Sabeenii închiseseră valea dintre cei doi munți printr-un baraj lung de circa 375 m, în spatele căruia apa era strânsă într-un lac de acumulare. Fundul văii era acoperit cu piatră. Barajul se află la circa 6 km de ruinele oraşului Marib, fosta capitală a regatului Saba. Prăbuşirea barajului a avut un ecou imens în întreaga Arabic. *Surah* a XXXV-a a Coranului, verset 14 sq., afirmă că, drept efect al acestei prăbuşiri, „grădinile lor au fost înecate şi nimicite, nu au mai rodit decât fructe amare... ei au fost risipiți ca pulberea". După prăbuşirea barajului întreaga civilizație strălucitoare a Arabiei de sud s-

a prefăcut pe încetul într-un pustiu, şi pe locurile pe care se înălţaseră oraşe falnice s-au întins dunele de nisip.

Dar cât timp se găsea apă din belşug Arabia de sud era cu adevărat o ţară fericită. Diodor din Sicilia scrie cu privire la ea *(Op. Cit.,* II, cap. 49): „a fost numită Arabia cea Fericită şi datorită belşugului de fructe şi mulţumită altor plante care se află pe aceste meleaguri. Din trestie, papură şi alte plante lemnoase se desprinde o mireasmă plăcută. Acestea cresc din belşug având frunze de tot felul şi o răşină ce se prelinge din coajă mirosind la fel de frumos... Ţinutul este atât de bogat în turme, încât multe neamuri care duc o viaţă de păstori se pot hrăni din belşug cu ceea ce produc turmele, neavând nevoie de grâne".

Produsele ce se exportau din statele sud-arabice erau în special aromate, adică smirnă, mirt, costos (balsamul regal din *Saussurea Lappa),* casia (scorţişoara sălbatică), scorţişoara propriu-zisă, ladanum (sau labdanum, gumă răşinoasă folosită pentru fabricarea parfumurilor), în fine, terebinthă. Aceste produse mult căutate în lumea antică pentru temple, dar şi pentru parfumurile feminine, se culegeau în regatul Saba cu o ceremonie fastuoasă, precedată de purificări ale culegătorilor şi de ritualuri apotropaice. Aromatele erau sub protecţia zeilor şi de aceea toate erau păzite, dar mai ales erau trimise pe o anumită rută spre Mediterana, în care se făceau staţionări la templele întâlnite pe drum, cărora li se plătea o anumită taxă. Toate aceste ceremonii ridicau mult preţul de cost al aromatelor care la o anumită epocă erau un monopol al regilor din Saba.

XIII. RELIGIA

Toată viața publică din statele sabean şi minean era dominată de religie şi templele constituiau centre ale activității statului. Zidurile cetăților sau părți din aceste ziduri erau dedicate zeilor.

Templele, ca şi în Egipt, erau administrate de mari preoți. Ele posedau mari bunuri funciare şi, în acelaşi timp, primeau prinoase bogate de la credincioşii care cereau zeilor diferite favoruri. Altarele din temple arată că se făceau sacrificii animale, dar nu se făceau sacrificii umane. Se ardea smirnă şi tămâie înaintea zeilor şi se făceau pelerinaje la temple la care luau parte şi femeile. Păcatele se spovedeau în public şi uneori se înscria păcatul comis pe o tăbliță. Poporul din Saba, ca şi din celelalte state sud-arabice, credea în viața de apoi. Aceasta reiese din marile ofrande funerare din morminte şi din vasele ce însoțeau pe răposat. Credința în existența mai multor zei era răspândită până la apariția mozaismului şi a creştinismului, care au înlocuit politeismul înainte de a fi înlocuite de islamism. Zeul comun al tuturor sud-arabilor era *'Athtar,* o divinitate masculină, spre deosebire de omonima sa, Astarte (la evrei Asheret, la babilonieni Isthar), a semiților din nord. Acest zeu *'Athtar* era planeta Venus, mai exact Luceafărul de dimineață, sau cerul, aşa cum credeau abisinienii. Alături de acest zeu, la mineeni este Wadd, divinitate masculină şi el, apoi Nikrah, Hawbas, Halmaqah, Ta'lab şi Sin la sabeeni. În statul Hadhramaut exista Sin, zeul Lunii, apoi Hawl, zeul Soarelui. Shams era de fapt o zeiță feminină. În statul Qataban, zeul Athtar devine zeu secundar, iar zeu principal este Amm, pe lângă care exista Warkh, zeul masculin al Lunii, Shams zeița feminină a Soarelui. Alți zei erau: Hawkam, Niswar şi Hariman. Unele dintre aceste divinități sunt fără îndoială astrale. Este de presupus că au existat conflicte religioase între diferitele temple, dat fiind că de la un stat la altul există alți zei, şi alți zei capătă rolul cel mai

însemnat în Pantheonul sud-arabic. Ca şi în Egipt se credea mult în oracole. O serie de inscripţii descriu aceste oracole în amănunt.

XIV. ARTA SUD-ARABICĂ

Şi în artă ca şi în alte aspecte ale civilizaţiei trebuie să facem o distincţie netă între creaţiile statelor din Arabia de sud şi acelea ale statelor din Arabia de nord. În artă, unitatea creaţiilor artistice sud-arabice se opune marii diversităţi a celor din Arabia de nord până în secolul al VII-lea e.n., când Islamul interzice orice artă figurativă şi în special pe aceea a imaginilor de animale, de persoane, ca şi ale divinităţii. Subsolul Arabiei de sud este foarte bogat în roci vulcanice, care pot da materiale foarte adecvate pentru statui, dar şi pentru construcţii. Se extrăgeau din aceste roci granitice mari blocuri de piatră, care se tăiau cubic şi erau aşezate unele peste altele pentru construirea zidurilor. Din aceeaşi piatră se făceau şi coloanele şi acestea sunt absolut caracteristice arhitecturii sud-arabice. Ele aveau o formă pătrată sau octogonală şi se înserau prin protuberante făcute anume la bază şi în arhitrave. Coloanele sunt adesea completate de capiteluri pătrate şi deseori suprapuse. Coloanele nu au un rol doar decorativ, ci susţin mari acoperişuri ale unor săli de palate sau de temple. Acestea au un plan dreptunghiular, ca în Egipt şi în Grecia, sau un plan oval, ca templele sumeriene. Dar templele, la fel ca în Egipt şi în Babilon, aveau un nume, de exemplu templul cel mare din Marib se numea Awwab. Construcţia datează din secolul al VIII-lea î.e.n. Intrarea avea trei deschideri. În faţa intrării se afla un şir de opt coloane. Un alt templu în Oman, cercetat de aceeaşi misiune sumeriană, este Sanctuarul de la Khor Rori. El are două altare şi un

plan pătrat, ziduri de piatră de 3-5 m şi încă trei ziduri suplimentare în peretele dinspre nord. Palatele sunt construite şi ele din blocuri mari de piatră, deşi se foloseau şi cărămizi. Ele aveau mai multe etaje, precum în zilele noastre casele din cele două republici yemenite.

Construirea de diguri şi de canale, precum şi a marelui baraj de la Marib au obligat pe arabii din sud la o activitate continuă de întreţinere a lor, ca în Mesopotamia. Complexul de canale, de zăgazuri, de cisterne şi de diguri a stârnit admiraţia nemăsurată a arheologilor care le-au cercetat.

S-au descoperit, de asemenea, morminte sud-arabice, mausolee şi stele care conţin adesea, pe lângă portretul sculptat al defuncţilor, şi o inscripţie.

Sculptura sud-arabică este foarte abundentă şi ne-au rămas un mare număr de monumente. Dar unele statui funerare sunt grosolan executate. Capul defunctului este mare, iar bărbia este indicată prin găuri, corpul abia schiţat, picioarele butucănoase. Aceste statui imperfect lucrate, ca şi în Egiptul antic, erau poate nefinisate de frica demonilor care s-ar fi putut întrupa în statuie dacă era lucrată perfect. Dar s-au găsit şi statui frumoase, cum este aceea a lui Mandkarib, închinată zeului Ilumquh. Acolo unde teama de posesiune demonică a statuii era mai mică, arta sud-arabică atinge măiestria. Aşa este un cap de leu de bronz, aflat azi la British Museum. În ceea ce priveşte stelele şi reliefurile ele sunt executate primitiv, rudimentar. Figurile omeneşti sunt prost schiţate, cu picioarele strâmbe, deformate. Şi în aceste stele putem bănui, ca în Egipt, teama ca personajul decedat să nu se prefacă în demon şi să facă rău rudelor.

În antichitate sabeenii erau foarte vestiţi prin cupele şi vasele pe care le fabricau, a căror artă era desăvârşită.

XV. CONCLUZII

În sudul Arabiei s-a dezvoltat, vreme de aproape două milenii, o civilizație originală, care a fost cunoscută de abia cu începere din secolul al XIX-lea. De la această civilizație, care a avut probabil o literatură a ei, dispărută azi cu totul, ne-au rămas însă zeci de mii de inscripții în curs de publicare şi descifrare. Acestea, fără îndoială, ne vor aduce date mult mai complete şi mai numeroase despre statele din sudul Arabiei şi despre istoria lor.

SODOMA ŞI GOMORA

O succintă, dar documentată informație în legătură cu cele două aşezări găsim în ultima ediție, în 30 volume, a Enciclopediei britanice, unde, la vocea *Sodom and Gommorah* (vol. IX, Micropaedia, pp. 321-322), citim: „Două oraşe menționate în Biblie, a căror faimă proastă a devenit legendară. Astăzi, ele sunt, probabil, acoperite de apele puțin adânci din sudul peninsulei El Lisan, situată în capătul de sud-est al Mării Moarte. Împreună cu Admah, Zeboiim şi Zoar (Bela), ele trec drept cele cinci oraşe biblice ale «plângerii» nimicite, din cauza desfrâului locuitorilor lor, de o revărsare de «pietre de foc». Sodoma şi Gomora au fost, se presupune, devastate, prin anii 1900 î.e.n., de un cutremur în marea falie ce include zona Mării Moarte, o fisură extinzându-se din valea râului Iordan, în Israelul de azi, până la râul Zambezi, din Africa de est.

Descoperirile arheologice dovedesc că în perioada de mijloc a bronzului (aproximativ 2000 – 1500 î.e.n.), zona era fertilă, bogată în ape curgătoare ce se vărsau în Marea Moartă şi aveau un debit suficient pentru dezvoltarea agriculturii. Aceasta l-a determinat pe Lot, nepotul patriarhului evreu Avram, să aleagă regiunea oraşelor din Valea Sidim (Marea Sărată sau Marea Moartă) ca loc unde să-şi mâne turmele la păşunat. Când s-a petrecut

catastrofala distrugere, petrolul şi gazele existente au contribuit, probabil, la imaginea „revărsării de pietre şi foc”, care a întovărăşit prăbuşirile geologice de teren ce au cauzat năruirea oraşelor. Har Sedom (în arabă Djebel Usdum, Muntele Sodomei), situat în partea sud-vestică a mării, aminteşte până azi de Sodoma”.

I. STRANIUL PEISAJ DE SUB NIVELUL MEDITERANEI

Distrugerea cetăților Sodoma şi Gomora a rămas în memoria oamenilor ca o pildă legendară pentru răutate, lăcomie şi imoralitate. La difuzarea acestei tradiții a contribuit într-o largă măsură peisajul oferit de natura acestor locuri.

Oraşele distruse se aflau în ținutul care, mai târziu, va primi numele Palestina, pe coasta de răsărit a Mării Mediterane, despărțită de deşertul Siriei prin şirurile Munților Liban şi Antiliban şi printr-o serie de podişuri. La sud de lanțul Munților Liban se află Muntele Hermon, din ale cărui văi izvorăşte Iordanul. Apele lui străbat o depresiune adâncă, după care ajung la lacul Tiberiada (sau Marea Galileei, numită altădată Genezareth), aflat la peste 200 metri sub nivelul Mării Mediterane. Ieşind din acest lac, Iordanul continuă drumul său spre capătul de nord al Mării Moarte, de-a lungul depresiunii tectonice Ghor, străjuită, de-o parte şi de alta, de dealuri înalte.

Iordanul este un fluviu „ciudat”; în linie dreaptă, de la izvoare până la vărsare măsoară doar 104 km, dar cursul său este atât de şerpuit încât lungimea lui reală este de aproape două ori şi jumătate mai mare, adică de 252 km. În antichitate, cursul său era şi mai lung, ajungând până la Zoar (Țoar), în sudul Mării Moarte, la peste 80 km de locul actual de vărsare. De asemenea, apele acestui fluviu conțin

un procentaj neobişnuit de săruri minerale – clorură de sodiu, sulfat de sodiu şi de magneziu etc. Primăvara, apele sale se revarsă şi, datorită meandrelor, aria inundată este foarte întinsă, fiind acoperită de o bogată vegetaţie semitropicală.

În Valea Sidim, pe locul unde altădată se înălţau semeţele oraşe, acum se întinde Marea Moartă. Nimic mai straniu ca această întindere acvatică, cu ape pe care vântul nu reuşeşte nicicând să le încreţească şi în care peştii nu pot trăi. Şi tot ce există în jurul acestei mări „blestemate" oferă un spectacol dezolant. Această mare, denumită şi Marea Sărată ori lacul Asfaltit, este, de fapt, un lac lung de 85 km şi lat de 17 km, pe fundul depresiunii tectonice Ghor, având cea mai joasă altitudine: 392 m sub nivelul obişnuit al mării. Pe întinsul apei plutesc depozite de asfalt, folosite încă din antichitate de localnici, şi sulf ajuns la suprafaţă în urma unor erupţii. Malurile mării sunt înalte şi abrupte. Deasupra falezelor de gresie dinspre răsărit se află Macheronta, fortăreaţa regilor Irod cel Mare (39 – 4 î.e.n.) şi Irod Antipa (4 î.e.n. – 39 e.n.).

O dată cu trecerea timpului, stâncile au căpătat înfăţişări stranii. Erodate de agenţi naturali – ploaia, dar, îndeosebi, vânturile – ele au devenit, în imaginaţia localnicilor, „Câinele lui Lot" şi „Fiica lui Lot". „Soţia lui Lot", despre care legenda spune că a fost prefăcută într-un stâlp de sare, nu lipseşte nici ea din galeria statuilor, numai că poate fi văzută pe coasta apuseană a mării, printre rocile de sare ale Muntelui Usdum.

În falezele înalte de calcar se află o serie de peşteri care au constituit locul de recluziune al esenienilor, comunitate descrisă de Josephus Flavius (cf. *Antichităţile iudaice).*

Membrii comunităţii esenienilor au lăsat aici, în peşterile de la Qumran, lângă Marea Moartă, celebrele Manuscrise de la Marea Moartă, care au adus lămuriri decisive la

descifrarea unor importante monumente ale vechii istorii din această zonă. Nu departe de capătul nordic al Mării Moarte se găsesc ruinele Ierihonului, unul din cele mai vechi oraşe din lume (găsindu-şi un corespondent în aşezarea de la Lepenski Vir pe ţărmul iugoslav al Dunării – cf. *Magazin Istoric,* nr. 11/1971). Potrivit altei tradiţii, şi zidurile acestui oraş s-ar fi prăbuşit, dar nu din pricina mâniei cereşti, ci la sunetul unor trâmbiţe.

II. UN PAT AL LUI PROCUST

Cu multe mii de ani în urmă, peisajul nu arăta, se pare, atât de neprietenos ca în vremurile moderne. Acolo unde se întinde luxurianta dar nefolositoarea vegetaţie a Iordanului, mâini harnice săpau canale de irigaţie şi cultivau cereale. Vechile scrieri sunt limpezi în această privinţă: ele arată că „toată câmpia Iordanului era bine udată, era ca o grădină, ca ţara Egiptului", ceea ce înseamnă că exista un sistem similar de cultivare a pământului. În oazele răcoroase şi bogate, în păşuni se hrăneau mari turme de oi, căci, alături de agricultură, păstoritul de tip nomad şi seminomad a constituit una din cele mai vechi îndeletniciri. Pe urmele acestor turme, în căutare de noi terenuri de păşunat, oamenii antichităţii se aflau într-o necontenită mişcare. Cele mai vechi izvoare scrise, ca şi descoperirile arheologice arată că fenomenul marilor migraţii, specific epocilor trecute, a făcut ca prin câmpia Iordanului să se perinde neamuri şi seminţii diferite. Pe la sfârşitul mileniului al III-lea şi începutul mileniului al II-lea î.e.n., cei mai numeroşi erau semiţii canaaneeni. Se pare că strămoşii lor, protosemiţii, veniseră din Peninsula Arabia, unde oazele, despărţite între ele de vaste întinderi aride, le ofereau hrană şi, în acelaşi timp, adăpost în faţa incursiunilor unor vecini prea agresivi.

Cu timpul însă, o dată cu creşterea populaţiei, aceste oaze au devenit neîncăpătoare. Siliţi de creşterea demografică şi de insuficienţa resurselor de viaţă, protosemiţii au început să se infiltreze în oraşele apropiate, la început izolat şi în mod paşnic, apoi prin scurta incursiuni de pradă şi, în cele din urmă, invadând oraş după oraş. Primii veniţi au fost semiţii amoreeni, care s-au statornicit în Siria şi Palestina, unde, amestecaţi cu populaţiile pe care le-au găsit, denumite iafetite (fii ai lui Iafet), au construit o serie de oraşe-cetăţi.

După ei au venit semiţii canaaneeni, atestaţi ca populaţie majoritară în mileniile III-II î.e.n., cum am menţionat mai sus (numiţi de greci fenicieni); s-au stabilit în regiunile dintre Iordan şi Marca Mediterană, coexistând cu amoreenii. La rândul lor, au înălţat statele-oraşe de pe coastele Mării Mediterane. Datorită descoperirilor arheologice de la Ras Shamra, unde se afla străvechiul stat-oraş canaanean Ugarit, civilizaţia şi mitologia canaaneenilor au devenit cunoscute. Se închinau unui mare număr de zei, principalii fiind El şi Bal. Religia, nespus de crudă, impunea, de pildă, fiecărei familii – poate şi din necesităţi de limitare a creşterii demografice – să aducă jertfe umane (primul născut de sex bărbătesc trebuia sacrificat fie la o vârstă fragedă, fie când devenea adult).

În privinţa legilor ospitalităţii, pe care Lot şi unchiul său Avram, originari din statul-oraş sumerian Ur, le considerau îndatoriri sacre, locuitorii Sodomei şi ai celorlalte cetăţi aliate sau supuse ei aveau o atitudine contrară, supunând pe noii veniţi la chinuri cumplite. Din textul *Pentateuhului* trebuie dedus că locuitorii din Sodoma supuneau pe străini unui viol colectiv invertit. „Tot poporul din toate marginile de la tânăr până la bătrân” cerea ca oaspeţii găzduiţi în casa lui Lot să iasă afară ca „să-i cunoască” *(cp. Cât. Lib.* XIX, 4-5). Or în ebraică verbul „a cunoaşte” are şi sensul de „a avea

relații sexuale". Această teamă față de străini, bănuiți că ar fi spioni veniți să cunoască bogățiile, forțele militare şi fortificațiile, era proprie şi altor civilizații din antichitate. Existau popoare care îi ucideau pe toți cei ce pătrundeau în hotarele lor, precum taurii de pe malurile Mării Negre (Herodot, *Istorii,* IV, 103), ciclopii, lestrigonii, sau supuşii regelui din Epir, Echestos *(Odiseea,* XVIII, 21, 307). De asemenea, grecii şi romanii, la începuturile istoriei lor, considerau pe orice străin un duşman. Se spunea *hospes hostis* („străinul, oaspetele, este un duşman").

Mai târziu, concepțiile s-au modificat, străinii fiind considerați protejați ai zeilor sau trimişi ai acestora. Multe legende greceşti au ca personaj principal un zeu ce umblă prin lume sub chipul unui sărman străin. O legendă similară, cu circulație în lumea semiților veniți din Ur, putea fi, aşadar, şi aceea despre străinii-îngeri veniți din poruncă divină pentru a cerceta faptele celor din Sodoma. Desigur că purtarea acestora din urmă față de străinii-oaspeți va fi părut stranie unor popoare pentru care încălcarea legilor ospitalității constituia un păcat cumplit.

Coranul, cartea sacră a religiei musulmane, întocmit în secolul al VII-lea e.n., înfierează, la rândul său, comportarea celor din Sodoma: „Lot a grăit către locuitorii Sodomei: «Vă veți deda voi oare unui păcat necunoscut nici unui popor din lume?... Veți călca oare legile firii lucrurilor?» Locuitorii din Sodoma nu au răspuns nimic. Dar îşi spuseră unii altora: «Să izgonim pe Lot afară din oraşul nostru...» O ploaie răzbunătoare a nimicit pe vinovați. Iată sfârşitul celor «nelegiuiți» *(opt. Cit.,* VII, *Elaraf,* 78-82).

Şi alte legende, cu largă circulație în antichitate, au fost puse pe seama locuitorilor Sodomei. De pildă, tradițiile ebraice consemnează că, dacă un străin trecea prin Sodoma, fiecare locuitor îi fura câte ceva, dar o cantitate atât de mică, încât nimeni nu putea fi învinuit de furt. Dacă cineva avea

nevoie de adăpost pentru noapte, era culcat într-un pat. În cazul în care se întâmpla ca străinul să fie mai lung, i se tăiau picioarele, această legendă semănând foarte mult cu aceea grecească despre patul lui Procust. Se spune şi că locuitorii dăruiau nevoiaşilor care treceau prin Sodoma câte o cărămidă de aur, dar nu le dădeau nimic de mâncare, încât străinii mureau de foame, după care localnicii îşi luau cărămizile înapoi.

Aşadar, Sodoma cea reală ne apare ca un foarte puternic şi bogat oraş din această parte a lumii, ai cărui locuitori, conştienți de tentațiile pe care avuția lor le stârnea în rândul altor comunități ale vremii, erau foarte neospitalieri (purtare ce, de altminteri, nu le era proprie doar lor).

III. B**ĂTĂ**LIA DIN VALEA SIDIM

Când, în ce perioadă au dispărut cele două oraşe? Pentru a da un răspuns la această întrebare, să urmărim ce spun legendele respective şi despre alte evenimente petrecute atunci, ca, de pildă, venirea lui Avram şi a nepotului său Lot din „Urul Chaldeei"; de fapt din Sumer, căci, pe vremea lui Avram, chaldeenii nu ajunseseră încă să populeze valea Tigrului şi Eufratului.

Ajunşi în Canaan, Avram şi Lot s-au despărțit, cel din urmă păscându-şi vitele în valea Iordanului şi locuind în Sodoma. Pe când Lot se afla cu turmele sale în jurul localității, Sodoma şi alte patru oraşe aliate cu ea (sau mai curând conduse de ea) – Gomora, Admah (Adma), Zeboiim (Țeboim) şi Zoar (Țoar) – au fost atacate de o confederație de alte patru state-oraşe din Mesopotamia şi din vecinătate, pentru că au refuzat să mai plătească tribut.

Cum rezultă din această narațiune, Sodoma şi oraşele aliate ei s-ar fi aflat de doisprezece ani în robia lui

Kedarlaomer, regele Elamului, după care s-au răzvrătit, agresiunea celor patru state fiind aşadar o acțiune de reprimare a răzvrătiților. Bătălia s-a dat în valea Sidim, „unde e acum Marea cea Sărată”, în care, cum scrie acelaşi izvor, s-au înfruntat „patru regi împotriva a cinci”. Victoria a fost de partea oraşelor din Mesopotamia: fugind, regii Sodomei şi Gomorei au căzut în „fântâni (gropi) de smoală”, iar biruitorii „au luat toate averile Sodomei şi Gomorei şi toate bucatele şi s-au dus”, luându-l, de asemenea, captiv şi pe Lot şi toată averea lui. Auzind acestea, Avram „a adunat oamenii săi de casă”, i-a urmărit pe vrăjmaşi şi, năvălind într-o noapte asupra lor, a reuşit să le ia înapoi bunurile prădate precum şi să-i elibereze „pe Lot, rudenia sa, femeile şi oamenii” şi să se întoarcă, toți împreună, în Sodoma.

În Valea Save (mai târziu s-a numit Valea Regilor), i-a ieşit înainte regele Sodomei – despre care legenda nu ne spune cum reuşise să se salveze din „fântâna de smoală” – rugându-l pe Avram să-i înapoieze oamenii şi să-şi păstreze averea; Avram, care conform tradiției era un om neasemuit de drept, i-a înapoiat şi bunurile şi oamenii refuzând să primească ca răsplată măcar „o ață sau curea de încălțăminte”.

La scurtă vreme după acest episod, adică prin veacul al XIX-lea î.e.n., s-a petrecut şi catastrofa care a dus la dispariția celor patru oraşe. Dar, indiferent când s-au desfăşurat luptele, esența rămâne aceeaşi: Sodoma şi celelalte patru state-oraşe aliate ei (alcătuind împreună Pentapolisul uniunea celor cinci oraşe) au fost victimele unei tentative de supunere din partea unor populații ce veneau, unele dintre ele, de la mare depărtare: sumerienii de la circa 1200 km (în linie dreaptă), cale din care o bună parte trecea prin deşertul Nefud, din nordul Arabiei; elamiții, cu regele lor Kedarlaomer (împotriva căruia se răzvrătise Sodoma), de la peste 2000 km. În sfârşit, guttii, de la 1400 km

(menționarea acestor gutti constituie o dovadă de netăgăduit că evenimentele s-au produs în mileniul al III-lea î.e.n., căci, după această dată, guttii dispar ca popor din izvoarele istorice).

O luptă atât de grea, cu marşuri lungi prin deşert ne dă măsura însemnătății economice a Sodomei şi a celorlalte oraşe, determinată atât de rodnicia, din acea vreme, a Văii Iordanului, cât şi de faptul că pe aici treceau principalele drumuri comerciale din Arabia şi Egipt spre Mediterana şi Mesopotamia.

IV. CUTREMUR PLUS ERUPȚIE VULCANICĂ

Recapitulând şi rezumând cele două episoade principale cuprinse în *Pentateuh* – primul, povestea lui Avram, Lot şi distrugerea cetăților; al doilea, bătălia din Valea Sidim – constatăm că ele au fost inspirate de evenimente separate, pe care diversele variante ale acestei scrieri, de-a lungul timpului, le-au contopit, condiționând distrugerea Sodomei şi Gomorei (ca şi a celorlalte două oraşe, Admah şi Zeboiim) de conflictul acestora cu forțele sumero-elamite. Potrivit mentalității oamenilor din antichitate, o catastrofă de proporțiile celei ce dusese la dispariția a patru oraşe nu putea fi imaginată decât ca o „pedeapsă divină", desigur pentru o „vină" pe măsură.

Există însă, încă din antichitate, şi alte păreri în legătură cu dispariția Sodomei şi Gomorei, păreri bazate pe alte surse. Astfel, încă din secolul I î.e.n., Strabon, în *Geographia* (XVI, 764), redând sfârşitul oraşelor din Palestina, emite teza că ele ar fi fost nimicite de un cutremur de pământ însoțit de o erupție vulcanică, ipoteză formulată anterior şi de filosoful grec Eratosthene (275 – 195 î.e.n.).

Ținând seama de specificul actual al regiunii celor patru oraşe (Zoarul, unde s-a refugiat Lot, a scăpat de la distrugere), este de netăgăduit că acolo a avut loc o catastrofă naturală de mari proporții. Dar împrejurările în care a avut loc încă nu sunt cunoscute. Explicația: gradul mare de salinitate a apelor din Marea Moartă şi dificultăți de diverse feluri au împiedicat, în bună măsură, cercetarea arheologică aprofundată în zonă şi, în special, explorarea fundului Mării Moarte de la care se aşteaptă descoperiri revelatoare.

S-a spus că mari alunecări de teren au făcut ca Sodoma, Gomora, Zeboiim şi Admah să fie îngropate sub înaltele maluri surpate ale Văii Sidim. Dar textul *Pentateuhului* vorbeşte şi de „o ploaie de pucioasă şi de foc", care nu poate avea nimic de-a face cu alunecările de teren. De aceea, s-a emis ipoteza că ar fi avut loc o scufundare de teren, în urma evacuării, unei imense pungi de gaze care ar fi luat foc. Se ştie că asfaltul se găseşte în şisturile bituminoase (existente din belşug pe fundul Mării Moarte) asociat cu pungi de gaze. Prezența sulfului pe malurile Mării Moarte denotă şi o activitate vulcanică, deci „ploaia de pucioasă şi de foc" s-ar fi putut datora unei erupții vulcanice, mai cu seamă că, de asemenea, se consemnează că Avram a văzut „ridicându-se de pe pământ un fum, ca fumul unui cuptor".

Ipotezele unui meteorit căzut din cer, care ar fi dat naştere unui crater meteoritic de dimensiuni foarte mari, sau aceea a unei explozii nucleare ori a impactului cu o navă cosmică sunt şi ele în circulație, fără însă să fie descoperite dovezi care să le justifice.

V. STRABON A AVUT DREPTATE

Cea mai larg acceptată este ipoteza ştiinţifică a unui puternic cutremur, care ar fi devastat zona, ipoteză avansată, cum am văzut, încă de acum 20 veacuri de Strabon. Seismologii au căzut de acord asupra faptului că ţărmul apusean şi cel răsăritean al Mării Moarte reprezintă marginile unei imense falii; astăzi este cunoscută relaţia dintre cutremure şi zonele afectate de mari fisuri în scoarţa terestră. De altfel, urme ale unor mari seisme au fost descoperite în ruinele de la Qumran – în apropiere de Marea Moartă –, unde se află peşterile în care s-au adăpostit esenienii.

S-ar putea ca o erupţie de petrol şi gaze să fi însoţit distrugătorul cutremur. Cercetările întreprinse în regiune au stabilit că relieful ce înconjură Marea Moartă datează din epoca diluvială, iar depozitele de sare provin din vechiul bazin lacustru. Din fundul Mării Moarte se ridică la suprafaţă asfalt, ca urmare a unor explozii cauzate de mici şi frecvente cutremure. Într-o astfel de zonă seismică au putut exista, desigur, şi cutremure catastrofale. În actuala fază a cunoştinţelor noastre, după cum a demonstrat şi W. Keller în urma cercetărilor sale, explicaţia cea mai plauzibilă este deci că distrugerea celor patru oraşe canaaneene a fost provocată de un groaznic cutremur de pământ, urmat de o erupţie vulcanică ce a dus la inundarea Văii Sidim.

Aşa a apărut, probabil, pe harta Orientului Mijlociu strania Mare Moartă, subiect de legendă, dar şi incitant obiect de cercetare ştiinţifică.

ELAMUL ŞI CIVILIZAŢIA ELAMITĂ

La răsărit de Mesopotamia şi în valea celor două fluvii, Tigrul şi Eufratul, unde s-au creat două mari civilizaţii antice, Sumer şi Akkad, s-a dezvoltat, începând din mileniul

al IV-lea î.e.n., în regiunea de dealuri, de munți şi de platouri din sud-vestul Iranului de azi, Elamul.

În această regiune s-a putut înfăptui o civilizație originală, care a dăinuit mai mult de 2 000 de ani, deosebită de cea din Sumer şi de cea akkadiană a Babilonului şi a Asiriei. Mai puțin explorată de arheologi decât Sumerul şi Akkadul, vasta regiune în care a existat Elamul a constituit, în ultimele decenii, obiectivul unor campanii de săpături care au adus la lumină descoperiri din cele mai interesante.

Sumerienii numeau această țară Hatam şi Nim, pe când locuitorii Elamului îşi numeau țara Haltam. Akkadienii, care erau semiți, şi sub acest nume trebuie înțeleşi atât babilonienii cât şi asirienii, au numit țara Elamului, Haltamti şi Hatamati. Acest cuvânt a fost considerat de akkadieni un genitiv singular feminin şi au formulat nominativul Elamtu. În *Pentateuh* acest nume a devenit Elam, iar în greceşte Elymaida.

Elamul, a cărui extensie nu era bine definită, din vremurile cele mai vechi cuprindea câmpia exterioară a oraşului-cetate Susa. Sudul Mesopotamiei, unde se creaseră oraşele sumeriene şi Sumerul în general, era separat de această câmpie a Elamului prin mlaştini întinse. La Susa nu se putea ajunge decât ocolind şi scoborând ultimele pante ale munților Pusht-i-Kuh.

Elamul, ca entitate politică, a aparținut adesea țării numită Anshan. El cuprindea de cele mai multe ori totalitatea regiunilor supuse „regelui din Anshan şi din Susa”.

Grație documentelor scrise sumeriene, babiloniene şi asiriene s-a putut reconstitui în parte istoria Elamului.

Susa a fost localizată cu precizie, în schimb Anshan sau Ansan ori Anzan nu. Această cetate este tot atât de însemnată ca şi Susa. S-a propus localizarea ei la nord-vest de Susa. Tot o cetate importantă trebuie să fi fost şi Simaş,

şi se cunoaşte numele a mai multor regi care poartă numele de căpetenie *(sukkal)* din Elam şi din Simaş. Dinastia din Simaş a fost precedată de regii din Awan, care au supus regiunea Mesopotamiei, fiind a patra dinastie după Potop. N-au putut fi, de asemenea, localizate oraşele Barahsu, citat alături de Susa, Kimaş, unde ar fi fost mine de cupru, Nagitu Liyan a fost identificat cu insula Bushir.

I. CONFIGURAŢIE GEOGRAFICĂ

Aşezat la răsărit de Mesopotamia, Elamul avea drept coloană vertebrală Munţii Zagros, care se întind de la Lacul Urmia până la Golful Persic. Munţii Zagros, care străbat actuala provincie iraniană Khuzistan, sunt constituiţi din calcar numulitic din începutul erei terţiare. În vecinătatea Lacului Urmia se află înălţimi formate din granit. Elamul propriu-zis se întindea la răsărit de unghiul format de fluviul Tigru cu ţărmurile Golfului Persic. El era străbătut de Karun, un fluviu navigabil care curge şi prin provincia Khuzistan, altădată numită şi Susiana, şi unde se găsea Susa, capitala Elamului. Fluviul era navigabil în ultimii 250 km, înainte de vărsarea în Shatt-al-Arab (Tigrul unit cu Eufratul). De menţionat că fluviul Tigru avea alt curs în antichitate.

Câmpia Elamului, al cărei centru era Susa, era limitată de ultimele ridicături ale munţilor Pusht-i-Kuh, apoi de o serie de insulițe care se aflau în mijlocul unui lac sărat, în care se revărsau apele a patru râuri: Kerka, Balad-Rud, Ab-i-Diz şi Karun. Râul Karun, numit în vechime Limda şi Ulai (Eulaeos la greci), izvorăşte din Munţii Bakhtiari. Celelalte două râuri, Ab-i-Diz şi Balad-Rud, vin din Luristan. În zilele noastre, Kerka se pierde în mlaştini şi apele sale se revarsă în Shat-el-Arab. Râul Karun, care primeşte apele a două

râuri mai mici, străbate, lângă Ahwaz, pragul de stânci care în antichitate formau o barieră între lacul interior sărat de care am amintit şi Golful Persic. El varsă în Golful Persic aluviuni considerabile, circa o jumătate de milion de tone pe an, care contribuie la obţinerea acestui golf.

Câmpia Elamului este primăvara o stepă şi vara un deşert, unde apa lipseşte cu desăvârşire. Vântul din nord-est, care începe să sufle din luna noiembrie, aduce cu el o ploaie moderată de obicei, deşi temperatura scade considerabil. Primăvara, începând din luna februarie, apar plantele care cresc cu multă vigoare. Recoltarea cerealelor începe de la sfârşitul lunii aprilie, de cele mai multe ori. În luna mai suflă cu furie teribilul vânt din sud-vest, vânt care ardea şi usca totul în calea sa. Babilonienii îl cunoşteau tot aşa de bine ca şi elamiţii şi îl considerau un demon rău. Când începe acest vânt, păsările migratoare se duc în munţi, animalele sălbatice se ascund, iar oamenii opresc orice muncă. De abia în octombrie se face recolta de sorg, după ce pământul a fost irigat abundent în lunile septembrie şi octombrie. Râurile nu ies mai niciodată din matca lor. Irigaţia câmpiei Susianei nu este cu putinţă să se realizeze fără baraje mari, care există din timpurile cele mai vechi.

Spre nord-est de regiunea în care a existat Elamul, se află marele pustiu central al Iranului, numit azi Dosht-i-Lut de iranienii din sud şi Dasht-i-Kawir de cei din nord. Acest pustiu are coline de nisip mişcătoare, comparabile cu cele din Sahara.

Munţii Zagros, îndeosebi în ţinuturile de sud, au o înălţime mică, sub 2000 m, dar poalele lor sunt pante line care coboară spre marea câmpie ce constituie actualmente provincia Khuzistan a Iranului. Ploile, abundente în munţi şi în regiunea deluroasă, au determinat creşterea unor păduri întinse.

În câmpie irigația artificială s-a dezvoltat din timpuri străvechi, dar nu ştim cu exactitate de când datează. Istoricul grec Polybios *(Istorii* X, 28, 3) relatează că persanii, în vremea în care au cucerit Asia, au dat locuitorilor Iranului, pentru o durată de cinci generații, uzufructul pământurilor aride, drept plată pentru fertilizarea lor prin canale artificiale de irigație. Dar irigația pare să fie mult mai veche de secolele VI-V î.e.n., data când au cucerit mezii şi perşii Iranul. Ea se făcea în Elam, ca şi în regatul Iranului, cu totul diferit de irigația din Sumer şi Babilon, respectiv erau captate în munți izvoare de apă, care erau conduse prin canale subterane spre ogoarele de irigat. Aceste canale subterane, numite astăzi *qanot,* erau numite de persani *kariz.* Din loc în loc, la fiecare zece metri aproximativ, erau săpate găuri mari pe pământ pentru a putea pătrunde în galeria subterană în vederea curățirii ei, căci dacă s-ar fi înfundat, țăranii lipsiți de apă ar fi trebuit să plece în alte regiuni.

Vegetația Elamului era destul de abundentă. De-a lungul râurilor şi a terenurilor irigate plopul era arborele cel mai frecvent, dar se găseau şi sălcii. În munți se găseau bradul, ulmul. Pomii fructiferi erau cultivați cu grijă şi dădeau recolte bogate de pere, mere, gutui, caise, piersici, cireşe, dar şi smochine, migdale, fisticuri, portocale şi curmale. Strugurii şi pepenii din această regiune erau vestiți.

Precum este cunoscut, un număr de plante ce cresc în Europa provin din Iran şi multe sunt din sudul acestei țări. Astfel este cazul lucernei, piersicului, granadierului, liliacului şi trandafirului.

În Munții Zagros se întâlneau căprioare şi capre sălbatice, dar şi lupi, pisici sălbatice, vulpi şi şacali. În regiunile de dealuri existau porci mistreți (actualmente aceştia nu sunt vânați de iranienii musulmani, deoarece ei nu au voie să mănânce carne de porc domestic sau sălbatic).

II. SĂPĂTURI ARHEOLOGICE ÎN ELAM

Pe teritoriul vechiului Elam s-au efectuat săpături arheologice în următoarele situri: Susa, Tepe Sarad, Tell-i-Bakun, Bendebal, Jafferabad şi Jowi.

Marea aşezare de la Susa, precedată de numeroase sătulețe, i-a naştere la sfârşitul epocii el-Obeid şi la începutul epocii Urulc, adică pe la 3500 î.e.n.

În regiunea din jurul oraşului Susa, au fost explorate trei situri a căror vechime este mai mare decât cea a Susei. Aceste situri sunt Jafferabad, Jowi şi Bendebal. Ele sunt anterioare perioadei Uruk din Mesopotamia, adică anterioare anilor 3500 î.e.n., şi contemporane cu epoca el-Obeid, Tell-Halaf din Mesopotamia (circa 4000 – 6000 î.e.n.) şi mai cu seamă cu epoca Samarra din Mesopotamia (circa 5000 – 5500 î.e.n.).

Cele mai vechi niveluri de locuire, cele din două dealuri *(tepe),* Jafferabad şi Jowi, sunt contemporane epocii Samarra din Mesopotamia şi corespund în nordul Iranului sfârşitului culturii Sialk (Sialk I la circa 4500 î.e.n.).

Ceramica descoperită în aceste situri este lucrată cu mâna sau cu turneta, şi are pereții subțiri şi egali. Decorul lor, cel mai adesea de un negru metalic, se detaşează pe un fond crem ce tinde uneori către verde. Motivele de pe această ceramică sunt în general geometrice. Numeroase elemente din natură se află aici stilizate. Găsim splendide capre de stâncă, al căror corp este alcătuit din două triunghiuri arcuite şi ale căror coarne formează o volută ce conține cercuri sau cruci de Malta. Se află apoi şiruri de păsări de apă, ogari şi şerpi. Chiar şi silueta umană este dispusă uneori în şiruri geometrice. Această ceramică este întreruptă de o ceramică monocromă roşie şi şlefuită, similară celei mesopotamiene din perioada Uruk (între 3500 şi 3000 î.e.n.).

Din epoca în care exista ceramica aceasta neagră, la Susa, unde avea să se dezvolte centrul politic al Elamului istoric, datează o serie de tablete cu o scriere alta decât cea cuneiformă, sumeriană. Această scriere, aflată în straturile Susa I, a fost numită *proto-elamită* şi probabil că exprimă un alt limbaj decât cel sumerian. Scrierea proto-elamită pare a fi o scriere hieroglifică ideografică şi ea nu a putut fi descifrată până în prezent. Această scriere avea să fie repede înlocuită de scrierea sumeriană, deoarece „Susa era singura aşezare din Iran a cărei importanță ar fi menținut şi justificat necesitatea unei scrieri, şi că relațiile ei cu Mesopotamia au făcut-o să aprecieze ca mai utilă adaptarea, la propria ei limbă, a unui sistem de scriere cu o mai largă răspândire" (Jean-Marie Casal, *Civilizația Indusului şi enigmele ei,* Bucureşti, 1978, p. 67).

Apariția scrierii proto-elamite datează din jurul anului 3000 î.e.n., şi se pare că aceleaşi caractere au fost regăsite la Tepe-Sialk, la est de regiunea Munților Zagros, dar mult mai la nord. Faptul acesta incită să se admită că aceeaşi limbă era vorbită la Susa I şi la Tepe-Sialk.

În etapa Susa II întâlnim ceramică făcută pe roată şi pictată. Desenul este adesea confuz şi neglijent. Dintre culori predomină roşu şi negru. În Susa II (corespunzând anilor 2500 î.e.n., şi dinasticului arhaic mesopotamian) apare bronzul. Ceramica are desene monocrome, înfățiSind motive cu animale ce au corpul alungit şi haşurat.

Statul primitiv din nivelul Susa I era format din colibe şi un zid de pământ înconjurător. Morții erau îngropați în afara acestui zid în morminte aşezate în ordine, dar înghesuite unele lângă altele. Ei erau înhumați alungiți şi nu în poziție contractată. Scheletele găsite erau strivite şi aduse în stare de pulbere. În mormintele de bărbați s-au găsit arme, iar în cele ale femeilor oglinzi mici, coliere şi vase minuscule de fard. În toate mormintele s-au descoperit vase

şi cupe: un vas mare tronconic pentru băutură, un vas sau două, sferice, pentru conservarea alimentelor solide, şi una sau două cupe aşezate alături de capul mortului.

III. SCHIŢĂ A ISTORIEI ELAMULUI

Evenimentul cel mai vechi al istoriei Elamului, cunoscut până acum, pare a fi supunerea acestei ţări de către Enmenbargigur, al douăzeci şi unulea rege al primei dinastii din statul-cetate Kiş din Mesopotamia de Sud. Apoi elamiţii ar fi invadat sudul Mesopotamiei, adică regiunea locuită de sumerieni, în vremea regelui Lugalbanda, al treilea rege al primei dinastii din Uruk. Elamiţii atacă din nou oraşele din sudul Mesopotamiei pe timpul domniei regelui Dumuzi.

După prima dinastie din statul-cetate Ur, oraşul lui Abraham, listele de regi aşază o dinastie din Awan, deci din Elam. Aceşti regi din Awan, stăpâni o vreme şi în Mesopotamia, au domnit două secole. După dinastia din Awan, domneşte o dinastie din Kiş. Sub ea, elamiţii atacă din nou partea sudică a Mesopotamiei. Regelui din Hamazi, Hadamiş, menţionat ca rege al cele-i de-a şasea dinastii, i se atribuie o viaţă de 360 ani. În inscripţiile sale, regele Eanatum din statul-cetate Lagaş, din sudul Mesopotamiei, consemnează războaiele lui cu Elamul şi cucerirea rând pe rând a unor oraşe. În urma celei de a doua expediţii ocupa un oraş scris Uru, iar în luptele care se continuă între Eanatum şi oştirile din Elam, din Opis şi din Kiş (în nordul Sumerului) tot acest rege sumerian este biruitor (cf. Constantin Daniel, *Civilizaţia sumeriană, Bucureşti,* 1983, p. 43-44).

Un text pseudoistoric afirmă că regele sumerian Lugalannimundu din Adab ar fi luptat cu elamiţii, cu locuitorii din Berahşe (în nordul Elamului) şi cu guttii din

Munţii Zagros. Mai târziu, marele preot Enetarzi (după 2500 î.e.n.), care devine *işag* al oraşului sumerian Lagaş, apoi succesor al regelui Eanatum, primeşte o scrisoare de la Luena, mare preot al zeiţei Ninmar, prin care îl anunţă că a înfrânt, într-o bătălie, 600 de ostaşi din Elam veniţi să prade oraşul Lagaş.

În vremea dinastiei lui Sargon I, care unifică Sumerul cu Akkadul (acesta domneşte aproximativ între 2350 – 2295 î.e.n.) şi întemeiază prima dinastie akkadiană, Elamul are legături strânse cu sudul Mesopotamiei şi se pare că este până la urmă inclus în acest imperiu.

Un text în limba hurrită, aflat la Hattusas, capitala „Imperiului Hitti" menţionează pe Antaluma, rege al regilor din Elam, care trăia înainte de regele Maniştusu (2306 – 2291 î.e.n.) al treilea rege al imperiului din Akkad.

La Susa s-a găsit o tăbliţă cuneiformă care dă o listă a două dinastii succesive de regi din Elam. Alte două tăbliţe dau lista regilor din Awan şi a celor din oraşul Simaş. Dinastia din Awan avea ca regi pe Peli, Tar, Uku-taheş, Hiqattaş, Suşuntarana, Napilhuş, Kikkuşime-temti. Al optulea rege din această dinastie din Awan, al cărui nume era Luhişşan, a fost biruit de Sargon I. Dar Sargon I atacă apoi ţinutul Barahşe şi după aceea Elamul. S-a găsit o listă a căpeteniilor din aceste ţinuturi luate în captivitate de Sargon I printre care şi Luhişşan, regele Elamului. Fiul acestuia din urmă, care se numea Hişapraşir sau Hişepratep şi era şi el rege al Elamului, obţine pacea de la Sargon I şi începe să-i plătească un tribut.

Este de adăugat la această listă de regi din Elam şi din Awan regele Kedarlaomer, rege al Elamului, şi regele Tidal, al guttilor, popor care locuia în Muntele Zagros. Kedarlaomer era stăpân peste o serie de teritorii destul de întinse şi dominate de mai mulţi regi care se răsculaseră împotriva sa.

După moartea lui Sargon I (circa 2295 î.e.n.) fiul său, Rimuş, atacă ţinutul Awan şi ţara Barahşe. Succesorul lui Rimuş, Maniştusu, primeşte de la un işag din Elam (sau *işakku* „căpetenie, suveran” independent sumerian, iniţial, apoi „nobil, fruntaş”) un bust al suzeranului său. Mai târziu, Maniştusu atacă un suveran din Elam, pe care îl aduce în faţa statuii zeului Samuş, zeul Soarelui. Acelaşi rege, printr-o debarcare pe coasta Golfului Persic, învinge armatele a treizeci şi două de oraşe, deschizându-se astfel calea spre minele de diorită (babilonienii nu aveau piatră pentru a face statui) şi spre minele de metale preţioase.

Urmaşul lui Maniştusu este regele babilonian Naram-Sin (circa 2272-2235 î.e.n.). Legenda unei statui menţionează stăpânirea acestui rege asupra Elamului întreg, până în regiunea Barahşe, şi asupra regiunii Subartu, apelaţie prin care sumerienii înţelegeau nordul Mesopotamiei. La Susa s-au găsit cărămizi purtând numele său, ceea ce dovedeşte că era stăpân peste oraş.

Expediţii numeroase sunt făcute şi împotriva populaţiilor din nordul Elamului, adică împotriva triburilor lulubu şi triburilor gutti, bine cunoscute prin incursiunile ce le făceau în centrul Babilonului. Amândouă triburile vorbeau o limbă de tip caucazian, ca şi elamiţii. Lulubii locuiau în câmpia rodnică din partea superioară a râului Diyala, afluent al Tigrului, la est de Gaşur (sau Nuzi). Gutti locuiau mai la nord, între cele două râuri Zab, în munţii aşezaţi lângă oraşul Urbilum (numit de greci Arbelas, azi Erbil).

Bătălia contra lui Satumi, regele lulubilor, s-a dat la sud de Serizar şi izbânda regelui akkadian este celebrată printr-un basorelief sculptat pe peretele stâncos al unei trecători din Munţii Kara Dag („Muntele negru”), numită de atunci Kawr („Defileul păgânului”). Basorelieful a fost transportat la Susa, în secolul al XII-lea î.e.n., de către regele elamit Şutruk-Nahhunte I. Pe de altă parte, tot la Susa s-au

descoperit tăbliţele alterate ale unui tratat de pace între un rege elamit şi Naram-Sin şi ca martori sunt luaţi zeii Elamului: Huban şi Nahiti, Inşuşinak, Nikarak, Şimut, Hurbi şi Hutran şi mulţi alţii.

La Susa domnea Ennamubi, *işakku* din Susa, mai apoi Şakkannak din Elam (Şakkannak este titlul unui mare dregător în oraşele sumeriene); se pare deci că suzeranul său era regele Babilonului, Naram-Sin.

Alt rege care a domnit peste Elam şi peste Awan a fost Puzur-Şuşinak. Acesta a fost mai întâi *işakku* al Susei, apoi, păstrându-şi titlul, devine *şakkannak* al Elamului şi îşi sfârşeşte cariera ca rege al Awanului. El este ultimul rege al dinastiei din Awan. După el puterea trece unui suveran locuind la Simaş, Puzur-Şuşinak, al cărui nume îl conţinea pe acela al zeului Şuşinak, adorat la Susa. El atacă, de îndată ce devine *işakku* de Susa, ţara Kimaş şi ţara Hustim, identică probabil cu ţara Humurtim. Întorcându-se din această campanie, el cucereşte peste şaizeci de oraşe, printre care şi Kaşşen, de unde îşi trăgeau numele kaşşiţii (kaşşu), apoi Guttum sau Guttium, ţara guttilor din nordul Susei. Toate aceste biruinţe sunt puse pe seama favoarei zeului elamit Şuşinak.

Ca atare, acest rege reclădeşte templul lui Şuşinak. Aici i se aduce zeului jertfa zilnică: două oi. Şi tot aici o grupă de muzicanţi şi, probabil, şi de dansatoare îi execută cântece şi rugăciuni. În acelaşi timp, acelaşi rege construieşte o locuinţă pentru zeul Şugu şi ridică un număr mare de statuete de piatră altor zeităţi cu nume elamite sau babiloniene. Este probabil că sub numele babilonian al acestor divinităţi se ascundeau vechii zei elamiţi. Puzur-Şuşinak, devenit rege al Awanului, îşi ia titlul de „rege puternic”, calitate pe care şi-o atribuie adesea regii din Akkad. Mai târziu, el îşi ia titlul de „rege al celor patru regiuni”, ca urmare probabil a înfrângerii regelui din Akkad.

Şar-Kali-Sari a domnit între 2235 – 2210 î.e.n., şi după el urmează în Babilon o epocă de anarhie, ţara fiind devastată de gutti. Aceştia întemeiază o dinastie a lor (între 2150 – 2060 î.e.n.).

În cursul căreia s-ar fi succedat douăzeci de regi, din care doar unul singur a domnit şapte ani.

Triburile lulubu, din nordul Munţilor Zagros, se refac şi ele după ce au fost biruite de Naram-Sin, regele Babilonului. Ele s-au extins din munţi spre regiunea de câmpie a Elamului. Regele acestora, Lulubu, îşi ia titlul de „rege tare”, la fel ca regii din Akkad. De la regele Annu-banini ne-a rămas o stelă în care este figurat în faţa zeiţei Niki.

Un demnitar sumerian, Utu-hegal din Uruk, se răscoală împotriva ultimului rege din dinastia guttilor, Tirigan, şi devine independent. La exemplu lui, de-a lungul regiunii ce se întinde de la Zagros la Golful Persic, se răscoală şi alţi principi. Aceştia reuşiră să-şi constituie principate neatârnate: Urbilum (Arbelas), Kimaş; la est de Kerkuk, Simurum (Altyn Kopru), de pe râul Zab. Harşi (Tüz-Hurmatli). Triburile lulubu se regrupează în munţi, unde nu pot fi învinse uşor, şi se formează principatul Murhaşi, numit Barahşi de akkadieni.

Sub domnia regelui din Babilon, Sulgi (2046 – 1998 î.e.n.), sunt cucerite un mare număr de oraşe din Elam şi din regiunea Munţilor Zagros. În anul 31 se menţionează un *işakku* al Susei, deci un dregător babilonian. De la această dată, Elamul este profund contaminat de civilizaţia şi stăpânirea babiloniană. Oraşele elamite Anşam, Simaş, capitala regiunii Huhunuri, oraşul Marhşi primesc trimişi ai guvernării babiloniene, adică *işakku* şi *sukkalla.* Sute de tablete, redactate în babiloniană şi găsite la Susa, fie că sunt acte contabile, arătând cantităţile de hrană date călătorilor, în staţiunile de oprire, fie chitanţe sau acte de

vânzare şi cumpărare ori închiriere, pomenesc de aceste evenimente.

Regele Sulgi ridică la Susa un templu în cinstea zeului Şuşinak. La temeliile lui se aşezase – după riturile sumeriene – tablele comemorative însoţite de statuete votive. Templul lui Nin-Şuşinak (nin are în sumeriană sensul de „suveran, stăpânitor") avea un nume, ca toate templele mesopotamiene. El se numea în elamită *a – ar – geşu,* având poate sensul de „boschet răcoritor". Un alt templu consacrat lui Nin-hursag a fost clădit de regele Sulgi (*Nin-hursag* „regină a muntelui pământului" este un alt nume al zeiţei *Mah* sau *dingir Mah,* „zeiţa Mah", care avea 51 de nume; cf. Constantin Daniel, *Civilizaţia sumeriană,* Bucureşti, 1983, p. 161. Zeiţa Mah este sora zeului Enlil, unul din zeii principali ai Sumerului.).

Sub stăpânirea babiloniană, Susa şi Elamul cunosc o relativă linişte, având drept căpetenii mari demnitari babilonieni numiţi *işakku* şi *şakkannak.*

Dar ultimul rege al dinastiei din Ur, Ibi-Sin, care era stăpân şi peste Babilon, atacă Susa şi ţara Awan, ca şi ţara Adamdum, pe care le jefuieşte şi prada este oferită zeilor sumero-akkadieni.

Regele Ibi-Sin este învins de o coaliţie a regilor din Anşan şi Simaş şi a amoriţilor din Mari. Drept urmare, el păstrează doar oraşul Ur. Căderea lui duce la dispariţia Sumerului ca putere politică şi se întemeiază două regate mesopotamiene, unul cu capitala la Larsa, celălalt la Isin, şi fiecare oraş din Elam devine independent, ca şi fiecare principat la răsărit de fluviul Tigru şi din regiunea Munţilor Zagros.

Regii din oraşul Simaş au constituit o dinastie din care cunoaştem mai multe nume de suverani. Ultimul suveran din Simaş este Idadu-temti („Idadu este stăpân", în elamită). După el, Simaşul devine supus regelui mesopotamian din Larsa. Tot astfel Anşan, ca şi Elamul în întregime, la fel ca şi

Barahşu şi Simaş ajung iar sub stăpânirea mesopotamiană. Când Elamul va deveni iar independent, scuturând stăpânirea mesopotamiană, suveranii săi vor purta titlul de *sukkalmahhu* („înalt comisar”, „mesager exaltat”). Nu ştim exact cât timp Elamul a stat sub stăpânirea regilor din Larsa, dar în Mesopotamia cele două dinastii rivale, cea din Larsa şi cea din Isin, slăbindu-se reciproc fac ca Elamul să devină iar independent. Puterea trece în Elam în mâinile unui suveran, care se intitulează pe sine *sukkalmahhu.* Sub acest înalt comisar exista un sukkal de Elam şi unul de Simaş, şi apoi un sukkal de Susa, care purta însă şi titlul de rege. Se pare că exista la elamiți un fel de *cursus honorum* „scară a demnităților”. Astfel, *sukkal*-ul din Elam sau din Simaş ajungea să fie sukkalmahhu după moartea celui ce deținea această demnitate. Astfel, *sukkal*-ul de Susa devenea *sukkal* de Elam sau de Simaş, şi se alegea un nou *sukkal* de Susa. Se pare că *sukkal*-ul de Susa era descendent al celui ce era *sukkalmahhu.* Şi textele babiloniene afirmă că era *ruhu şak* „fiu al unei surori”, deci nepot. Au fost douăsprezece sukkalmahhu, primul se numea Eabarti. Primul suveran ce-şi atribuie titlul de înalt comisar se numea Temti-Silhak, iar fiul său era Kudur-Mabug. Şi el şi tatăl său îşi luaseră titlul de *Adda* („tată”, al poporului desigur). Astfel Elamul şi regiunile înglobate în sistemul său statal aveau, de fapt, trei suverani care domneau concomitent, dar cei doi sukkali erau subordonați înaltului comisar.

Acest sistem de guvernământ înlătură conflictele de succesiune la moartea unui înalt comisar sau a unui sukkal, fiindcă succesorul său este desemnat dinainte.

Guvernarea înalților comisari în Elam încetează puțin după sfârşitul primei dinastii din Babilon, cu regele Samsuditana (1561 – 1531 î.e.n.), când stăpâni asupra Babilonului devin kasiții, inițial locuitori ai regiunii centrale

a Munților Zagros, până la râul Dijala, în țara Kaşşen. Ei au fost numiți de elamiți kusi, de babilonieni kaşşu, iar de noi, casseeni sau kassiți. Nu se cunoaşte originea etnică a acestui neam, nici data când s-a stabilit în Munții Zagros, dar fondul lui etnic este de origine asianică (caucaziană), dacă se consideră o listă de cuvinte kassite preluate de către scribii babilonieni. Alături de acest fond a existat un fond indo-european, vizibil mai cu seamă în numirea unor zei: Suriaş (sanscrită *surya,* „soare"), Maruttaş (sanscrită *Marut,* „nume de zeu indian"), Buriaş, *Boreas,* „nume de vânt din nord şi de zeu la greci". Astfel în mijlocul unei populații caucaziene a venit să se amestece şi o populație indo-europeană. Tot aşa s-au petrecut lucrurile în regatul Mitanni din nordul Mesopotamiei, peste o populație hurrită, de origine caucaziană, s-au aşezat triburi indo-europene care îşi dădeau numele de mariyani (în sanscrită *marya a*re sensul de „erou"), ce erau tovarăşii regelui şi luptau pe care de război.

Şi la mitannieni erau adorați zei indo-europeni: Indra, Mitra, Varuna şi zeii Nasatias. De asemenea, în „Imperiul" Hittit o populație indo-europeană, hittiții propriu-zişi, s-au instalat, în calitate de cuceritori, peste un vechi strat asianic (caucazian), numiți hatti, sau proto-hittiți.

Kassiții, veniți la început ca lucrători agricoli, apoi ca mercenari în armatele babiloniene, cuceresc Babilonul dându-i alt nume, Kar-Duniaş. Regii kassiți ai dinastiei întemeiată de ei domnesc în Babilon vreme de câteva secole, de la 1530 la 1150 î.e.n., ultimul rege kassit fiind Enlildinahhe. Regii kassiți devin stăpâni şi peste Elam, ca şi peste toate principatele din jurul său.

Stăpânirea kassiților ajunge cu timpul destul de laxă, încât în regiunea Elamului şi a Munților Zagros se refac vechile principate independente.

Regele Asiriei, Adad-Nirari I (1297 – 1266 î.e.n.), atacă Babilonul, unde domnea regele kassit Nazi-maruttaş (1313 – 1288 î.e.n.). Elamul profită de acest război spre a se dezlipi de Babilon şi a deveni şi el independent. O nouă dinastie elamită este întemeiată de Pakhir-işşan, căruia îi urmează regele Attar-kittak, şi, după el, Huban-mana, ce se proclamă rege de Anshan şi de Susa. Textele acestui suveran sunt redactate în elamită. După el ajunge rege al Elamului Untaş-Huban. Acesta înaltă numeroase temple dedicate zeilor elamiți. El are rare conflicte cu Babilonul. În urma unei lupte ia prizonier pe regele kassit Kastiliaş III şi cucereşte numeroase oraşe babiloniene. Succesorul lui elamit, Kidin-Hutran, atacă şi el Babilonul şi jefuieşte oraşul Der, cu templul zeului cerului, Anu, şi înaintează până la Nippur. Un urmaş mai îndepărtat al acestui rege elamit este Şutruk-Nahunte, care îşi redactează toate inscripțiile de pe monumente în elamită. Spre a împodobi templul zeului Inşuşinak din Susa, el face plantații de arbori de esență prețioasă. Regele Asiriei Aşşur-dan I (circa 1181 – 1154 î.e.n.) a atacat Babilonul după moartea regelui Mardukpaliddina (circa 1174 î.e.n.). Regele Elamului profită de această ocazie şi cucereşte mai întâi mai mult de şapte sute de sate şi târguri, apoi chiar Babilonul, unde pune în locul regelui babilonian pe fiul său, Kuti-Nahunte. Tot el duce la Susa statui ale zeilor babilonieni, care vor rămâne în templele de aici până în vremea lui Nabucodonosor (Nabukadnezar) I. După Kuti-Nahunte domneşte fratele său, Stilhak-Inşişinak, care se căsătoreşte – conform legii leviratului (cf. *Deuteronom,* XXV, 5), cu văduva fratelui său defunct. El înalță o stelă în care numeşte satele şi oraşele pe care le cucerise, acestea fiind în număr de două sute cincizeci. Multe sunt localitățile unde existau arameeni, căci numele satului începe cu *bit* – „casa lui” sau cu *şa* „al, de”, pronumele relativ. Acest rege elamit, care se intitula „cel ce

a mărit imperiul său", a fost unul din marii cuceritori din Orientul Apropiat. Prin cuceririle făcute de el, Elamul a devenit o țară mult mai întinsă. Zeul Şuşinak începe să fie venerat în toată Mesopotamia, nu numai în Elam şi la Susa al cărui zeu protector era. Regele măreşte şi înfrumusețează oraşul Susa cu o serie de palate şi temple, din care cele mai mari sunt Templul zeiței Ninhursag şi Templul zeului Inşuşinak.

Succesorul acestui rege e fiul său, Khutelutuş-In-Shushinak. El se luptă cu Nabucodonosor I, regele Babilonului (circa 1140 – 1123 î.e.n.), care vrea să ia înapoi statuia zeului Marduk. La început, armata babiloniană este pusă pe fugă de furia elamiților, dar până la urmă aceştia sunt trădați de câțiva dregători ai lor şi babilonienii ajung până la râul Kerum, aproape de Susa, unde are loc bătălia dintre elamiți şi babilonieni. Învingători sunt cei din urmă. Aceştia pradă toată țara Elamului şi aduc statuia lui Marduk în templul său ridicat la Babilon.

După această biruință, Elamul este stăpânit de babilonieni. Timp de trei secole, până la 850 î.e.n., nu mai posedăm documente de origine elamită, ceea ce dovedeşte că Elamul încetase să existe ca țară independentă.

În regiunile stăpânite altădată de Elam, imigrează mezii şi perşii. De la ei au rămas nenumărate inscripții. Asirienii ca şi regii Babilonului luptă şi supun pe gutti şi pe kassiți. Campaniile regilor Asiriei şi jafurile lor se succed cu regularitate. Aproape an de an sunt chinuiți şi ucişi, în torturi cumplite, toți prinşii de război, iar flăcăii şi fetele tinere sunt arşi de vii. Regele Asiriei, Salmanasar III, în al şaselea an de domnie, atacă Perşua, țara locuită de perşi, şi Mannai, țara locuită de mezi. Aceste două țări erau în jurul lacului Urmia în partea de nord-est a Anatoliei. Salmanasar III răspândeşte pretutindeni groaza. Moartea sa, ca şi

răscoala din Asiria permit popoarelor supuse să-şi recapete independenţa pierdută.

Regatul elamit apare din nou pe scena istoriei după ce puterea Babilonului şi a aliaţilor lui scade.

Primul suveran al acestui regat neo-elanit se numeşte Khumbantakbrab. Domnia sa începe, către anul 760 î.e.n. Contemporan cu el este Humban-immana, cumnatul său. Acest suveran se intitulează „rege de Anzan şi de Susa". Astfel menţinându-se anticul sistem de guvernământ din Elam, pe care l-am menţionat mai sus.

Regele Asiriei, Sargon II (721 – 705 î.e.n.), este biruit, într-o bătălie lângă oraşul Der, de regele Khumban-nigaş. În anii următori, Elamul capătă o mai mare însemnătate prin intervenţiile sale armate împotriva Asiriei, care voia să cucerească Babilonul.

Confruntările armate între oştirile foarte numeroase ale Elamului – căci lor li se adăugaseră perşii şi mezii – şi forţele asiriene sunt nedecise. În urma ultimei bătălii mari, care are loc între elamiţi conduşi de regele lor Tepti-Huban şi Asiria, ale cărei armate au în frunte pe Assurbanipal (668 – 630 î.e.n.), Elamul este învins complet, regele lui fiind ucis. În locul acestuia, asirienii aşază pe tron pe Khumban-nigaş II (cu reşedinţa în oraşul Madaktu). Noul rege elamit trimite o armată să atace pe asirieni în anul 652 î.e.n., dar ea este complet nimicită, în urma unei răscoale se instalează la Madaktu regele Tammaritu II, care este însă şi el detronat, tot în urma unei răscoale, de Indabigaş, care devine rege al Elamului, cu reşedinţa tot la Madaktu. Tammaritu II reuşeşte însă să se instaureze a două oară. El este definitiv izgonit de Khumma-Kheldaş III.

În urma expediţiei împotriva Elamului întreprinse de către regele Asiriei, Assurbanipal, regele elamit părăseşte Susa şi se retrage spre sud. Oraşul este jefuit de asirieni vreme de 25 zile. Multe statui din temple sunt transportate la Ninive

în Asiria. Zigguratul din Susa, acoperit de plăci albastre emailate, Templul zeului Inşuşinak, ca şi sanctuarele altor zei sunt complet rase de pe faţa pământului, iar mormintele regilor sunt devastate. Pretutindeni în Elam asirienii repetă gestul ritual – efectuat şi de romani pe ruinele Cartaginei – de a răspândi sare pe pământ, sarea fiind simbolul lipsei de fertilitate. O parte din locuitori devin sclavi, alţii sunt deportaţi în Asiria sau sunt trimişi împreună cu arameenii din Talha să repopuleze Samaria, capitala regatului Israel, nimicit în 722 î.e.n., de către Sargon II (cf. IV, *Regi,* XVII, 24, 29, 30). Regele Tammaritu II revine în Elam şi vrea să se supună, dar Assurbanipal îl declară prins de război.

Trecând pe un car, tras de un rege arab şi de trei regi ai Elamului, prin faţa trupelor sale, regele Asiriei îşi arată triumful său.

Câteva decenii mai târziu şi Asiria, rivala Elamului, nu va mai exista ca stat, întrucât capitala sa, Ninive, va fi cucerită către 610 î.e.n. Se curma astfel evoluţia uneia din cele mai Singeroase şi mai sălbatice puteri statale din antichitate.

IV. MODUL DE PRODUCŢIE TRIBUTAL ÎN ELAM

Unele civilizaţii au avut pentru un timp determinat aşa-numitul mod de producţie tributal, sau asiatic ori oriental. Despre el, *Dicţionarul de economie politică* (Bucureşti, 1974, pp. 475 – 476) scrie: „Modul de producţie asiatic, mod de producţie bazat pe exploatare, cunoscut de o serie de popoare din Asia, dar şi din Africa şi chiar din America, a apărut în condiţiile în care descompunerea comunei primitive nu a fost urmată decât de forma patriarhală a robiei. Mai este numit şi tributal. Particularitatea fundamentală a modului de producţie asiatic o constituie faptul că proprietarul funciar suprem este statul. Nu exista

proprietatea privată asupra pământului. Celula economică de bază a modului de producție asiatic a fost comunitatea sătească. În esență suveranitatea constă în proprietatea funciară concentrată la scară statală.

Drept urmare dependența politică şi economică a producătorilor se prezenta ca o relație de supunere față de stat, iar renta pe care supusul trebuia să o plătească proprietarului funciar, respectiv statului, coincidea cu impozitul sau mai bine zis nu exista un impozit distinct de această formă a rentei funciare. Modul de producție asiatic a cunoscut o oarecare dezvoltare a capitalului comercial şi cămătăresc. Karl Marx a remarcat existența modului de producție asiatic într-o serie de state ale Asiei antice, ca şi dincolo de hotarele Asiei, în Egiptul antic, în Peru şi Mexic. Spre deosebire de alte moduri de producție, modul de producție asiatic a fost puțin studiat".

Desigur, informațiile noastre despre Elam şi despre societatea elamită sunt mult mai reduse decât cele cu privire la Babilon, Asiria sau Sumer. Dar în ceea ce priveşte Sumerul, care a influențat în mod hotărâtor toate civilizațiile din Orientul Apropiat şi îndeosebi pe cele mesopotamiene, ştim că în el a existat modul de producție tributal (cf. Constantin Daniel, *Civilizația sumeriană,* Bucureşti, 1983, p. 66). În Babilon, de asemenea, modul de producție era cel tributal. În Asiria însă, modul de producție a fost tributal până la Regatul Nou (911 – 612 î.e.n.), când începe epoca marilor cuceriri ale Asiriei, care aduc anual zeci de mii de sclavi, prizonieri de război, sau deportați, şi fac ca economia să fie întemeiată în mod precumpănitor pe munca acestora. Pe de altă parte, artizanii şi țăranii liberi în urma numeroaselor campanii militare scad în număr în mod simțitor, astfel încât economia asiriană este în Regatul Nou aproape exclusiv susținută de prinşi de război, de sclavi şi

de deportați *(Idem,* p. 82). Iar modul de producție în Regatul Nou este sclavagist şi nu tributal.

În ceea ce priveşte modul de producție din Elam ştim că țăranii şi artizanii aveau un rol important în economia acestei țări, aşa cum o dovedesc actele juridice rămase. Pe de altă parte, templele aveau, ca în Babilon şi Sumer, întinderi vaste de pământ pe care le lucrau – cu dijmă – țăranii. Regii acordau nobililor care îi slujeau în armată mari întinderi de pământ, şi deseori scutiri de impozite pentru aceste ogoare. Este foarte probabil că existau sclavi domestici, ca în Babilon, dar pământul agricol irigat era lucrat de către țărani liberi. Totuşi, aşa cum reiese din istoria ultimelor secole de existență a Elamului, acesta face numeroase campanii militare în Mesopotamia şi cucereşte zeci de oraşe şi sate, de unde se întoarce cu bogate prăzi de război şi cu prizonieri. De altfel, exemplul Asiriei care aducea din campaniile sale de pradă numeroşi prinşi de război credem că i-a determinat şi pe elamiți să o imite. Faptul acesta reiese net atât din relatările pe care le fac ultimii regi elamiți despre războaiele lor, cât şi din *Pentateuh* în care se consemnează jafurile şi prădăciunile pe care le făceau.

Elamul a tins în ultimele lui perioade de existență să devină un stat sclavagist, ca şi Asiria şi, înainte de aceasta, „Imperiu” Hittit în aceleaşi perioade ultime din existența lor.

Campaniile de pradă cu înrobiri masive şi deportări de locuitori din țările cucerite au fost inițiate în istoria antică de hittiți, înainte de 1200 î.e.n., data dispariției acestui imperiu, apoi de mitannieni şi de elamiți, concomitent cu asirienii. Toate aceste popoare au pus fundamentele statelor sclavagiste, care se vor dezvolta pe o scară mai vastă la Atena, la Cartagina şi la Roma.

V. STRUCTURA SOCIETĂȚII ELAMITE

În cursul istoriei, în jurul Elamului propriu-zis au existat o serie de cetăți sau state-cetăți aliate cu el, triburi stăpâne peste o cetate, sau formații mini-statale. Strâns legate de Elam au fost: Awan, Barahşe, în nordul Elamului, guttii din Munții Zagros, Huhunuri, Gunilahe, Anşen, țara triburilor lulubu, Simal, Kaşeşen, țara kassiților, Kimas, Hutin, Ittiu, Irutu, Hundumu, Urbilum, Simurrum, Harşi, Saşaru şi Malamir. Aceste cetăți sau state-cetăți, care au gravitat în jurul Elamului, au fost adesea atacate o dată cu Susa, capitala, sau cu țara întreagă.

Deşi posedăm puține inscripții istorice cu privire la Elam, se poate presupune că în jurul lui s-a constituit un stat federativ, desigur mai lax, dar similar statului hittit din mileniul al II-lea î.e.n. Este probabil că centrul lui să fi existat în mai multe oraşe în decursul vremurilor.

Demnitatea supremă în Elam o reprezintă *înalt comisarul,* sau „mesagerul exaltat". El îşi exercita puterea în numele unui zeu, care era suveranul real, pe când înaltul comisar *(sukkal-manhu)* era un locotenent al lui în cadrul unui stat teocratic. Sub acesta, şi subordonat lui, era un demnitar ce purta numele de *sukkal* de Elam şi de Simaş. Subordonat acestuia din urmă era un *sukkal* de Susa. La moartea înaltului comisar succede la tron nu fiul său, ci acela care era *sukkal* de Elam şi de Simaş, iar în locul acestuia trecea *sukkal-ul* de Susa. Un alt înalt dregător elamit este cel numit *sukkanak,* care avea funcția unui vizir egiptean, se pare. De asemenea, un mare slujbaş era cel numit *işşag.*

Titlul de *sukkal* este de origine akkadiană (cf. Constantin Daniel, *Civilizația asiro-babiloniană,* Bucureşti, 1981, p. 122), la fel cel de şukkanak *(Idem,* p. 123), *işşag* de origine babiloniană, *işak* (cf. Constantin Daniel, *Ibidem,* p. 123), scris şi *işşaku.*

Influența sumero-babiloniană a fost puternică în Elam în tot cursul istoriei lui, dar este posibil ca să se fi scris în akkadiană titlurile de înalți dregători şi să se fi citit în elamită un alt nume de înalt funcționar. Adică numele în akkadiană să fi slujit într-un fel ca o ideogramă a numelui elamit.

Artizanii, dar şi simplii lucrători pe ogoare erau plătiți în orz. Bărbații, indiferent de meserie (bucătar, bărbier, gravor în piatră, tâmplar, fierar, cizmar, cultivator de pământ, păstor de oi sau de măgari), primeau o rație zilnică, respectiv o măsură de 60 qa; 1 qa echivala poate 1 şekal, adică cu 180 de grăunțe de grâu şi 8,4 grame, astfel 60 de qa ar fi echivalat cu circa 540 g de orz. Tinerii primeau doar 2/3 din această rație, iar copiii numai 20 de qa pe zi. Femeile erau plătite cu o jumătate din rația unui bărbat, adică 30 qa. În general, recunoaştem în societatea elamită multe trăsături ce caracterizează pe cea babiloniană, cu care avea de altfel multiple şi îndelungi relații comerciale şi politice.

Influența civilizației akkadiene este mai puternică în vremea înalților comisari. Se foloseşte o limbă akkadiană foarte pură în textele juridice şi economice, care de altfel sunt aproape singurele documente elamite ce ne-au parvenit. Totuşi, scrierea elamită se îndepărtează din ce în ce mai mult de scrierea babiloniană, căci prezintă o mare varietate de forme, îngrijite, neglijente sau arhaizante. Acelaşi scrib modifică adesea grafia semnelor cuneiforme, şi nu ne putem astfel bizui pe variante spre a stabili raporturi cronologice între documente.

Tăbliţele sunt de pământ crud, uscat la soare, şi nu în cuptor, la căldura focului.

La Susa numele de persoane akkadiene sunt mult mai des întâlnite decât cele elamite. Înalții dregători nu adoptă niciodată nume semite. La Malamir, oraş situat la 180 km

est de Susa, numele de persoane, meseriile şi funcţiile sunt redate în limba elamită.

Ştim că nobilii, curtenii şi rudele regilor posedau domenii, ca şi în Mesopotamia, pe care lucrau ţăranii liberi, dar şi prizonieri de război.

VI. JUSTIŢIA ŞI ADMINISTRAŢIA

În cele câteva sute de acte juridice găsite la Susa, cu începere din 1927, aflăm aceleaşi formule cu mici variante. Se dă mai întâi numele persoanelor pentru care ele se întocmesc, se citează demersurile şi ceremoniile ce se fac spre a le redacta, pedepsele prevăzute împotriva celor ce ar călca stipulaţiile actului, şi în final lista martorilor. Se notează prestarea jurământului pe zei, dar şi pe regi.

Actele de căsătorie notează ce rege (sukkal) domnea, deci se putea stabili data acestei ceremonii. Pentru redactarea unui contract de căsătorie se cereau 10 martori. Adoptarea face ca fiul sau fiica adoptată să aibă aceleaşi drepturi ca fiica sau fiul natural. Ea permitea să se schimbe numele celui adoptat. Pe de altă parte, adoptarea poate să fie reciprocă, astfel că doi oameni pot să se declare fraţi între ei. Donaţiile se făceau fie de către soţ soţiei, fie de către tată sau mamă copilului. Bunurile donate sunt inventariate şi descrise. Se prevede, de obicei, *ordalie,* scufundarea în apă, pentru cel ce se va ridica să conteste validitatea donaţiei. Zeul Şazi este cel ce prezidează ordalia. Se adaugă o listă a martorilor şi se pun în primul rând zeii Şamaş şi Şuşinak. Pe marginea actului de donaţie se imprima unghia donatorului, echivalent cu amprentele digitale de mai târziu. Donaţia nu este singurul mijloc de a transmite bunurile fiilor. Bunurile unui părinte se pot împărţi între fiii lui, chiar fiind în viaţă (cf. Şi la evrei, *Luca,* XV, 11 sq). În acest caz se

întocmea un act similar unui testament sau partajului după deces. Actele de partaj se fac de obicei prin bună înțelegere între descendenții moştenitori. Nu se dau limitele, nici dimensiunile terenurilor pe care le împart, ci se scrie „averea lor la țară şi în oraş". Uneori se arată sectorul din oraş în care se află casa sau terenul respectiv. Dacă sunt mai multe loturi de împărțit, ele sunt atribuite prin sorți cu zaruri diferiților moştenitori. Spre a se evita ca unul dintre aceştia să revină asupra partajului făcut, se insera o formulă prin care se impunea celui ce contesta echitatea partajului să fie supus unei pedepse grave: tăierea limbii şi a mâinii, o amendă de 10 mine de argint (1 mină are 60 sekeli a 8,5 g de argint fiecare 1 sekel după legile babiloniene) etc. Actul de partaj are loc în prezența martorilor în număr de 7 până la 42, care pun uneori toți unghia pe tableta actului.

Donațiile regale se făceau de cele trei autorități statale (care constituiau deci un fel de triumvirat): înaltul comisar, sukkal-ul din Elam şi sukkal-ul din Susa. Adesea ei acordau scutiri de impozite. În aceste acte se consemnau imprecații şi blesteme contra dregătorilor *Pappir* şi *zukkir* care ar putea contesta sau împiedica scutirea de impozite acordată.

Actele de vânzare-cumpărare ale unei proprietăți imobiliare consemnează natura şi limitele ei. Dacă e vorba de un ogor suprafața lui este exprimată prin cantitatea de sămânță necesară spre a o semăna şi se arată cum trebuie efectuată irigarea terenului vândut. Vânzarea se considera terminată când noul stăpân înfigea un stâlp în terenul procurat. Orice act de vânzare prevede că orice cumpărător trebuie să treacă mai întâi prin templul zeului Şuşinak, probabil spre a plăti o taxă şi a fi înregistrată vânzarea. Erau deci două demersuri paralele – la templu (sau la palatul regal) – şi la locul întocmirii actului. Se prevăd grave pedepse corporale şi mari amenzi contra aceluia ce ar călca

stipulațiile actului de vânzare-cumpărare. În cazul acestor acte se dă o listă de martori, care începe cu numele zeilor Şamaş şi Şuşinak.

Actul de arendare sau de închiriere a unui teren seamănă mult cu cel de vânzare. Închirierea se făcea pentru un număr fix de ani. Se indică suprafața prin cantitatea de sămânță folosită; se utiliza 10 qa pentru 1 gur sau kur (în Babilon 1 gur avea 180 sile, care reprezenta 400 grame, deci circa 72 kg sămânță la 1 kur, care avea circa 13231 metri pătrați). Livezile sunt măsurate cu aceeaşi metodă a cantității de sămânță necesară. Într-un act de vânzare de acest gen se precizează exact mijloacele de irigație. Se notează exact limitele. Terenurile şi livezile se dădeau în dijmă. Dijma era de 50, adică „una şi una", respectiv proprietarul şi dijmaşul luau părți egale.

Uneori se închiria şi irigarea unui ogor. Cel ce contracta o asemenea obligație se îndatora să irige ogorul respectiv pe tot parcursul sezonului.

În actele de împrumuturi de grâne, instrumente de lucru pentru ogoare ş.a. Se preciza o dobândă de 10 pe an. Uneori, pentru a se acorda un împrumut se cerea un amanet.

Judecătorii sau dregătorii care erau însărcinați cu administrația în Elam purtau nume felurite, printre care şi *haşşa* şi *kiparu,* apoi *happir* şi *zukkir,* precum şi *teppir.* Acesta din urmă pare a fi un fel de primar, căci la poarta lui se aşezau judecătorii împreună cu un mare număr de bătrâni, constituind un fel de juriu.

VII. SCRIEREA ELAMITĂ

De pe vremea regelui elamit Puzur-Şuşinak ni s-au conservat tăblițe de argilă cu scriere proto-elamită, dar şi cu

scriere cuneiformă akkadiană. Această scriere akkadiană are însă caractere particulare când este scrisă în Elam. De exemplu, pe monumentul comemorativ al unei victorii obținute împotriva statului-cetate Kimaş, scrierea începe de la stânga la dreapta şi apoi, dacă fața tabletei este plină de semne, se continuă imediat pe spatele tăbliței. Cele mai multe inscripții akkadiene din Elam sunt scrise totuşi de la dreapta spre stânga.

Scrierea proto-elamită se găseşte pe documente contabile, care menționează pentru fiecare cont persoana şi funcția, apoi natura obiectului şi în cele din urmă cantitatea. Un rezumat indică totalitatea obiectelor de o anumită speță.

Semnele scrierii proto-elamite sunt hieroglifice, adică ne aflăm în fața unor ideograme pe care le înțelegem fiindcă seamănă cu obiectul înregistrat de document. De exemplu: vase, cu etichetă indicând conținutul lor, sau capete de cai: caii propriu-zişi sunt figurați prin capete de armăsari cu coama ridicată în sus, iepele au din contră coama lăsată în jos, mânjii sunt fără coamă. Sistemul numeral este decimal (are 10 drept bază, numărul degetelor de la mâini) şi seximal (are ca bază 6) ca la sumerieni. Când trebuie exprimate numere de ordinul sutelor, semnele numerice sunt aşezate pe două şi chiar trei rânduri. În afară de semnele care indică numerele există semne şi pentru fracțiuni, unghie pentru 1/5 şi două semne reprezentând unitatea opuse orizontal şi reprezentând 1/2. În general, se poate afirma că scrierea proto-elamită a rămas la un stadiu vecin cu ideografia pură.

De ideogramele proto-elamite sunt strâns legate reprezentările de pe sigiliile în formă de cilindru, care se rulau pe tablete. Ele se găsesc nu numai pe acte de contabilitate, ci şi pe dopuri de vase, sau pe gâtul urcioarelor. Sigiliile vechi au semne geometrice similare motivelor de pe ceramica din perioada I Tepe Sialk, adică triunghiuri, grile, romburi, cercuri, rozete. Mai frecvent se

întâlnesc pe sigilii scene din peisajul natural (munți, conifere, trestii, flori), elemente arhitecturale (ziduri etc.), sau, în sfârşit, animale, insecte, peşti, păsări.

Bărbații sunt arătați vânând cu un arc, cu o secure, ori cu un fel de suliță, şi având lângă ei câini şi animalele ucise (lei, porci mistreți, antilope, cerbi). Ei sunt figurați goi, probabil e vorba de nuditate rituală, având un sens magic.

O dată cu apariția scrierii cuneiforme în Sumer, țara vecină din răsărit, elamiții s-au grăbit să o împrumute. Ei au făcut o selecție însă a caracterelor ideografice, preluând în jur de 1000 de caractere. De noua scriere ei s-au servit în documentele economice care erau anterior redate în scriere proto-elamită.

Textele scrise în caractere cuneiforme special selectate de elamiți au fost folosite până în vremea domniei regelui Puzur-Şuşinak, după care scrierea este pur akkadiană, cu caracterele cuneiforme folosite în Babilon, similară întru totul cu cea utilizată în Asiria.

Scrierea proto-elamită hieroglifică şi cea proto-elamită cuneiformă nu au fost însă descifrate în întregime.

Textele elamite provin din săpăturile de la Susa, efectuate de misiunea arheologică franceză, care şi-a desfăşurat lucrările aici din anul 1897, dar este ştiut că în Iran au mai existat şi alte aşezări elamite. Explorarea lor ne va aduce în mod sigur noi elemente pe această linie.

VIII. LIMBA ELAMITĂ

Cel mai vechi monument de limbă elamită interpretat actualmente este un tratat al lui Naram-Sin, rege din Akkad, încheiat cu un prinț elamit al cărui nume nu ne-a parvenit.

Limba elamită este ataşată de lingvişti limbilor asianice, numite uneori şi caucaziene deoarece nu sunt nici limbi

indo-europene şi nici semitice. Lingvistul sovietic I.N. Marr o ataşează grupului de limbi *japhetite,* din care limbile caucaziene sunt cele vorbite actualmente.

În cursul dezvoltării sale, limba elamită a preluat mulți termeni din vocabularul sumerian (mai ales termeni religioşi), babilonian şi iranian şi astfel şi-a modificat fonetica.

Limba elamită nu distinge genurile şi, propriu-zis, nu are flexiune. Subiectul se aşază la începutul propoziției; celelalte cazuri sunt determinate fie de locul lexemei în propoziție, fie prin adăugarea unei post-poziții pentru genitiv, sau a unui element pronominal pentru acuzativ.

Există două tipuri de conjugări, patru timpi şi cinci moduri. Nu se cunosc încă toate dezinențele temporale. Rămân încă multe puncte obscure în gramatica elamită.

Numele cel mai vechi al locuitorilor Elamului este Haltam şi țara Elam se numeşte Haltamati. Or, amândouă aceste denumiri cuprind grupul consonantic *lt* care în limbile asianice sfârşeşte prin a se schimba într-o singură consoană; în limba elamită consoana *l* a căzut şi a rămas Hatam şi Hatamti, numele țării Elam. Dimpotrivă, în transcrierile sumeriene (Elam), a dispărut dentala t.

IX. CREDINȚE ŞI RITURI

Pantheonul elamit este destul de numeros. Principalele zeități sunt: Şuşinak şi Şamaş. Acesta din urmă pare a fi corespunzător zeului babilonian al soarelui, numit Nahhunte. În Elam mai erau adorați zei semiți (akkadieni, adică asiro-babilonieni). Adesea sub numele semit se găsea însă în realitate o divinitate elamită, scrisă în cuneiforme cu numele său babilonian. Zeul Şuşinak este zeul oraşului Susa, iar Şamaş, fiind zeu al soarelui (corespunzând la

sumerieni lui Utu sau Babar), este zeul dreptății, fiindcă razele sale luminează la fel pe toți, fie săraci, fie bogați. În orașul elamit Malamir, Șușinak este înlocuit cu Ruhuratir ca zeul cetății, așa cum Marduk era al Babilonului și Assur al Asiriei. În textele juridice din Susa zeul Șușinak este asociat cu zeii Ișmekarab, zeu babilonian, și cu Nergal, zeu al infernului în Babilon. În limba babiloniană Karabu are sensul de „zeitate protectoare", care a dat în ebraică *kerub,* plural, *kerubim,* iar în română *heruvimi* „îngeri păzitori". *Ișme,* prima parte a numelui, are sensul de „aude, ascultă". Deci *Ișmekarab* ar însemna „să audă *karab* (zeitatea protectoare) a lui..."

Alți zei menționați în acte sunt: Șazi, fiul zeului fluviului Eufrat, Șilhaha, Sin (zeu akkadian al Lunii), Adad (zeu akkadian al furtunii) Sirukduh, zeu elamit, Siwipalar-hupak, tot zeu din Elam, Kuduzuluș. Zei ale căror nume sunt scrise cu o ideogramă pot fi zei akkadieni sau elamiți. Așa sunt: Ea, Enlil (cei doi mari zei akkadieni), Gișgameș (numele elamit al lui Gilgameș), Irra, Irrak, Ișum, Kal, zeu elamit, al cărui nume akkadian este Rabi'um, Kabta, Kubi, Martu (babilonianul Marduk), Nannar (zeu al Lunii la babilonieni, cf. *Mannaru* „lumină"), Ninșubur, Subula. Zei al căror nume este elamit și care sunt adorați doar în Elam sunt: Hapru, Hulappu, Igișta, Kilala, Kulu, Kune, Kuter, Menra, Migir și Mugru, apoi Narute (zeu al Soarelui), Padum, Pirti, Pul, Simut, Șappa, Șulgașum, Șuku, Tiranne, Kiririșa (zeița orașului Liyan).

În loc de un nume divin se întâlnește des apelația ilu, „zeu", sau ili, „zeul meu" (cu pronumele sufix de persoana I singular akkadian), ilușu, „zeul său" (cu pronumele sufixului singular persoana a III-a singular akkadian), sau se adaugă după fiecare nume de zeu epitete ca: *abu* „tată", *ammu* „mamă", *ahhu* „frate".

Numele de persoane în a căror compoziție intră un nume de zeu (nume teofore) prezintă mai mult de două sute de formule diferite. Zeii Şuşinak şi Sin au fiecare câte patruzeci de formule diferite. Găsim nume ca Şuşinak-ilu, „Şuşinak. Este zeu”; Işmekarab-bani, „Işmekarab m-a zidit pe mine”; Şaşamas-dajan, „Şamaş este judecător”; Şuşinakşar-ili, „Şuşinak este rege al zeilor”. Alte nume afirmă Şuşinak-abi, „Şuşinak este tatăl meu”; Tiranna-ammi, „Tiranna este mama mea”.

Desigur zeul al cărui nume intră în numele credinciosului este de obicei zeul lui personal.

Zeilor li se construiau temple de către regi sau de către sukkali. La Susa, în afară de marele templu al lui Şuşinak, existau încă multe alte sanctuare. În temple se aşezau statui ale zeilor, dar şi ale adoratorilor lor. Ca şi în templele din Babilon şi din Sumer se aduceau zilnic jertfe de animale, de oi mai cu seamă.

Templele aveau preoți, dar şi preotese, ca în Babilon, şi slujitori ai zeilor, în felul leviților la evrei.

CIVILIZAȚIA ENIGMATICĂ DE PE VALEA INDUSULUI ŞI RĂSCOALELE SCLAVILOR

I. COORDONATE GEOGRAFICE

Peninsula India este aşezată în parte de sud a Asiei, în podişul Dekkan şi în regiunea nordică ce se învecinează cu el. În nord se află Munții Himalaya – munții cei mai înalți din lume. La nord-est şi nord-vest un lanț de munți o separă de regiunile Asiei de sud-vest şi respectiv de Peninsula Indochina, iar la sud se află Oceanul Indian, bântuit de furtuni devastatoare.

În antichitate, locuitorii din partea de nord-vest a Indiei au avut legături cu cei din Podişul Iranian şi din Valea Tigrului şi Eufratului, unde se ridicau Sumerul şi Babilonul.

Lanțurile de munți şi mai cu seamă pădurile de nepătruns au însemnat un obstacol major în calea comunicărilor între nordul şi sudul Indiei şi acest factor este responsabil de izolarea regiunilor secole de-a rândul.

Peninsula are o formă triunghiulară, cu vârfurile spre ocean. Pe laturile de est şi de vest ale acestui triunghi se întind Munții Ghati de Est şi respectiv de Vest, iar între aceşti munți, un podiş destul de secetos, înclinat spre est, ceea ce face ca toate principalele cursuri de apă să curgă dinspre vest spre est.

India este străbătută de două mari fluvii. La nord-vest Indusul, iar la nord-est Gangele, considerat sacru altădată. Tot în nord-vestul Indiei se află Punjab („cele cinci râuri") care se varsă în Indus, în zonă (Jhelum, Chenab, Ravi, Beas şi Sutley). Pe malurile lor şi pe câmpiile din jur a fost necesar să se sape canale de irigație pentru crearea unei agriculturi rodnice.

Întinzându-se de la paralela de 37° (latitudinea sudului Spaniei) până la cea de 8° (latitudinea oraşului Freetown, capitala statului african Sierra Leone), India cuprinde în acest imens teritoriu regiunile climatice cele mai felurite, mergând de la zăpezi eterne, în masivul Himalaya, până la deşertul torid şi jungla ecuatorială exuberantă şi umedă. Ploi provocate de musoni, vânturi care suflă din sud-vest, dinspre Oceanul Indian, începând din lunile iunie-iulie, sunt abundente, mai ales în perioada de temperatură maximă.

Clima este umedă doar aproape de vărsarea Gangelui, de aceea este nevoie de irigație în regiunile superioare şi de-a lungul cursului superior al acestui fluviu.

Fauna şi flora sunt foarte variate. O serie de plante utile omului: orezul, bumbacul, trestia de zahăr sunt originare din această regiune.

India ar fi fost condamnată la izolare dacă n-ar fi existat o breşă prin văile fluviilor, mai ales Indus, prin care comunică cu Orientul Apropiat.

Această întindere de pământ, extrem de fertilă, această câmpie vastă de aluviuni a constituit multă vreme obiect de lăcomie a tuturor năvălitorilor, ea fiind de fapt leagănul civilizației indiene.

II. DESCOPERIREA CIVILIZAŢIEI DE PE VALEA INDUSULUI

Regiunea, numită şi subcontinentul indian, este una dintre cele mai populate ale lumii. Republica India are 746742000 locuitori, Republica Pakistan 95286000 locuitori şi Republica Bangladesh 96730000 locuitori, la care se adaugă Republica Sri Lanka cu 15610000 locuitori. În total 952368000 locuitori, după datele din anul 1934.

După spusele lui Herodot, India era în antichitate la fel de bine populată, el afirmând că indienii „sunt poporul cel mai numeros din lume" (cf. *Istorii,* III, 94).

Componența etnică în India nu este unitară. Locuitorii din nord-vest se aseamănă mult cu cei din Iran şi din Asia de sud-vest şi centrală şi vorbesc o limbă înrudită cu limbile europene, care are la bază sanscrita; sunt aşa-zisele limbi indo-europene. Locuitorii din sudul peninsulei sunt mult mai închişi la culoare, vorbesc o limbă din grupul de limbi dravidiene. În nord-vestul Indiei unele centre izolate vorbesc limba dravidiană, iar în unele regiuni din sudul Indiei se vorbesc limbi indo-europene. Dar în afară de aceasta există multe alte limbi, mai cu seamă în regiunile deşertice şi în

cele muntoase, care nu au putut fi clasificate exact de către lingvişti.

Prin faptul că locuitorii din nordul Indiei vorbesc limbi indo-europene similare celor din Iran şi din Asia Centrală, iar cei din sud vorbesc o limbă dravidiană, s-a afirmat încă din secolul al XIX-lea de către lingvişti europeni că în India s-ar fi produs o invazie a unei populaţii indo-europene, venind din nord, care ar fi împins spre sud pe adevăraţii locuitori autohtoni – dravidieni. Această invazie indo-europeană sau ariană, cum au numit-o alţi lingvişti, ar fi avut loc în secolele XX – XV î.e.n. Nu s-a putut stabili un acord asupra regiunii de unde au plecat triburile indo-europene care ar fi invadat India. S-a afirmat de către unii că aceştia ar fi plecat din Pamir, din stepele ruse şi chiar din regiunea carpato-pontică. Afirmaţiile nu au la bază însă dovezi ştiinţifice.

India a fost populată din paleoliticul inferior. În văile fluviilor Indus şi Gange nu s-au găsit însă urme ale omului din paleolitic, poate din pricină că aceste ţinuturi erau acoperite cu păduri şi cu mlaştini, ce nu puteau fi locuite.

S-au descoperit însă urme în ţinuturile de deal şi de munte: unelte simple de piatră sau din piatră şlefuită, lucrate cu grijă. S-a mai scos la lumină chiar un fel de atelier special pentru prelucrarea uneltelor de piatră în oraşul Bellary (statul Mysore).

În epoca neolitică locuitorii Indiei se ocupau cu olăritul, cu creşterea vitelor şi cu agricultura. Cei ce locuiau pe ţărmurile Oceanului făceau bărci primitive cu care nu ezitau să iasă în larg să pescuiască. De asemenea s-au găsit locuinţe în peşteri, împodobite cu picturi din cele mai interesante.

Mult timp s-a afirmat că istoria Indiei începe cu expediţia lui Alexandru cel Mare (330 î.e.n.), deşi există ziduri

ciclopice, la Rajagriha (statul Bihar), care datează din secolul al VI-lea î.e.n.

Apelația India derivă din denumirea marelui fluviu Indus, care nu este decât forma coruptă a cuvântului sanscrit *sindhu,* cu sensul de „fluviu, râu”.

Regiunea care mărgineşte cursul inferior al Indusului se numeşte Sindh (sau Sind). Vechii locuitori ai Indiei numeau fluviul Indus Sindh, perşii, Hindu, iar vechii greci, Indos.

Cercetări sistematice asupra civilizației vechi din India încep abia de la mijlocul secolului al XIX-lea, când ia ființă Serviciul Arheologic al Indiei (1861).

Descoperirile inițiale senzaționale, privind o mare civilizație similară celor asiro-babiloniană, sumeriană şi egipteană se datorează fraților John şi William Brunton. Aceştia erau angajați, din 1856, la întreprinderea de construcție a căii ferate Karachi – Lahore (în Pakistanul de azi). Problema capitală pen tru ei era găsirea de pietre pentru a aşeza balastul necesar liniei ferate. Unul din frați a avut ideea să folosească drept balast cărămizile ce se aflau în nişte ruine vechi de la Brahminabad şi Harappa, un mic sat din Punjab. Printre cărămizi lucrătorii acestei lungi linii ferate au găsit un mare număr de obiecte, printre care şi un sigiliu de steatit. De-abia în 1921 au început însă săpături sistematice la Harappa şi au continuat până în 1934, iar în alt sat, la Mohendjo-Daro, săpăturile, începute în 1922, au continuat până în 1931. Pentru aceste săpături s-a folosit un număr mare de muncitori. La Mohendjo-Daro, de pildă, s-au utilizat peste 3000 de lucrători.

Săpăturile făcute în aceste puncte de pe Valea Indusului au confirmat că India cunoscuse în epoca bronzului o civilizație proprie şi că din mileniul III î.e.n., se creaseră aici mari centre urbane, similare celor cunoscute în Orientul Apropiat.

Descoperirile au provocat un interes enorm în lume şi, ca urmare, s-a organizat, sub conducerea englezului Sir Aurel Stein, o prospectare intensivă a acestei regiuni.

Pe de altă parte, un arheolog indian, N. G. Majumdar, găseşte, în 1929, în vecinătatea unui sat mic, Amri, o ceramică de alt tip şi mai veche decât cea găsită la Harappa şi la Mohendjo-Daro, deci putând fi atribuită unei culturi mai vechi. Această ceramică era asemănătoare cu ceramica găsită de Sir Aurel Stein în Baluchistan. Toate descoperirile au demonstrat că în regiune a existat o mare civilizație, răspândită atât în târguri, cât şi în satele de pe Valea Indusului.

Săpături făcute de o misiune americană scot la iveală un alt oraş destul de dezvoltat, Chanhu-Daro, care prezintă acelaşi tip de ceramică şi acelaşi tip de construcții ca la Mohendjo-Daro şi Harappa.

Rezultatele acestor săpături se pot sintetiza astfel: este vorba de o civilizație urbană, atestată de două oraşe, situate la o depărtare de 600 km unul de celălalt, Harappa în Punjab, în apropierea unei vechi albii a râului Ravi, şi Mohendjo-Daro, în Sind, ambele pe fluviul Indus; în fine, s-a găsit şi un al treilea oraş, mai puțin însemnat, Chanhu-Daro, tot lângă fluviul Indus, dar la 200 km în aval de Mohendjo-Daro. Tipurile de ceramică caracteristice acestei civilizații se regăsesc întocmai în multe sate şi oraşe din Sind. Urmele acestei civilizații se întindeau astfel pe 1600 km, ceea ce reprezenta o arie de răspândire mult mai mare decât cea a Egiptului de Sus şi de Jos, decât a Mesopotamiei.

După cel de al doilea război mondial săpăturile arheologice au fost reluate cu intensitate atât în Pakistan, cât şi în India, şi astfel s-au putut găsi peste 100 de situri în ceea ce s-a numit de unii „Imperiul Indusului”.

III. SATELE DE PE VALEA INDUSULUI

Cele mai vechi sate din regiunea fluviului Indus sau Sindh au apărut spre sfârşitul mileniului III. Locuitorii din acele ţinuturi par a fi fost crescători de vite (oi, capre, boi, măgari), dar ei practicau în acelaşi timp vânătoarea şi agricultura, care le procura o mare parte din resurse. Pentru depozitarea grânelor ei foloseau vasele mari de lut înfipte în sol. Casele sunt făcute la început din chirpici, dar foarte curând se folosesc cărămizi nearse. Ciudat este că în aceste locuinţe nu exista o vatră, aceasta era în afara casei, în curte, precum se vede din cenuşa adunată în grămezi. Ulterior, apar locuinţe, înălţate pe câte un soclu de cărămizi nearse, împărţite în mici compartimente, unele utilizate poate şi ca depozite de cereale. Aceste case, foarte curios, nu aveau nicio deschidere spre exterior, n-aveau deci uşi. Înlăuntrul lor nu se putea ajunge decât prin acoperiş, cu ajutorul unei scări ce se ridica probabil noaptea. Este posibil ca acest tip de locuinţă înaltă, pe un soclu, fără uşă, cu intrarea prin acoperiş să fi avut ca scop apărarea faţă de animalele sălbatice. Ceramica era făcută cu mâna. Sate de acest tip au fost excavate în Pakistan, la Amri şi la Kot-Diji.

Inginerul hidrolog R.L. Raikes şi geologul M.R. Sahni au emis ipoteza, care este actualmente aproape unanim acceptată, că în momentul când se dezvoltau aceste sate, ca şi oraşele de pe Valea Indusului, exista în Nordul Vestul Indiei un *vast golf maritim,* iar toate aşezările umane se aflau pe malul lui nordic.

Indusul este un fluviu lat de mai multe sute de metri, mai ales când ajunge în dreptul oraşului Mohendjo-Daro. Aici el se plimbă leneş în meandre mari, scurgându-şi agale apele sale mâloase. Primăvara însă, după topirea zăpezilor din Himalaya, el îşi sporeşte volumul şi se revarsă peste şes, unde îşi depune aluviunile dându-i întreaga rodnicie. În

apele sale se află peşte, dar şi broaşte ţestoase mari. Pe malurile lui vin să se adape alături de vite, bivoli mai cu seamă, toate sălbăticiunile. Mii de păsări din toate speciile ciripesc în crânguri. În bărci mari trăiesc oameni care îşi duc toată existenţa pe apă. Însă Indusul este uneori grozav de primejdios; cu toate barajele construite şi canalele lor de irigaţie uneori el se umflă cu repeziciune, iar apele sale furioase iau totul în calea lor. Albia sa se mută, cu mai mulţi kilometri, de la un anotimp la altul.

„Imperiul Indusului", deşi nu s-a dezvoltat numai pe malurile acestui fluviu, ci s-a extins mult, a rămas legat de sistemul său hidrografic, de irigaţiile sau de inundaţiile sale anuale.

IV. ORAŞELE DE PE VALEA INDUSULUI

Nu s-au făcut săpături arheologice dincolo de straturile în care se găsesc oraşele mari de pe Valea Indusului, astfel că nu ştim ce civilizaţii au fost anterioare celei ce o cunoaştem de la Harappa şi Mohendjo-Daro. Asemenea săpături nu s-au realizat deoarece apele freatice au distrus urmele unor culturi anterioare, nivelul lor fiind foarte aproape de sol.

Originea acestor mari aglomerări urbane nu este elucidată. „Această neaşteptată înflorire a unei civilizaţii pe deplin închegate, cu sistemul ei propriu de scriere, cu tehnicile ei, cu concepţia sa despre urbanism şi despre confort, precum şi despre cerinţele pe care le impune îngrămădirea şi viaţa în comun a bărbaţilor, a femeilor şi a copiilor, înghesuiţi pe un teritoriu limitat, e într-adevăr un soi de miracol" (Jean-Marie Casai, *Civilizaţia Indusului şi enigmele ei,* Bucureşti, 1978, p. 114).

Pe de altă parte, nici în regiuni montane, unde nivelul apelor freatice nu a acoperit urmele altor civilizaţii din

trecut, nu au fost descoperite, fiindcă nu s-au efectuat săpături arheologice.

Spre deosebire de dimensiunile reduse ale Romei antice, de pildă, sau de cele din Sumer chiar, oraşele de pe Valea Indusului sunt cu mult mai vaste, întinzându-se pe o suprafaţă considerabilă. Cele două centre urbane mari ale „Imperiului Indusului" sunt foarte asemănătoare. Ele sunt de fapt formate fiecare din două porţiuni distincte: la apus, un fel de insulă mai înălţată, având forma unui dreptunghi; aceasta este citadela. La răsărit, o înălţime mai mică, cu o întindere mult mai mare, fără o formă bine constituită; acesta este *polisul* propriu-zis.

Citadela de la Harappa, oraş situat pe cursul Indusului, construită pe o terasă în forma unui paralelogram, cu laturi de 400x200 metri, era înconjurată de un zid de 12 metri lăţime la bază. În afară, acest zid era protejat de un perete de cărămizi arse. În interior, o umplutură de cărămizi nearse şi de pământ constituia un terasament cu 6 metri peste nivelul solului.

Pe acest terasament se construiseră clădirile din cărămizi arse. Săpăturile arheologice au scos la iveală 6 niveluri succesive de locuinţe. Ele erau prevăzute cu scări, rampe, căi de acces. Existau în oraş puţuri şi un sistem de evacuare a apelor reziduale prin canale construite cu multă măiestrie, tot din cărămizi arse, ce urmau direcţia străzilor. Stricăciunile provocate de construcţia unei căi ferate în această zonă n-au permis să se identifice exact ce monumente se clădiseră pe acel terasament.

Polisul, oraşul propriu-zis, distinct de citadelă, era prevăzut cu mai multe cheiuri de debarcare a pasagerilor şi descărcare a grânelor. Grânarele, ridicate pe fundaţii lucrate în cărămidă arsă, aveau podele din scânduri şi pereţi din împletituri de nuiele. Lângă ele se aflau zdrobitoarele (pive) aşezate pe o vatră de cărămizi arse. Cerealele erau zdrobite

cu un pisălog de lemn, de către sclavi. În aceste pive din lemn s-au găsit paie, resturi de grâu şi orz, pleavă, ceea ce confirmă că era vorba de un sistem de măcinare primitiv, prin zdrobire. S-au găsit de asemenea ateliere de olărie şi de fierărie. În imediata lor apropiere erau mici locuinţe tip; cu temelii din cărămizi arse şi două camere. Dar, aşa cum observă Jean-Marie Casai *(Idem,* p. 118) „Această dispunere a locuinţelor şi a locurilor de muncă sugerează o viaţă sever reglementată şi înregimentată sub supravegherea continuă a autorităţilor ce o dominau din înaltul citadelei".

La Mohendjo-Daro, citadela avea o intrare flancată de două turnuri, clădite din cărămizi arse. Un turn analog se găsea şi în partea vestică şi în partea nordică. Exista un intrând ce marca existenţa unei străzi principale de acces în citadelă.

Viaţa locuitorilor din Mohendjo-Daro, ca şi din alte aşezări din „Imperiul Indusului", a fost o necontenită luptă cu inundaţiile şi cu apele în general.

Se pot distinge în evoluţia oraşului Mohendjo-Daro trei perioade:

1. Perioada veche, reprezentată de un nivel actualmente acoperit de apele freatice.

2. O perioadă medie, de înflorire maximă, în care se construieşte platforma, protejată de un zid de cărămizi, lat de 12 m şi înalt de 4 m.

3. O perioadă târzie, în care se va manifesta decăderea oraşului.

În perioada de înflorire s-a construit aici un edificiu din cele mai interesante, o mare *instalaţie de băi.* Aceasta este de fapt o piscină dreptunghiulară de 11,70x6,90 m şi adâncă de 2,40 m, construită din cărămizi arse. În ea se cobora pe nişte scări de lemn, fixate pe un strat de bitum. Căptuşeala interioară a bazinului era alcătuită din cărămizi arse, legate unele de altele cu un strat de mortar. Bazinul

era umplut grație unui puț. Apa se scotea cu ulcioarele. Ea se vărsa direct pe sol, de unde era apoi dirijată în piscină, prin rigole amenajate direct în zidărie. Pentru golirea bazinului se deschidea un stăvilar în perete prin care apa se scurgea printr-un canal boltit în afară, înalt cât un om.

Edificiul avea fără îndoială o menire religioasă. În multe religii curățenia corporală este o condiție indispensabilă pentru a veni în apropierea zeilor, iar în alte credințe este o premisă obligatorie a curățeniei spirituale. De fapt, şi astăzi îmbăierile joacă un rol esențial în viața spirituală a Indiei, îndeosebi îmbăierile în râuri sacre.

Probabil că această piscină exista pe lângă un templu ale cărui ruine n-au ajuns însă până la noi, cum nu au ajuns de asemenea multe din clădirile oficiale ale oraşului Mohendjo-Daro. Alături de baia mai sus descrisă, s-a descoperit o clădire destul de mare, care a fost recunoscută ca slujind de hambar pentru cereale, iar lângă ea, o mare clădire, având 70x25 metri ca suprafață şi ziduri de 1,20 m pe alocuri. S-a presupus că această din urmă clădire a fost reşedința unui înalt dregător, poate a marelui preot al templului, sau a unui colegiu de preoți.

În imediata ei apropiere s-a identificat o sală mare cu laturi de 30 m, cu cinci despărțituri, putând fi asemuită cu o *sală de audiență,* cum a şi fost numită de către arheologii ce au cercetat oraşul. Desigur, construcțiile explorate şi modul lor de amenajare dau impresia netă că societatea de la Mohendjo-Daro ajunsese în epoca de maximă înflorire, fiind minuțios organizată şi ierarhizată cu precizie.

La Harappa se constată o structură similară citadelei de la Mohendjo-Daro; oraşul, propriu-zis, are forma unui trapez de 700x900 m. Aici a fost găsită o construcție masivă, construită din cărămizi nearse, şi care pare a fi servit de hambar pentru depozitarea cerealelor. Lângă el s-au pus în evidență ziduri masive de cărămidă arsă. Aceste ziduri

aveau cel puțin 8 – 10 metri înălțime, căci au încă o înălțime de 6 metri. Este posibil să fi existat un zid de incintă care cuprindea întregul oraş.

Polisul are o rețea de străzi largi, orientate nord-sud şi est-vest, delimitând între ele ansambluri de locuințe, măsurând 240x360 m fiecare.

Locuințele nu au nici ferestre, nici uşi şi niciun fel de deschidere spre marile artere. Porțile şi ferestrele se află la nivelul străduțelor mici, dintre marile artere, şi se poate ca această dispoziție a locuințelor să corespundă unei dorințe de intimitate şi de izolare, ca în tot Orientul, chiar în zilele noastre. Pe arterele mari era posibilă circulația carelor cu boi şi a caravanelor de măgari, pe câtă vreme pe străduțele dintre artere nu era posibilă decât circulația pietonilor.

Atât străzile largi, cât şi străduțele erau prevăzute cu un sistem de canalizare, ceea ce reprezintă un lucru remarcabil pentru orice epocă. Toate casele aveau un canal de scurgere a apelor reziduale. El traversa oblic grosimea zidurilor şi ajungea la un canal colector, central, al fiecărei străduțe. Toate canalele, făcute din cărămizi arse, erau subterane. Din loc în loc, precum şi în punctele de joncțiune, unde un canal mai mic se vărsa în canalul cel mare, existau gropi de decantare, mai joase ca nivelul canalului unde se strângeau gunoaiele cele mai grele, spre a elimina riscul de a înfunda canalele. Un lucrător, angajat de autoritățile oraşului, avea sarcina de a goli în mod regulat aceste gropi de decantare şi, de asemenea, de a desfunda canalele ce s-ar fi putut obstrua. Pentru fundături şi ulicioare canalele individuale ale caselor se revărsau într-o oală mare, fără fund, îngropată în preajma casei, iar apele reziduale se eliminau prin resorbție în solul nisipos. Existau uneori mari recipiente de cărămidă pe lângă case, cu funcția unor lăzi de gunoi colective, în care se strângeau resturile menajere.

Arterele de circulație nu erau pavate cu pietre (ex. Ca la Pompei) şi nici cu sfere sau cuburi de pământ ars (ca în oraşele sumeriene), astfel că vara oraşul Mohendjo-Daro era umplut de un praf cumplit de dens şi unsuros ca în satele indiene astăzi. Trecătorul se cufundă adesea în acest praf stârnit de oameni, animale şi căruțe. Desigur, când începeau ploile musonice, în oraşul Mohendjo-Daro noroiul devenea gros şi alune cos, căci canalele nu erau în stare să absoarbă surplusul de apă adus de ploi.

Locuințele erau de multe feluri, atât în ceea ce priveşte dimensiunile, cât şi amenajările. Existau case foarte mici, iar lângă ele mari locuințe cu porți largi şi încăperi dispuse în jurul mai multor curți interioare ce le asigurau o bună aerisire. Aceste locuințe aveau un remarcabil sistem de canalizare şi uneori propria lor sursă de apă, sub forma unuia sau mai multor puțuri, din care apa era scoasă cu gălețile, desigur.

Populația de rând scotea apa din puțuri comune, aşezate la câte o răscruce sau la un colț de stradă. Alături de ele erau bănci, pe care, fără îndoială, îşi aşteptau rândul femeile ce scoteau apa.

Este cert că majoritatea caselor aveau un etaj, dovadă scările de cărămidă ce duceau înspre acolo.

O casă mijlocie de la Mohendjo-Daro avea 25 m ca fațadă şi 29 m în adâncime. În vestibul, în fața uşii de intrare se afla o mică încăpere destinată fără îndoială unui portar. Uşa era deosebit de lată şi îngăduia portarului să observe cine intră şi cine iese din casă.

Dincolo de camera portarului, era un coridor care cotea spre dreapta şi ducea spre curtea centrală, în care dădeau mai multe camere. Această curte interioară era pavată cu cărămizi arse şi pe sub ea trecea un canal ce aduna apele şi reziduurile de la sala de duş, situată la etajul întâi. Într-o mică încăpere din dreapta culoarului de intrare, se afla un

puț. În continuare venea sala de duş, în care se intra printr-o mică anticameră. Din curte se intra în bucătărie şi în încăperi mai mici, care ar fi putut fi ale servitorilor. Pentru oaspeții în trecere se afla un apartament mai mic în spatele camerei portarului.

Stăpânii casei aveau probabil odăițe şi dependințe la etajul I, unde se putea ajunge prin două scări.

Marea mulțime de grinzi, din care o parte au avut capătul inclus în pereți, arată că etajul superior era poate construit din lemn, cum se mai întâlneşte şi azi în satele şi oraşele din Pakistan.

Se poate identifica în oraşul Mohendjo-Daro (al cărui nume în epoca sa de înflorire nu îl cunoaştem), în afară de case de locuit şi spații pentru prăvălii, de asemenea, un fel de localuri pentru băutură, dacă ținem seama de oalele fixate în sol şi pline, pe vremuri, probabil cu bere sau vin de palmier.

V. CERAMICA DE PE VALEA INDUSULUI

În satele şi oraşele de pe Valea Indusului s-au descoperit mari cantități de ceramică şi aceasta se deosebeşte foarte clar de ceramica din alte regiuni, dar şi de cea anterioară sau posterioară epocilor de existență a civilizației numită a „Imperiului Indusului”. Nu s-a putut întocmi o clasificare exactă după niveluri şi perioade, datorită numeroaselor inundații puternice ale Indusului.

Ceramica de pe Valea Indusului cuprinde urcioare mari şi mici, oale, castroane de felurite mărimi şi forme. Se găsesc şi forme specifice acestei culturi, cum ar fi un suport de ofrande sau un platou cu picior. Un alt tip de vas specific este cilindrul, care poate avea până la 40 – 50 cm înălțime, prevăzut cu foarte numeroase găuri în lutul moale şi nears.

Foarte probabil că el a fost folosit pentru ars tămâie. În sfârşit, tot specific este aşa-zisul „pahar de Indus", vas ovoidal, cu baza ascuțită având 13 – 15 cm înălțime. El a fost găsit în cantități enorme, întreg sau cioburi, fapt care a determinat pe arheologi să presupună că, cu acest pahar, nu se bea decât o singură dată, după care era spart. Această presupunere pare verosimilă, întrucât şi astăzi brahmanismul interzice pentru orice om să bea dintr-un pahar folosit mai înainte de altul.

Decorația ceramicii este uneori remarcabilă. De obicei pasta are o culoare bătând în roz. Pe dinafară există o angobă de un roşu lucios, pe care desenul se înscrie în negru. Toată decorația este deosebit de frumoasă prin simțul compoziției şi al adaptării motivelor la forma obiectului. Sare imediat în ochi densitatea acestei decorații; aproape că nu există spații goale. Un *horror vacui,* „spaimă de vid", se întâlneşte şi în arta altor popoare, la hittiți, de pildă. Motivele decorației sunt de multe ori geometrice, dar alături găsim şi motive naturaliste.

Specifice olarilor de pe Valea Indusului sunt cercul, dar şi dreptunghiul, rozetele, precum şi alte figuri geometrice. Natura oferă olarilor un vast repertoriu de arbori şi plante. Se recunoaşte bine frunza arborelui *pipai,* o frunză lată, în formă de inimă, cu un vârf lung şi foarte subțire. De pe atunci pipal-ul era socotit sacru, căci Budha avea să primească harul tot la umbra unui astfel de arbore. Din regnul animal, se află pe această olărie: păsări, în special păunul, iar dintre mamifere: căprioare, cerbi, apoi peşti şi chiar crocodili. Omul nu este figurat decât rareori. Toată ceramica de pe Valea Indusului e făcută la roata olarului.

În afară de ceramică din lut ars se mai executau mici figurine, brățări, mărgele, pandantive, colivii pentru păsări mai mari ş.a. S-au descoperit capcane pentru şobolani făcute din lut ars, care pare a fi fost utilizat ca şi plasticul şi

masele plastice în vremea noastră. De altfel, lutul ars sau moale era utilizat în aceleaşi scopuri şi în Sumer. Au fost găsite foarte numeroase jucării făcute din lut ars: mingi, împodobite cu un decor pictat şi având înăuntru o bilă ca să facă zgomot când sunt agitate; animale, montate pe suporturi cu roţi pentru a fi trase cu o sfoară; păpuşi cu capul şi picioarele articulate. S-au găsit de asemenea jucării care imitau mijloacele de transport: trăsuri, cu roţi ce se învârteau în jurul unor osii de lemn.

În schimb, suntem slab informaţi asupra mijloacelor de navigaţie pe Indus; doar recent s-a descoperit imaginea unei nave cu prora şi pupa foarte înălţate şi având două vâsle mari în spate ce serveau drept cârmă. În centru exista o cabină dreptunghiulară cu un catarg.

VI. UNELTE DE PIATRĂ ŞI DE METAL

Folosirea pietrei s-a păstrat de-a lungul întregii existenţe a oraşului Mohendjo-Daro. În afară de pietre de moară sau râşniţe, din piatră se executau şi arme: buzdugane, ghioage. Din lame de silex şi de obsidiană se făcea cuţite. Erau cunoscute metalele: aurul, argintul, arama, dar şi bronzul, apoi electrumul, aliaj natural de aur şi de argint. Aceste metale au fost folosite pentru podoabe, iar argintul şi pentru fabricarea de recipiente. Din aramă şi din bronz ne-au parvenit ustensile de bucătărie, (cupe, boluri) dar şi arme şi unelte. Din bronz se fabricau şi topoare, tesle, dălţi, brice, cuţite, săbii şi pumnale.

Este sigur că locuitorii de pe Valea Indusului cunoşteau procedeul de turnare „a cire perdue”, graţie căruia a fost fabricată statuia celebrei dansatoare de la Mohendjo-Daro.

Alături de artizani, care lucrau arama şi bronzul, existau o serie de meseriaşi care lucrau lemnul sau confecţionau

împletituri şi obiecte de piele. Ţesăturile erau lucrate cu multă grijă la război şi se folosea mai cu seamă bumbacul şi iuta. Părul de capră, scoarţa de palmier, ca şi iuta slujeau la împletirea frânghiilor.

Artizanii foloseau etaloane comune, iar sistemul lor de măsuri şi greutăţi a putut fi reconstituit îndestul de precis. Se pare că foloseau sistemul zecimal, preluat de la cele zece degete ale mâinii. Ca unitate de lungime se utiliza piciorul de 33,528 cm, valoare similară piciorului egiptean din Imperiul de Mijloc. La Harappa s-a putut pune în evidenţă existenţa unui cot de 52,57 cm. Acest cot era extrem de răspândit ca utilizare şi îl regăsim în toată lumea antică. Este probabil că se foloseau simultan cele două sisteme de măsurat, piciorul şi cotul, după cum s-a putut constata din măsurarea unui mare număr de locuinţe la Harappa şi la Mohendjo-Daro.

VII. ARTA „IMPERIULUI INDUSULUI”

Din civilizaţia de pe Valea Indusului ne-au rămas obiecte de uz curent, lucrate de artizani, cum ar fi armele de bronz, pumnalele, vârfurile de lance sau de săgeţi, dar şi obiecte de piatră şi de argilă: ghioage sau mici bulgări de argilă folosiţi ca proiectile la praştii. Ne-au parvenit de asemenea şi obiecte care prezintă o măiestrie aparte şi care pot fi aşezate în categoria celor de artă. Acestea sunt sigiliile şi figurinele de lut ars.

Cea mai semnificativă este statuia unei dansatoare, executată din bronz prin procedeul *a cire perdue.* Ea a fost găsită într-o locuinţă ce data din perioada de maximă înflorire a oraşului Harappa. Statueta nu are decât 10 cm înălţime. Nu are niciun fel de veşminte. Posedă în schimb brăţări şi un colier. Este în poziţie de odihnă, cu pumnul

drept în şold şi cu mâna stângă destinsă, sprijinită pe coapsă. Capul cu bucle este înclinat uşor spre spate.

S-au mai găsit de asemenea două figurine de sculpturi în piatră, respectiv torsurile modelate cu multă rigoare, pentru redarea detaliilor anatomice. O altă piesă, în *ronde bosse,* cunoscută sub numele de „Preotul-rege" de la Mohendjo-Daro, este un mic bust de steatit, acoperit cu o pastă dură şi albicioasă.

În săpăturile de la Mohendjo-Daro şi de la Harappa s-au găsit un foarte mare număr de figurine de lut ars, care ne dau informaţii valoroase despre oamenii din acea vreme, costumul lor şi chiar profesiunile lor. Figurinele de bărbaţi îi arată în general goi, purtând o barbă scurtă, iar părul împletit în cozi şi lăsat de-o parte şi de alta a capului, sau adunat într-un coc (aşa cum se mai poartă actualmente în India de yoghini).

Cea mai mare parte din figurine sunt femei. Unele din ele sunt zeiţe, dar altele, care se ocupă cu treburi casnice, cum ar fi frământatul aluatului pentru pâine, sunt în mod evident simple muritoare. Statuetele redau, cele feminine desigur, moda din epoca aceea. Distingem o pânză în jurul taliei, susţinută de o centură joasă, uneori foarte lată, prinsă cu o cataramă sau cu un nod mare în jurul coapselor şi al taliei, un fel de mini-jupe. Partea de sus a corpului era acoperită de o multitudine de coliere, amulete, pandantive şi brăţări mai sus de încheietura cotului şi sub cot. La glezne purtau de asemenea brăţări. Sinii erau descoperiţi ca şi la femeile egeo-cretane şi la unele egiptene.

Uneori, femeile purtau un fel de pelerină scurtă ce acoperea umerii, dar lăsa liberi Sinii. Coafura era foarte îngrijită, dar nu putem distinge în mod clar amănunte. Se disting nişte mici conuri aşezate în vârful capului. Credem că aceste conuri, pe care le purtau şi femeile în Egipt, aveau rolul să reverse pe încetul un parfum peste tot capul femeii

(cf. Constantin Daniel, *Civilizația Egiptului faraonic,* Bucureşti, 1976, p. 73).

Sigiliile găsite în oraşele de pe Valea Indusului sunt foarte îngrijit lucrate, spre deosebire de figurine. Ele demonstrează că gravorii stăpâneau foarte bine arta lor. Marea majoritate a acestor sigilii sunt pătrate şi au mărimea între 17 şi 30 milimetri. Pe dosul lor sunt prevăzute cu o protuberanță găurită prin care trecea un şnur, şi care se petrecea, probabil, după deget sau gât. Pe fața sigiliului era gravat fie un animal, fie un motiv mai complex, dar în ambele cazuri exista o inscripție. Ca material pentru confecționarea lor se folosea steatitul. Acesta era decupat cu ferăstrăul şi finisat cu o daltă. Suprafața se şlefuia cu ajutorul unui abraziv. Gravarea se executa cu ajutorul unei dăltițe şi al unui ac. Este probabil că gravorii foloseau lentile măritoare, de cristal de rocă, de spath de Islanda sau de pietre semipreționase (aşa cum făceau gravorii şi în Sumer şi în Babilon). Pentru unele detalii mai mărunte se utiliza uneori buterole. După ce se termina, sigiliul era dat cu alcalin şi încălzit, ceea ce îi dădea o culoare albă şi un aspect uşor lucios.

Numărul de exemplare găsite pe Valea Indusului este atât de mare, încât se poate crede, ca şi pentru Babilon, că în oraşele mari fiecare cetățean îşi avea sigiliul său propriu.

VIII. SCRIEREA DE PE VALEA INDUSULUI

Au fost găsite exemplare ale scrierii din Valea Indusului fie sub formă de scrijelituri pe cioburi de olărie, fie gravate pe unelte sau pe plăci de aramă. Cele mai multe inscripții se află însă pe sigilii. Nu este niciun dubiu că la Mohendjo-Daro şi la Harappa au existat arhive în care se păstrau inscripții lungi sau texte de legi ori cronici sau tratate. Dar niciunul din acestea n-a ajuns până la noi şi trebuie să ne

mulțumim cu ce avem, căutând să înțelegem clar aceste enigmatice inscripții. Este foarte verosimil că locuitorii din Mohendjo-Daro şi din Harappa nu foloseau tăblițe de argilă, ei scriind probabil, ca până târziu în India, pe foi de palmier decupate toate într-o formă şi strânse în dosare presate între două tăblițe de lemn. Semnele pe foile de palmier erau trasate cu tuş, sau cu cerneală, sau cu un cui, dar asemenea culegeri de texte s-au distrus repede.

Ne-au rămas sigiliile care, fiind în număr foarte mare, sunt o bună sursă de informații. Grație lor s-a putut întocmi un catalog al semnelor, circa patru sute. Desigur, nu pot fi ideograme, căci ar trebui să fie în număr mult mai mare, dacă fiecare semn ar reprezenta un lucru, o viețuitoare, o plantă etc. Dar poate fi vorba de silabe care sunt reprezentate prin aceste semne, adică de fonograme silabice. Şi în acest caz este de presupus că existau mai multe semne pentru reprezentarea aceleiaşi silabe, aceluiaşi sunet. La fel ca în cazul multor scrieri din antichitate, poate trebuie să admitem că scrierea de pe Valea Indusului avea determinative, care să indice ce reprezenta termenul, din ce clasă făcea parte. Se ştie că determinative există în scrierea egipteană, în asiro-babiloniană şi în chineză.

Descifrarea acestei scrieri prezintă dificultăți de neînvins şi ele sunt legate pe de-o parte de scurtimea inscripțiilor de pe sigilii, iar pe de altă parte de faptul că limba în care se scria din familia de limbi din care face parte ne este complet necunoscută.

În general, descifrarea unor inscripții scrise într-o limbă şi o scriere necunoscute nu este posibilă decât dacă se găseşte din întâmplare o *inscripție bilingvă.* Aşa s-a întâmplat cu descifrarea scrierii hieroglifice egiptene, căci s-a aflat o inscripție bilingvă la Rosetta. În epoca noastră, scrierea egeo-cretană a fost descifrată fiindcă s-a pornit de la ipoteza justă că limba acestor inscripții a fost greaca. Tot aşa

inscripțiile hittite sau ugaritice au fost descifrate fiindcă se cunoştea scrierea cuneiformă în care acestea erau redactate.

Se poate afirma că scrierea de pe Valea Indusului rămâne încă o enigmă pentru noi, cum enigmatic este şi poporul care a trăit pe Valea Indusului, al cărui nume nu îl cunoaştem. Poate se va afla odată o inscripție bilingvă care ne va ajuta să înțelegem această scriere.

Deocamdată putem face unele afirmații cu privire la această scriere. Diverşi cercetători au numărat semnele şi au ajuns la cifre foarte deosebite: 253 semne (G.R. Hunter), 396 semne (Gadd şi Smith), 288 semne (Langdon), iar alții au afirmat că sunt doar 110 semne (Bedrich Hrozny). Numărul acesta mai mic sau mai mare se datorează impreciziei conturului unor semne şi similitudinii dintre ele.

Direcția scrisului pare a fi sinistrogradă; se recunosc uşor chipuri de oameni şi de animale, apoi linii verticale, linii orizontale, cruci, cruci oblice şi diferite figuri geometrice. Dar liniuțele orizontale, verticale şi oblice ar putea avea semnificația semnelor alfabetice sau a accentelor. Bedrich Hrozny, celebrul orientalist, cel care a descifrat scrierea hittită, a afirmat că aceste hieroglife sunt similare cu scrierea de pe Valea Indusului şi deci ar fi existat relații între hittiți şi poporul misterios de pe Valea Indusului.

Înaintea celui de-al II-lea război mondial, un cercetător maghiar, G. De Hevesy, a emis teza că scrierea vechilor locuitori ai Insulei Paştelui din Oceanul Pacific are multe asemănări cu scrierea de pe Valea Indusului. El susținea fără nicio dovadă că Insula Paştelui a fost cel mai mare mausoleu al lumii şi că scrierea de acolo este prototipul tuturor scrierilor popoarelor civilizate ale lumii. La o conferință, ținută în 1933, la Paris, cercetătorul maghiar, comparând 130 semne ale acestor două scrieri, ajunge la concluzia că ele sunt foarte asemănătoare, fiindcă există o identitate completă între unele semne. Această identitate ar

exista nu numai între semnele simple, ci şi între cele complicate. Deşi asemănarea între aceste două grupe de semne este evidentă, aserțiunea că ambele scrieri derivă dintr-o scriere primitivă necunoscută nu a putut fi demonstrată. Se ştie că distanța dintre Insula Paştelui şi Valea Indusului este de circa 20000 km, şi în timp e de circa 4000 ani, iar „Imperiul Indusului" a existat în mileniul al III-lea î.e.n., în timp ce scrierea de pe Insula Paştelui datează din secolele XVI-XVII.

Totuşi, se poate afirma cu certitudine că unele linii sau semne verticale sunt similare în cele două scrieri. Aceasta s-ar putea însă explica prin faptul că în Valea Indusului s-a scris pe tăblițe de lemn, sau pe frunze de palmier, ale căror fibre erau îndreptate vertical.

Scrierea de pe Valea Indusului are similitudini mari şi cu scrierea deografică, proto-elamită, ceea ce este explicabil dacă ținem seama de distanța apropiată dintre aceste două „imperii", după cum şi cu scrierea pictografică proto-sumeriană (cf. Constantin Daniel, *Civilizația sumeriană,* Bucureşti, 1983, p. 179 sq).

Putem formula unele ipoteze cu privire la sensul care l-ar avea reprezentările pe un sigiliu şi scrierea ce le însoțeşte. O primă ipoteză ar fi că inscripția reprezintă o rugăciune către un zeu, reprezentat printr-un animal figurat pe sigiliu. O a doua ar fi că animalul figurat sugerează numele posesorului acestuia.

Trebuie să constatăm deocamdată – în lipsa unei interpretări exacte a acestei scrieri – că civilizația de pe Valea Indusului avea o scriere evoluată şi bine fixată, dispunând de circa patru sute de caractere, deci mai puțin decât scrierea akkadiană şi mult mai puțin decât cea sumeriană, care, la începutul perioadei Uruk, cuprindea două mii de semne, iar către 2800 î.e.n., număra încă şase sute de caractere.

Foarte frecvent este reprezentat pe sigilii *inorogul,* animal numit în franceză *la licorne* şi în româna modernă *unicorn,* având trup de taur şi un singur corn. Demonstrativ este şi faptul că pe sigilii este figurat, în faţa lui, un obiect montat pe un băţ, sau pe o scurtă prăjină înfiptă în pământ. Dacă ne referim la comparaţia cu alte civilizaţii, vedem că în Egiptul antic, de exemplu, un steag montat pe o prăjină semnifica apelaţia unui zeu, iar hieroglifa pentru zeu era chiar acest steag. De asemenea, la akkadieni o stea era determinativul pentru zeu şi era aşezat înaintea numelui acestuia. Putem trage concluzia că inorogul era un fel de bou apis, un taur născut cu un singur corn, întrucât, precum se ştie, inorogul nu se întâlneşte ca specie aparte în natură. Acest taur născut cu un singur corn se pare că era socotit divin şi adorat ca zeu de locuitorii din Valea Indusului. Dovadă e faptul că chipul lui era purtat în procesiune pe o prăjină şi că pe sigilii i se dă proporţii mult mai mari decât omului ce e reprezentat alături de el. Caracterul sacru se relevă şi în faptul că el este uneori reprezentat purtând pe cap un simbol solar, iar alteori având două capete care se înălţau simetric de la baza pipalului. Sacralitatea acestui arbore, după cum se ştie, s-a transmis în India de-a lungul vremurilor şi există şi actualmente.

Alte animale reprezentate pe sigilii sunt bivolul, taurul indian cu cocoaşe (sau zebu), rinocerul, un taur fără cocoaşe şi cu coarne scurte, tigrul, elefantul şi crocodilul.

Dar se pare că nu toate aceste vieţuitoare se bucurau de o consideraţie egală, căci rinocerul şi tigrul au întotdeauna înaintea lor un mic jgheab, care trebuie să conţină hrană, în timp ce elefantul, bivolul, crocodilul şi zebu nu-l au.

În afară de aceste animale se mai află pe sigilii reprezentări de monştri, de exemplu un trup de berbec şi un cap de taur cu o trompă de elefant, animale cu trei capete

diferite între ele. Asemenea reprezentări, ce țin de fantezie, traduc desigur sub formă de simboluri anumite concepții cosmogonice sau religioase.

Într-o serie de articole şi studii apărute în 1977, dr. R.S. Rao, inspector arheolog al Institutului de Arheologie din Calcutta, a enunțat o descifrare a scrierii de la Harappa şi Mohendjo-Daro, care ar putea să fie cea exactă. Vocabularul folosit ar avea o strânsă afinitate cu limbile indo-europene, iar scrierea ar avea asemănări cu cea proto-semitică (cfr. Mihai Mareş, *De la Bharata la Gandhi,* Bucureşti, 1987, p. 22 sq).

IX. CREDINȚE ŞI RITURI

Despre viața spirituală a locuitorilor acestui „imperiu" ne dăm seama într-o oarecare măsură după reprezentările de pe sigilii, descoperite cu miile la Mohendjo-Daro şi Harappa. Nu ni s-au păstrat de la civilizația de pe Valea Indusului nici inscripții, nici documente, nici statui de zei, nici temple.

Astfel, în unele scene de pe sigilii pare să fie reprezentată o Mare Zeiță, care poate fi regăsită – cu oarecare aproximație – şi printre unele figurine de lut ars.

Marea Zeiță este înfățişată pe sigilii goală, cu părul în vânt, având două brățări care îi acoperă brațele, între crengile unui arbore de pipai. În frunte are coarne, simbol al puterii, dar şi al divinității, şi între coame se înalță o ramură.

Înaintea Marii Zeițe, apare pe multe sigilii o a doua divinitate (sau o preoteasă) prosternată înaintea ei şi întinzându-şi brațele în semn de rugă, desigur. Această zeiță poartă şi ea coarne şi o ramură. În spatele ei se găseşte un țap cu cap de om, iar în registrul inferior se văd un şir de şapte femei cu cozi lungi, îmbrăcate cu fuste scurte, iar pe

cap poartă nişte bonete înalte. Scena pare a fi avut un înţeles religios.

În orice caz, Marea Zeiţă este o zeiţă a pământului, căci din capul ei răsar arbori sau plante şi este deci protectoare a rodniciei câmpurilor. Ştim, de altfel, că o Mare Zeiţă este în Orientul Apropiat protectoare a grânelor, aşa cum au fost, de pildă, Demeter la greci şi Cibela la romani. Pe sigiliile descoperite la Mohendjo-Daro vedem procesiuni de şapte femei care vin să i se închine, probabil, acestei zeiţe.

Alături de Marea Zeiţă era şi un Mare Zeu, fiul sau soţul ei (precum Osiris, faţă de Isis) ori tată al tuturor zeilor. El este înfăţişat cu faţa triplă, cum va fi mai târziu cea a lui Brahma. Câteva coarne de animal îi încadrează faţa. De obicei, apare aşezat pe un scaun mic, în postură de meditaţie. Pe cap poartă bonetă, sau poate un coc. În faţa tronului se disting un şir de capre în mers, un tigru, un elefant, un rinocer şi un bivol.

Postura meditativă aidoma unui yoghin indian şi cortegiul de animale ne fac să recunoaştem în el un prototip al lui Şiva Pasupati („Şiva stăpân al animalelor”). Dacă poartă cu adevărat coc el poate fi chiar Şiva Dhurjati („Şiva ce poartă greutatea cocului”), trăsătură caracteristică de magie primitivă.

Din sigiliile care au ajuns până la noi rezultă că erau adoraţi şi un mare număr de divinităţi secundare, genii sau demoni, întocmai ca şi în Mesopotamia şi la hittiţi. Uneori apare pe sigilii şi un mare număr de măşti umane, cu coarne, cu corp de taur, cu copite şi cu coadă. Alteori, un tigru care poartă coarne. Se poate deduce că existau o serie de mituri legate de aceste divinităţi, dar pe care nu le putem cunoaşte.

Există o similitudine între animalele pictate pe o scoică gravată, găsită într-un mormânt regal din Ur (Sumer) şi un taur cu figură de om descoperit la Mohendjo-Daro. Acest

fapt a determinat pe specialişti să afirme existența unui fond comun de legende, mituri şi de credințe în Sumer, Babilon şi pe Valea Indusului. Pe un alt sigiliu, tot de la Mohendjo-Daro, se recunoaşte oarecum legenda lui Ghilgameş, care stăpâneşte doi tigri. Or, Ghilgameş este un erou sumerian şi mai apoi babilonian.

Există de asemenea mari similitudini între scenele reprezentate pe sigiliile de la Mohendjo-Daro şi cele aflate pe unele vestigii ale civilizației minoice din Creta. După cum şi cu frescele găsite în Turcia, la Catal-Huyuk şi atribuite mileniului al VI-lea î.e.n.

Mai interesante par apropierile între scenele reprezentate pe sigiliile de la Mohendjo-Daro şi obiceiurile kafirilor, care trăiesc în Afghanistan şi la granița acestuia cu Pakistanul, adică foarte aproape de Valea Indusului. Kafirii venerează taurul, dar şi capra domestică, ca şi locuitorii din Valea Indusului, au un cult agricol pronunțat, datorită faptului că majoritatea dintre ei se ocupă cu cultura pământului.

În 1961 la Tărtăria, localitate situată pe Mureş, s-au găsit, de către cercetătorul clujean N. Vasa, trei tăbliţe de lut ars. Ulterior au fost găsite tăbliţe similare la Karanovo şi Gracialnița în Bulgaria.

Pictogramele reproduse pe tăbliţele de la Tărtăria aduc cu cele de pe sigiliile de la Mohendjo-Daro şi Harappa, dar şi cu pictogramele proto-sumeriene şi proto-elamite. S-au găsit şi unele piese de ceramică de pe Valea Indusului. Nu trebuie însă să căutăm cu orice preț o înrâurire străină asupra picto-gramelor găsite la Mohendjo-Daro, întrucât ele au putut fi create în mod independent.

Desigur, similitudinile, acestea pot duce şi la concluzia că pictografia era răspândită în lume şi a putut fi redescoperită în mod independent de multe culturi.

În 1937, s-a descoperit, la Harappa, un cimitir, unde morții erau îngropați la mică adâncime. Corpurile, cu rare

excepții, aveau capetele orientate spre nord. Mormintele erau însă mult mai mari decât ar fi fost necesare pentru un mort. Dimensiunile mari se explică prin abundența ofrandelor care erau puse în groapa defunctului. Unul din morminte cuprindea, de pildă, 40 de recipiente de diferite forme. În afară de vase s-au găsit în aceste morminte podoabe sau obiecte de toaletă, inele de aramă, coliere sau brățări de aramă. Apoi mici oglinzi de aramă cu mâner şi uneori chiar mai multe schelete.

Prin figurinele lor, prin sigiliile lor, prin riturile lor de înhumare, locuitorii de pe Valea Indusului ne aduc dovada că ei credeau în viața după moarte, în supraviețuirea sufletului ce continua existența trupească.

Mai interesant ne apare faptul că n-a fost găsit în nicio parte de pe Valea Indusului vreun templu sau vreun lăcaş de cult cât de mic.

S-ar putea ca lângă cimitire sau în împrejurimile oraşelor să fi existat un templu. Până acum însă nu s-a putut afla decât cimitirul de la Harappa pe care l-am menționat.

Ritul jertfei în aer liber, existent acum în India, şi practicat de religia brahmanică, s-ar putea să fie o perpetuare a unui rit străvechi existent cu două milenii înainte de era noastră.

Folosirea rituală a marilor băi de la Mohendjo-Daro trebuie pusă în corelație cu ablațiunile cu apă folosite atât de des în ceremoniile brahmanice de astăzi, şi cu riturile de curățare cathartice care au avut o atât de vastă răspândire în mileniul II î.e.n. În Mediterana răsăriteană.

X. VIAȚA ECONOMICA

Nu dispunem pentru Valea Indusului de arhive scrise pe tăblițe de argilă, ca în Mesopotamia, de aceea datele despre

viața economică a acestor regiuni trebuie să le deducem din ceramica şi din sigiliile ce au ajuns până la noi. Căci nu s-au descoperit aici nici inscripții pe monumente şi nici clădiri impozante. De aceea despre relațiile de producție din aceste ținuturi nu sunt decât date indirecte, pe care le vom utiliza pe măsura analogiilor ce le vom stabili cu civilizații similare din aceeaşi epocă, şi, în primul rând, cu cele mesopotamiene, care s-au dezvoltat şi ele de-a lungul unor mari fluvii ce se revărsau periodic.

Folosirea cărămizilor arse în cantități foarte mari pentru toate construcțiile este o caracteristică unică a civilizației de la Mohendjo-Daro şi Harappa. În Mesopotamia, ca şi în Egiptul antic s-au utilizat, în tot decursul epocilor de înflorire maximă a lor, doar cărămizile nearse. În ceea ce priveşte Egiptul antic, de abia în epoca romană s-au utilizat cărămizile arse. Este drept că Egiptul era lipsit de arbori ce ar fi putut fi folosiți drept combustibil. Aşa se explică de ce din oraşele lui, ca şi din cele din Sumer şi Babilon, nu ne-au rămas decât câteva construcții de piatră, iar din oraşele de pe Valea Indusului, construite din cărămizi arse, într-o mare proporție, ne-au rămas multe ruine.

Folosirea cărămizilor arse presupune existența unei mari cantități de lemne. Populația de pe Valea Indusului foloseşte mult lemnul de tamarix *(Tamarix dioica)* pentru ars, care se găseşte din abundență în regiune, crescând cu mare repeziciune şi în cantități considerabile. Alte lemne folosite erau: cel numit sissoo *(Dalbergia sissoo),* cedrul deodar, ulmul, jujubierul şi pinul. Lemnul era adus de la mari distanțe, din regiunea de munte, întrucât în jurul oraşelor de pe Valea Indusului existau, nu păduri dese ca în sudul Indiei şi în centrul acestei peninsule, ci doar mlaştini, crânguri, ca urmare a revărsării Indusului.

După cele aflate în morminte, se cultivau în aceste regiuni grâul şi orzul, ca şi în Mesopotamia. Orezul apare abia în

mileniul II, la sfârşitul lui. Se cultiva susanul, ca în Sumer, din care se extrăgea un ulei comestibil, şi mazărea. Curmalul creştea bine, ca şi bumbacul.

Animalele domestice cunoscute erau boul, bivolul, capra, oaia, măgarul. Mai târziu folosesc elefantul, care în Africa a fost domesticit foarte târziu, în sec. III î.e.n. Nu se folosea cămila, ca şi în Egipt, unde va fi utilizată abia în epoca romană. Se pare că exista o interdicţie, un tabu de a utiliza cămila în Egipt, fiind considerată animal al lui Seth, zeul dezordinii şi al răului, din pricina culorii şi a afinităţilor ei cu deşertul.

Marile oraşe de pe Valea Indusului s-au putut dezvolta şi creşte atât de impetuos, pentru că locuitorii lor se îndeletniceau cu agricultura şi cu creşterea vitelor. Dată fiind apropierea Indusului şi a afluenţilor săi este de presupus că se crease o irigaţie intensă în jurul acestor centre, la fel ca şi în Mesopotamia. Locuitorii, ca şi în Sumer, ieşeau dimineaţa din oraş la munca ogoarelor, şi întreţineau canalele de irigaţie, le drenau sau le săpau din nou, puneau stăvilare sau, dimpotrivă, dădeau drumul apei să se reverse peste câmpuri. Putem presupune că şi aici, ca şi în Sumer şi în Babilon, se putea obţine două sau trei recolte pe an, dat fiind clima şi abundenţa apei provenită din irigaţii sau din ploile musonice.

În jurul oraşelor de pe Valea Indusului se aflau, desigur, numeroase sate, care contribuiau la aprovizionarea oraşelor. Urmele acestor sate au dispărut însă şi nu mai găsim în vecinătatea oraşului Mohendjo-Daro, de regulă, decât foarte rare sate.

În jurul oraşului Mohendjo-Daro pe o rază de cincizeci kilometri nu se află decât două sate, unul în aşezarea actuală Lohumjo-Daro şi altul la Jhukar. Mai la nord, la 150 km se află un târg, Judeirjo-Daro. Pe malul stâng al

Indusului există doar două-trei sate în jurul oraşului Mohendjo-Daro.

Cum se explică că sunt atât de puține satele în această regiune?

Cea mai plauzibilă explicație este că aici au avut loc *inundații catastrofale.*

Între diversele nivele de construcție ale acestui oraş se găsesc intercalate bancuri de nisip şi de aluviuni, ceea ce înseamnă că au existat inundații puternice şi viituri, care au obligat pe locuitori să reconstruiască de mai multe ori oraşul, de fiecare dată la un nivel mai ridicat. Chiar citadela a fost reconstruită pe platforme groase de cărămidă nearsă. Inundațiile repetate făceau să crească treptat, prin noroiul care îl aduceau, şi nivelul câmpiei şi al apei freatice.

Actualmente, ruinele de la Mohendjo-Daro se află la 7 – 8 m deasupra câmpiei, iar apa freatică este la 4,50 m sub acest nivel. Pe de altă parte s-a putut constata că Indusul depune într-o inundație un strat gros de nisip.

Dar apele Indusului rup şi smulg mai mult decât depun, de aceea un inginer pasionat de arheologie, R.L. Raikes, a formulat ipoteza că oraşul a fost scufundat o dată sau de mai multe ori sub ape liniştite, în care se puteau depune aluviuni în absența oricărui curent. Şi tot R.L. Raikes admite că, în aval de Mohendjo-Daro, s-ar fi creat în antichitate un baraj natural, ceea ce ar fi dus la formarea unui vast lac *în amonte,* al cărui nivel de apă ar fi urcat lent spre Mohendjo-Daro, pe care l-ar fi înconjurat şi scufundat. Ulterior, grație unui cutremur de pământ, barajul s-ar fi prăbuşit, sau a cedat sub presiunea apelor. Acest proces s-a putut repeta de mai multe ori, şi de fiecare dată apele îndiguite ar fi depus pe şes cantități considerabile de aluviuni şi de noroaie.

În orice caz, viața la Mohendjo-Daro a fost o luptă perpetuă cu inundațiile, iar locuitorii acestui oraş au fost

siliți mereu să zidească din nou casele lor şi să le înalțe. Asemenea lucrări nu erau posibile decât într-un oraş mare şi populat, căci ele necesitau o cantitate importantă de mână de lucru. Micile comunități săteşti nu puteau executa asemenea lucrări şi ele abandonau aşezările. Aşa se explică faptul că nu s-au aflat aproape deloc sate în preajma oraşului Mohendjo-Daro (Mortimer Wheeler).

XI. DISPARIȚIA CIVILIZAȚIEI DE PE VALEA INDUSULUI

O singură cauză nu este desigur suficientă – în cele mai multe cazuri – pentru a explica dispariția unei civilizații. Cauzele sunt de cele mai multe ori multiple şi au un efect cumulativ.

O primă cauză, care a dus la nimicirea oraşului, au fost desigur inundațiile însoțite de depuneri considerabile de mâl şi de nisip, care se repetau la intervale destul de scurte. Trebuie ținut seama de apatia care i-a cuprins la un moment dat pe locuitorii oraşului, văzând că în fiecare an au. De făcut lucrări de refacere şi de consolidare a caselor lor şi poate a întregului oraş.

Aprovizionarea era pe de altă parte din ce în ce mai anevoioasă – dacă luăm în considerare dispariția progresivă a satelor din jur, înghițite de inundații.

În fine, lucrările de irigație, canale şi diguri, trebuiau refăcute mereu.

S-ar putea pe de altă parte să se fi produs cutremure de pământ importante, care au schimbat în aceste regiuni relieful, ceea ce a provocat inundații mai vaste, aşa cum s-a sugerat.

Se pare însă că ceea ce a avut o influență considerabilă asupra oraşului a fost cucerirea sa de către o populație venită din nord. Nu încape îndoială că un mare *masacru,*

sau mai multe provocate de năvălitori a nimicit ceea ce rămăsese dintr-un oraş deja prăpădit de inundaţii şi depuneri de nisip şi de mâl.

Diferitele niveluri la care s-au găsit grupuri de cadavre pe străzi şi printre ruinele caselor, purtând unele dintre ele urme evidente de moarte violentă, întăresc această afirmaţie.

Astfel a fost găsit un grup de nouă persoane în poziţii stranii, contorsionate, aşezate unele peste altele, împreună cu doi colţi de elefant. S-a presupus că este o familie întreagă de cioplitori în fildeş, care a încercat să fugă luând cu ea bunul cel mai de preţ – fildeşul –, dar a fost ajunsă de urmăritori şi nimicită. Tot aşa s-a găsit un grup de 14 schelete, răspândite în dezordine pe sol.

Toate aceste cadavre, lăsate la întâmplare, într-o ţară în care clima, foarte caldă şi umedă, impune înhumări rapide, poziţia trupurilor şi urmele de violenţă ce s-au găsit pe unele din ele lasă să se presupună cert invazia unui popor duşman.

Se pare că cei din preajma oraşului Mohendjo-Daro au fugit în alte regiuni, după acest mare masacru. Populaţia lui a rămas însă în continuare, poate amestecată cu năvălitorii. Casele care au scăpat intacte sunt împărţite însă în încăperi mai mici. Aici se construiesc cocioabe din cărămizi sparte. Alinierea caselor, care era aşa de strictă în trecut, începe să se nesocotească; o serie de ateliere de olărie se instalează în mijlocul străzii principale etc. Toate acestea sunt dovezi ale declinului oraşului. Tot mai mult se zăresc clădiri prăbuşite, poate din cauza inundaţiilor.

Viaţa a mai continuat la Mohendjo-Daro până când alţi năvălitori aveau să aducă sfârşitul oraşului, adică până la masacrul final, cum s-a zis de către unii cercetători.

Dovezile că a existat un astfel de masacru sunt destul de numeroase. Într-o casă, de exemplu, s-au găsit şase schelete

ale unor oameni rămaşi neînhumaţi, abandonaţi în mijlocul unei străzi.

Alte grupuri au fost descoperite cu prilejul săpăturilor efectuate în anul 1962, de misiunea americană a lui George Dales.

Pare plauzibil să admitem că cei care au nimicit Mohendjo-Daro au fost locuitorii din munţii Belucistanului învecinat, care sunt autorii culturii de la Jhukar. Şi dacă ei nu s-au stabilit după cucerirea oraşului aici, se explică probabil prin faptul că şesul, cu inundaţiile sale periodice, nu îi atrăgea.

XII. ORAŞUL HARAPPA

Oraşul a fost descoperit înaintea lui Mohendjo-Daro. De la el s-au luat masive cantităţi de cărămidă arsă, material ideal pentru terasamentul căii ferate ce s-a construit, în apropiere, în secolul nostru.

Suprafaţa ocupată de Harappa este comparabilă cu cea a oraşului Mohendjo-Daro. Regăsim în acest oraş acelaşi mod de construcţie a locuinţelor, aceeaşi grijă de urbanism, locuinţe perfect aliniate, canalizare etc.

S-au emis ipoteze că cele două oraşe erau capitale gemene, adică „Imperiul Indusului" avea două reşedinţe, fapt obişnuit după părerea lui Sir Mortimer Wheeler, cel mai bun cunoscător al civilizaţiei Indusului, care scrie că astfel de capitale au existat şi în India antică.

Mohendjo-Daro este însă anterior Harappei. De aceea, nu se poate reţine teza celor două capitale gemene, ci mai degrabă că Harappa a devenit noua capitală a „Imperiului Indusului" după ce inundaţiile, masacrele succesive şi ameninţarea unor năvăliri repetate au făcut necesară mutarea vechii capitale, cea nouă putând fi apărată cu mai

mult succes, atât împotriva calamităților naturale, cât şi a unor invazii.

XIII. ALTE ORAŞE DIN „IMPERIUL INDUSULUI”

Populația foarte densă de pe Valea Indusului a întemeiat şi alte oraşe similare oraşului Harappa şi Mohendjo-Daro. Ceramica de tip Harappa şi Mohendjo-Daro a fost găsită în unsprezece sate din vechiul stat indian Bahawalpur (azi în Punjab), şi în douăzeci şi cinci de sate, din Bikaner, fostul stat indian (azi în statul Rajasthan). Se poate afirma deci că exista o iradiere intensă a civilizației de pe Valea Indusului de-o parte şi de alta a acestui fluviu. Cele mai multe aşezări se înşiră de-a lungul cursului, acum blocat, al râului Sarasvati, dar se găsesc aşezări de acelaşi tip şi în Punjabul indian şi chiar mai departe.

Pe malul stâng al râului Sarasvati se află oraşul Kalibangan, care cuprinde o suprafață de circa 25 hectare, deci mult mai redusă decât a celor două oraşe mari din Valea Indusului. Dar şi în acest oraş există o citadelă la vest şi un polis la est, divizat în cvartaluri de locuințe dreptunghiulare, cu străzi orientate înspre nord-sud şi est-vest. În acest oraş nu s-a folosit însă decât excepțional cărămida arsă şi mai toate clădirile au fost clădite cu cărămidă nearsă. Sub ruinele acestui oraş s-au descoperit olărie roşie, sigilii, cu legende gravate cu scrierea Indusului, figurine de argilă arsă, greutăți cubice din piatră etc.

Cercetările arheologice au dus la descoperirea vestigiilor unei culturi anterioare, dispărute în urma unor cutremure de pământ.

Urme de civilizație harappeeană au fost găsite în cinci aşezări, din districtele Ambala şi Ludhiana din Punjab, şi în sudul statului indian actual Gujarat, unde s-au descoperit

urmele a 50 de aşezări. Cea mai importantă e aceea de la Lothal situată pe malul drept al râului Sabarmati, şi care a fost cercetată între 1954 şi 1960 de Serviciul Arheologic al Indiei.

Oraşul Lothal este înconjurat de un zid de cărămizi nearse, prevăzute la exterior cu o centură de cărămizi arse. El era construit pe şase platforme din cărămizi nearse şi avea un plan viguros al străzilor şi al împărţirii locuinţelor. Casele erau din cărămizi nearse. La sălile de duş, la fântâni, la sistemul de canalizare şi la gurile de scurgere a apelor reziduale se foloseau însă cărămizile arse. Oraşul Lothal era un port şi avea un bazin mare (213x36 m) cu cheiuri, din cărămizi arse, cu o înălţime de peste 4 metri. Aici veneau navele să debarce şi să stea la adăpost.

Găsim şi la Lothal vestigii ale civilizaţiei din Valea Indusului: sigilii gravate, cu aceleaşi animale şi aceeaşi scriere, lame de silex, obiecte de bronz. Se pare că acest oraş a avut o existenţă mai lungă, căci aici se menţin tehnicile de urbanism şi de ceramică într-o vreme când Harappa nu mai exista şi Mohendjo-Daro fusese părăsit. Satele din jurul lui au cunoscut o mare înflorire. Iradierea culturii din Lothal e dovedită de faptul că s-a găsit aici un sigiliu din acelea care poartă numele generic de „sigilii din Golful Persic", ce se admite că au fost lucrate pe insula Failaka din nordul acestui golf. Sigiliul dovedeşte în acelaşi timp că Lothalul se afla şi în relaţii cu negustorii sumerieni din Golful Persic.

O altă serie de aşezări s-au descoperit pe coastele Mării Oman. Acestea sunt trei mari porturi: Sutkagen-Dor, Sotka-Koh şi Bala-Kot, unde găsim un plan analog oraşelor mari cu citadelă şi polis. Aici s-au aflat aceleaşi vestigii ale civilizaţiei Indusului.

Trebuie să presupunem că, în faţa calamităţilor naturale şi a inundaţiilor nesfârşite ale marelui fluviu, o mare parte

dintre locuitorii din Mohendjo-Daro, refugiați pe mare, s-au stabilit în noi aşezări întemeiate pe țărm, pe când cei refugiați pe uscat se statornicesc într-o serie de aşezări înființate de-a lungul unor afluenți ai Indusului. Dar şi aici au loc inundații catastrofale şi aşezările trebuie reclădite în fiecare an.

Declinul civilizației Indusului datează din primele secole ale mileniului II î.e.n., adică oarecum contemporan cu dispariția statelor-oraşe sumeriene din sudul Mesopotamiei, cucerite de seminții akkadiene.

Cercetarea cu carbon radioactiv (C14) a vestigiilor din „Imperiul Indusului" dă următoarele date de dispariție a unor oraşe: Harappa a fost părăsită între 1900 – 1800 î.e.n.; Kalibangan în aceeaşi perioadă; Mohendjo-Daro a fost abandonat tot între 1900 şi 1800 î.e.n., iar Lothalul între 1800 – 1700 î.e.n.

Civilizația Indusului a avut deci o durată de circa 800 ani la Mohendjo-Daro, de circa 500 ani la Harappa şi de Circa 350 ani la Lothal.

Sondajele lui G. Dales şi cele ale Serviciului Arheologic al Pakistanului au arătat că, în afara nivelurilor cunoscute la Mohendjo-Daro, mai există încă 15 metri de ruine şi de construcții sub pânza de apa freatică. Aceşti 15 metri de vestigii care n-au putut fi explorate constituie taina care explică apariția acestui mare oraş şi originile sale. Pare cert că a existat în nord-vestul Indiei o frământare tectonică importantă, cu mari cutremure, cu dispariția unor insule de pe Marea Oman, a unui baraj natural de la sud de Mohendjo-Daro şi a unui mare golf maritim al Sindului, căci la Amri s-au găsit scoici numeroase.

De fapt chiar în epoca noastră aceste modificări s-au arătat, fiindcă în 1945 au apărut brusc în Marea Oman nişte insule, care aveau să dispară după câteva săptămâni.

XIV. ORÂNDUIREA SCLAVAGISTĂ LA HARAPPA ŞI LA MOHENDJO-DARO

În jurul oraşului Harappa se aflau, desigur, ogoare foarte rodnice, întrucât erau irigate cu apa din afluenţii Indusului. Pe aceste ogoare au lucrat fără îndoială locuitori ai oraşelor. Dar faţă de rodnicia ogoarelor şi abundenţa de cereale este probabil că s-a folosit şi munca sclavilor.

La Harappa s-au găsit amenajate cu grijă, în cartierul grânarelor, numeroase râşniţe pentru cereale (orz şi grâu). Măcinarea cerealelor nu se făcea deci individual, de fiecare locuitor, ci de către o obşte. Or, aceasta presupunea folosirea argaţilor plătiţi, iar în epoca respectivă – circa 2000 î.e.n. – utilizarea sclavilor. Tot la Harappa s-au găsit mici locuinţe aşezate într-un cartier separat, cu o singură încăpere, ceea ce exclude că ar fi vorba de oameni liberi, cetăţeni ai oraşului Harappa.

Un autor englez, D. H. Gordon, aduce o contribuţie importantă în ceea ce priveşte existenţa sclavagismului pe scară largă la Harappa. De altfel în epoca aceea, a înfloririi oraşului, trebuie să fi existat sclavia domestică. Autorul mai sus citat (cf. Jean-Marie Casai, Op. Cit. Pp. 238-239) semnalează o categorie de figurine de lut ars (dintre care 76 exemplare numai în muzeul din Harappa) ce trebuiau să reprezinte sclavi: stau ghemuiţi şi-şi strâng picioarele cu amândouă braţele. Poartă nişte pălării rotunde, cu tot soiul de ghimpi ori cuie, şi un colier curios, cu o protuberanţă pe partea din faţă.

Am arătat în prefaţa pe care am scris-o cărţii lui Jean-Marie Casai că acel colier este desigur o zgardă închisă cu un lacăt, sau cu un sistem de închidere ce nu poate fi desfăcut. Această zgardă nu permitea sclavului să înghită şi nici să mănânce, deci nu putea să bea apă, nici să se hrănească decât cu permisiunea stăpânului, care îi desfăcea

zgarda. Procedee similare au fost folosite de altfel de către stăpânii de sclavi şi în Antile ori în Louisiana. În felul acesta sclavii erau siliţi să muncească ca să nu moară de sete şi de foame în orânduirea sclavagistă de la Harappa. Cât despre pălăria cu ghimpi ori cuie, credem că avea rolul să-i *împiedice pe sclavi să-şi pună capul jos şi să adoarmă.*

Figurinele de lut ars de acest tip prezentau fără îndoială sclavi pedepsiţi, modul de a-i chinui pentru a-i sili să muncească. Ele mărturisesc în acelaşi timp, peste veacuri, cruzimea stăpânitorilor de sclavi ai oraşelor de pe Valea Indusului, pre cum şi exploatarea sălbatică a omului mai slab de către cel puternic.

La Harappa au fost găsite sigilii miniaturale cu amprente *(Tiny seals and sealings* le numesc autorii descoperirii lor). Ele au toartă perforată pe dos, ca sigiliile mari, iar formele lor sunt variate. Micimea lor le face greu de mânuit. Pe unele din ele semnele sunt gravate foarte superficial, încât este îndoielnic dacă au fost utilizate într-adevăr pentru a marca amprente. Un alt fapt caracteristic este că numărul figurilor şi al inscripţiilor, pe care le aflăm pe aceste sigilii mici, este foarte limitat. Aceleaşi semne sunt repetate mereu; ca de exemplu: VII, VIII, VIIII, sau IIV, HIV şi IIIIV.

S-au mai găsit însă şi nişte sigilii cilindrice mai mari, cu amprente pe ambele părţi ale unei plăcuţe în lut ars sau în faianţă. Au fost descoperite treizeci de exemplare cu amprenta aceluiaşi tipar, purtând de o parte a tăbliţei mici o inscripţie, alcătuită din patru pictograme, iar de cealaltă parte o efigie a unicornului.

Aceste obiecte par a fi nişte plăcuţe de identitate destinate unor anumiţi lucrători sau sclavilor. Se ştie, de altfel, că asemenea plăci de identitate erau obligatorii pentru ţăranii din Iranul sasanid şi, de asemenea, pentru ţăranii din China, care trebuiau să le poarte permanent asupra lor, sub ameninţarea unor sancţiuni grave.

Este foarte verosimil ca la Harappa stăpânii de sclavi să fi recurs la cele mai grave măsuri pentru a-i sili pe sclavi să muncească mult şi eficient, spre a-i exploata cât mai intens. Este probabil – cum scrie Jean-Marie Casai – că locuitorii din Harappa au supus pe locuitorii unui sat şi i-au silit să construiască citadela oraşului.

Credem, în ceea ce ne priveşte, că masacrele constatate la Mohendjo-Daro şi în alte oraşe din Indus au fost urmarea *răscoalelor sclavilor* care, exploataţi şi chinuiţi atât de sălbatic, au pornit la luptă, chemând poate în ajutor şi pe locuitorii din Belucistan, rude apropiate ale lor.

De fapt putem imagina, în ceea ce priveşte aceste populaţii înrobite, vecine cu marile oraşe de pe Valea Indusului, un scenariu similar celui al kasiţilor în Babilon. De secole oamenii acestui neam, kasiţii, coborau din munţi ca să fie angajaţi ca muncitori la strânsul recoltelor şi la lucrarea ogoarelor, în general în Babilon. În vremea regelui babilonian Ammisadaqa (circa 1570) kasiţii sunt foarte numeroşi în Babilon iar pe vremea regelui Samsuiluna ei sunt primiţi şi în armată. Expediţia hittită a regelui Muhsili I (1620 – 1590 î.e.n.) asupra Babilonului le permite să ocupe oraşul şi să-şi proclame regi dintre şefii lor. Dominaţia asupra Babilonului avea să dureze 400 de ani, până la 1150. Astfel, din muncitori agricoli plătiţi, kasiţii ajung să întemeieze o dinastie în Babilon. Este probabil că şi la Harappa au fost folosiţi ca sclavi sau ca lucrători plătiţi locuitorii din munţii vecini, care au sfârşit prin a se răscula şi a masacra pe cruzii lor stăpâni (cf. Constantin Daniel, *Civilizaţia asiro-babiloniană,* Bucureşti, 1981, p. 41).

De altfel, un proces similar s-a întâmplat şi în Imperiul Akkadului, cu triburile guttilor. Un mare număr de lucrători agricoli, plugari, semănători, secerători, plătiţi cu ziua, erau recrutaţi dintre aceşti munteni gutti care locuiau dincolo de fluviul Eufrat, în Munţii Zagros. Aceşti munteni gutti

munceau în locul semiților sau sumerienilor ajunşi la oarecare opulență, ori recrutați în forțele militare ale regelui. Guttii, neavând loturi de pământ, nu puteau lucra ca ostaşi în armată. Un mare număr de cetățeni liberi din Akkad (semiți sau sumerieni) vor sărăci sau pieri în războaie, ceea ce a avut ca efect slăbirea armatelor akkadiene. De asemenea, desele comploturi de la curtea regală, ca şi răscoalele din oraşele sumeriene mai cu seamă, i-au ajutat mult pe muntenii gutti să cucerească tot „Imperiul Akkad". Astfel, în jurul anilor 2150 î.e.n., ei au pus capăt stăpânirii akkadiene, au proclamat regi dintre şefii lor şi au întemeiat o dinastie care avea să dureze aproape un secol, până la 2060 î.e.n. (cf. Constantin Daniel, *Civilizația sumeriană,* Bucureşti, 1983, p. 48).

Aceleaşi cauze generează însă aceleaşi efecte şi este foarte probabil că locuitorii satelor vecine cu marile oraşe de pe Valea Indusului, care fuseseră înrobiți, s-au răsculat în timpul când oraşele erau slăbite de distrugerile cauzate de inundații şi au făcut masacrele finale, care au pus capăt oraşelor Mohendjo-Daro şi Harappa. Este drept că la Mohendjo-Daro nu s-au găsit urme care să ateste dominația stăpânilor asupra sclavilor, dar să nu uităm că o mare parte din oraş este încă neexplorată.

Într-o operă remarcabilă *(Al-Mugaddima,* „Prokegomenele") Add ar-Rahman Ibn Knsidun (1332 – 1408), gânditor berber, care a scris în arabă, descrie evoluția popoarelor sărace, dar muncitoare, şi care într-o primă etapă erau nomade şi lipsite de multe mijloace de existență, în a doua, datorită vitejiei, cuceresc un regat bogat şi se stabilesc în oraşele şi palatele lui, iar în a treia etapă, datorită luxului şi desfătării, pierd regatul dobândit, fiind din nou cucerite de un popor inițial nomad, dar muncitor, viteaz, care va relua ciclul (cf. Baron Carra de

Vaux, Les *penseurs de l'Islam, P*aris, 1921, vol. I, pp. 288-291).

Este posibil ca năvălitorii din nord, care conform tuturor tradițiilor indiene au cucerit orașele întărite de acolo, să fi fost ajutați de sclavii răsculați, care le-au facilitat nu numai cucerirea rând pe rând a tuturor orașelor din „Imperiului Indusului" ci și nimicirea acestei civilizații.

XV. INVAZIILE INDO-EUROPENE ȘI NIMICIREA CIVILIZAȚIEI DE PE VALEA INDUSULUI

În istoriografia occidentală s-a încetățenit teza că popoare „ariene" din nordul Indiei au năvălit și au pus capăt civilizației Indusului. Este exact, numai că atât în Europa, cât și în Asia numele de *arya* și-l dădeau unele grupări de triburi înrudite între ele, care pe urmă s-au infiltrat în India și în Iran. Dar termenul de *arya* nu era deloc un etnonim, ci avea sensul de „nobil", căci în Rgveda membrii unui trib indian erau cu toții numiți *arya,* iar oamenii din triburile dușmane, indiferent de apartenența lor etnică, erau numiți *dasyu* sau *dăsa,* ceea ce însemna „dușmani" (cf. *Istoria Universală,* trad, din limba rusă, vol. I, București, 1958, p. 603). De fapt, arienii, cum s-a scris „scapă oricărei definiri arheologice". Nu există deocamdată niciun tip de obiecte, nicio clasă de ceramică a căror descoperire să te poată face să spui: „Aici au venit arienii. Iată o spadă sau un pahar tipic arian!" (Jean-Marie Casai, *Op. Cit.,* p. 251).

Popoarele venite din nord vorbeau limbi similare, făcând parte din ceea ce se numește *grupul de limbi indo-europene,* dar aveau culturi diferite, încât nu se poate vorbi de un popor arian sau o cultură ariană (cum s-a scris și s-a vorbit atât în Germania și în alte țări până la sfârșitul celui de-al doilea război mondial). Este cu putință, desigur, ca

popoarele venite din nord să fi avut tenul mai deschis şi ochii albaştri, unii dintre ei măcar, dar aceste elemente nu sunt suficiente pentru a caracteriza o cultură şi un popor.

Dar triburi vorbind limbi indo-europene şi locuind în Munţii Belucistanului, în Afghanistanul de azi, sau chiar în Iran au putut fi. Ele, probabil, au nimicit „Imperiul Indusului". În Vede, zeul Indra al războiului este numit „distrugătorul de fortăreţe", care „doboară cetăţile, precum nimiceşte timpul haina veche", iar ca loc al unei bătălii este dat aproximativ numele oraşului Harappa. De fapt în Rgvede se dau numele oraşelor fortificate cucerite de zeul Indra şi aceste denumiri sunt probabil acelea ale cetăţilor pre-indo-europene cucerite de indo-europeni (cf. Guy Rachet, *Universul arheologiei,* Bucureşti, 1977, vol. I, p. 265).

Astfel, este posibil ca Mahavailastha, adică marea Vailastha, să fie numele pre-indo-european al oraşului Mohendjo-Daro, iar Hariyupiya să fie numele oraşului Harappa.

Indo-europenii au pătruns şi în Iran. Dovadă e faptul că ei vorbeau o limbă destul de apropiată de sanscrită, care pare a fi fost limba indo-europenilor ce au invadat India. Dar în Iran ei nu întâlnesc decât triburi răzleţe, fără nicio tradiţie culturală, pe când în India ei găsesc o cultură şi o civilizaţie înfloritoare.

Invazia unor triburi indo-europene din nord, care de asemenea nu ştim ce limbi vorbeau, a dus la deplasarea spre sud a unor triburi din Belucistan, precum şi la abandonarea unor oraşe precum Kalibangan şi Rupar, aflate la sud de Mohendjo-Daro. Ele au încetat să existe în aceeaşi perioadă când a încetat să existe şi Harappa, deci se poate deduce că aceleaşi cauze au dus la nimicirea şi a acestor centre.

De altfel, aşa cum am arătat, Rgvedele relatează pe larg nimicirea cetăților şi oraşelor întărite de către cuceritorii indo-europeni.

XVI. CIVILIZAŢIA DE PE VALEA INDUSULUI ŞI MESOPOTAMIA

Nu ştim decât foarte puțin despre originea şi dezvoltarea civilizației Indusului: organizare socială, scriere, limbă, religie. Pe de altă parte, putem constata că există unele deosebiri între civilizația Indusului şi cea sumeriană şi akkadiană. Cea a Indusului foloseşte în construcții pe scară largă cărămizile arse, pe când civilizațiile mesopotamiene utilizează exclusiv cărămizi nearse. Mesopotamia cunoştea arcul din bolțari, în timp ce civilizația de pe Valea Indusului n-a folosit decât tehnica consolelor *(bolțar* se numeşte fiecare din elementele de piatră din care este alcătuită o boltă sau un arc, deci Mesopotamia cunoştea bolta; *consola* este capătul liber al unei grinzi care iese în afara punctului de reazem sau de încastrare). Mohendjo-Daro, ca orice oraş din Valea Indusului, păstrează un plan extrem de regulat cu străzi drepte ce se întretaie în unghi drept; pe când, de exemplu, oraşul Ur avea străzi neregulate fiindcă ele urmau ulițele satului vechi ce-l precedase; scrierea este diferită complet, căci scrierea cuneiformă akkadiană nu are nimic în comun cu scrierea hieroglifică de pe Valea Indusului. În fine, sistemele sociale par să fie cu totul diferite, cel din Mesopotamia esențialmente agricol este centrat pe templu, pe când cel din Valea Indusului, puternic ierarhizat, pare să se sprijine pe o clasă de negustori privilegiați.

Pe de altă parte trebuie constatată existența unor *raporturi materiale* între Mesopotamia şi Valea Indusului. De fapt, nu există niciun dubiu că între aceste două civilizații au existat unele relații comerciale. Astfel, s-au găsit circa

treizeci de sigilii din care douăsprezece pot fi atribuite unor niveluri datate sigur. Din aceste sigilii, unul ar fi anterior perioadei lui Sargon I, adică anterioare anului 2350 î.e.n., alte şapte ar fi datând din epoca sargonidă (între 2350 – 2000 î.e.n.), iar trei aparţin perioadei Larsa. Schimburile cele mai active au avut loc deci între 2350 şi 1900 î.e.n.

Plecând de la aceste sigilii, s-a căutat în textele sumeriene şi akkadiene referiri la ţinuturi ce ar putea fi identificate cu Indusul.

S-a sugerat că Valea Indusului ar putea fi numită Meluhha în textele sumeriene, pentru că se importa fildeş din acel ţinut. Procurarea fildeşului din Africa, unde de asemenea existau elefanţi, comporta un drum mult mai lung şi mai riscant, întrucât era necesar înconjurul întregii Peninsule Arabice.

XVII. CIVILIZAŢIA INDUSULUI ŞI INDIA ANTICĂ

În imensa literatură antică a Indiei, critica textelor şi filologia au putut stabili că multe concepte sunt cu totul străine de tradiţiile indo-europene ale hinduismului.

Aşa este cazul zeului Şiva, pe care îl regăsim pe un sigiliu de la Mohendjo-Daro în postură de meditaţie şi înconjurat de animale. El este Şiva Pasupati, „stăpân al animalelor”, pe care îl aflăm şi în literatura brahmanică, originea sa pre-ariană este neîndoielnică, deoarece textele vedice nu îl cunosc. El pătrunde mult mai târziu în pantheonul indian, ca reîntrupare a zeului Rudra, însă se pare că nu a putut să fie unanim adorat.

Cea mai veche menţiune literară a lui Şiva este Şiva yoghin, *Mahyogin,* „marele Yoghin”, *Yogicvara,* „stăpânul yoghinilor” sau *Dhurjati,* „cel ce poartă povara cocului”. El este reprezentat pe jumătate gol, încins cu cranii de om. Pe

cap semiluna, în chip de diademă, iar coada părului său strâns în formă de corn simbolizează Gangele. La gât poartă un colier de şerpi. Pe un sigiliu de la Mohendjo-Daro este reprezentat un personaj analog întru totul. Mult mai des este reprezentat în civilizaţia Indusului *linge* (phalusul), simbol al forţei virile a lui Şiva.

Zeiţele, în general, au în Vede un rol şters, iar Marea Zeiţă (*Mahadevi),* ca şi Zeiţa *Kali,* marea zeiţă a hinduismului, sunt divinităţi neindo-europene, căci în „Imperiul Indusului" erau adorate numeroase zeiţe, mari zeiţe, reprezentate în figurine şi pe sigilii.

Cele mai multe similitudini există însă cu divinităţile tamile, adică ale locuitorilor din sudul Indiei, de origine dravidiană, care au culoarea pielii mult mai închisă decât cea a indo-arienilor din nord. Astfel zeiţa Mahadevi („marea zeiţă") are ca ipostază zeiţa *Durga,* „inaccesibila", reprezentată ca o tânără frumoasă, cu carnaţie albastră, călare pe un tigru. Şi pe nenumărate sigilii descoperite la Mohendjo-Daro şi Harappa distingem o zeitate urcată într-un pom către care se uită un tigru.

Zeul Şiva este figurat călare pe un taur, taurul Nandi, obiect al unei mari veneraţii. Prototipul se recunoaşte uşor pe numeroase sigilii din Valea Indusului.

Se pare că civilizaţia de pe valea acestui mare fluviu acorda multă însemnătate dansului, întrucât s-au descoperit multe statuete reprezentând dansatoare. Or, dravidienii din India îl adoră pe Şiva Nataraja „Şiva regele dansului", şi în această parte a Indiei, unde locuiesc tamilii, se află cele mai bune şcoli de dans clasic. În ceea ce priveşte dansatoarele sacre, aşa-zisele *baiadere,* termen portughez, sau *devadasi,* „roabele zeului" în sanscrită, ele se întâlnesc în toate templele indiene.

Tradiţiile tamile, pe de altă parte, istorisesc despre academii literare, numite *Sangam,* din care prima ar fi

existat cu 3700 ani în urmă, adică pe vremea înfloririi oraşelor de pe Valea Indusului.

*

* *

Desigur, obiectivul cel mai însemnat rămâne descifrarea scrierii de pe Valea Indusului, graţie căruia am putea avea date mai complete despre această misterioasă civilizaţie.

CINE AU FOST FIII LUI HET?

Antichitatea greacă şi romană n-a cunoscut numeroase popoare din bazinul mediteranean, de pe ţărmurile Asiei şi ale Africii şi nu ne-a lăsat urme scrise despre multe dintre neamurile care au populat aceste regiuni înainte de jumătatea mileniului I î.e.n.

Nu ştim de asemenea nimic de la vechii greci, despre civilizaţia care a înflorit în mileniul III sau II î.e.n., despre seminţiile care au creat civilizaţia megalitică şi au înălţat mari monumente de piatră în Malta, Marea Britanie, Franţa, Grecia. Nu avem nicio mărturie scrisă de la vechii greci nici despre Sumer şi strălucitoarea cultură sumeriană, după cum nici despre civilizaţia de pe Valea Indusului de la Mohendjo-Daro şi Harappa.

Tot astfel nu avem nicio informaţie despre un mare imperiu care a existat vreme de circa şase sute de ani în Orientul Apropiat şi care a avut legături strânse cu coloniile greceşti din răsăritul Mării Mediterane. Am menţionat astfel pe hittiţi şi imperiul federativ pe care l-au creat în Asia Mică.

I. DESCOPERIREA HITTIŢILOR

După citirea textelor hieroglifice, către sfârşitul secolului al XIX-lea, s-a constatat că faraonii egipteni aveau relaţii diplomatice, dar uneori şi conflicte armate cu o ţară pe care o numeau *Kheta.* Regele şi ostaşii din Kheta au purtat lupte cu egiptenii în mai multe rânduri. Ele au culminat cu bătălia de la Kadeş, oraş cananeean, situat pe fluviul Orontes în Fenicia. Bătălia, care a avut loc pe la 1296 î.e.n., a fost condusă de către faraonul Ramses al II-lea (circa 1301-1235 î.e.n.), în al cincilea an al domniei sale, şi de regele ţării Kheta, care se numea Muwatallis, probabil.

Din lectura textelor cuneiforme ale asiro-babilonienilor se constata că asirienii au avut drept vecini, dar şi adversari, pe regii „Ţării Hatti", care avea drept capitală, în secolul al XII-lea î.e.n., oraşul Karkemiş, aflat pe teritoriul de azi al Siriei.

Locuitorii „Ţării Hatti" erau deci în Siria, şi trebuie identificaţi cu *fiii lui Het* din *Pentateuh.* Ei au avut relaţii cu Abraham, apoi, mult mai târziu, cu regele David şi cu regele Solomon.

Drept urmare, arheologii şi orientaliştii au pornit în căutarea vestigiilor ce ar fi putut să vorbească despre „Ţara Hatti" şi despre locuitorii ei.

Primul orientalist care publică un articol (1880) despre un monument ce trebuie să fie atribuit fiilor lui Het este A.H. Sayce. El propune să fi se atribuie acestora fragmentele de bazalt pe care se află un tip special de scriere, găsite în oraşele siriene Hama (fost Hamath) şi Alep.

Una din aceste pietre, cea de la Hama, fusese observată de către Iohann Ludwig Burckhardt, din Lausanne, un călător elveţian decedat de tânăr (1784 – 1817). Acesta scrisese în cartea sa *Travels în Syria* (1830) că la Hama se afla o piatră de bazalt, având pe ea gravate un număr de figuri şi de semne care par a fi un fel de scriere hieroglifică, dar care nu seamănă totuşi cu cea egipteană. Menţiunea

călătorului elveţian a fost luată în seamă de abia în 1870, când doi călători americani reuşeau să găsească încă cinci asemenea pietre cu inscripţii pseudohieroglifice pe pereţii unor case din Hama. După doi ani, s-au putut lua copii, prin estampaj, după cele cinci pietre şi originalele s-au trimis apoi unui muzeu din Istanbul.

O scriere similară oarecum hieroglifelor egiptene a fost găsită de orientalistul E.I. Davis. Ea era gravată pe o stâncă situată în munţii Taurus, la Ivriz. El a numit această scriere hamathită.

Aceleaşi hieroglife au fost găsite pe teritoriul Turciei de azi, la Bogazkoy şi la Alaja Huzuk, dar şi la Yazilikaya („stânca gravată"), unde fusese sculptată o procesiune de zei purtând inscripţii în aceleaşi caractere. De asemenea, încă din 1879, s-a găsit un mare număr de inscripţii cu aceeaşi scriere la Karkemiş. Şi pe ruinele Babilonului, marea cetate de pe Eufrat, a fost descoperită, în 1899, o inscripţie cu aceleaşi caractere, după cum şi în nordul Siriei.

În 1900 aceste scrieri, numite hittite, au fost publicate într-un *Corpus,* care cuprinde un număr de 96 de inscripţii.

Istoria civilizaţiei şi culturii hittite a făcut mulţi paşi înainte prin descoperirea în Egipt, la Tell-el-Amarna, în anul 1887, a unui mare număr de tăbliţe de argilă, scrise, cu caractere cuneiforme, în limba babiloniană. Or, în acea epocă se reuşise să se citească bine limba babiloniană şi caracterele cuneiforme. S-a putut constata că aceste tăbliţe reprezintă o suită de scrisori diplomatice, trimise, între 1385 şi 1360 î.e.n., regilor Amenofis al III-lea şi Amenofis al IV-lea (faraonul eretic Ikhunaton). Aceste scrisori trimise de supuşi sau aliaţi faraonilor aveau numeroase referinţe la puternicul rege din Hatti, la concentrarea armatelor lui, precum şi la intenţiile acestuia. Printre scrisori s-au găsit, de asemenea, două scrisori într-o limbă care părea să fie indo-europeană, dar cu scriere cuneiformă.

În 1906 a fost însărcinat un arheolog german, Hugo Winckler, să întreprindă săpături la Bogazkoy. El a reuşit să găsească 10000 de tăbliţe de argilă, care, s-a constatat ulterior, constituiau arhivele regale din ţara Hatti sau a hittiţilor.

Deci pe locul satului turc Bogazkoy se găsea acum 3000 de ani capitala „Ţării Hatti", iar limba de la Arzawa era evident limba acestui stat, care trebuie numită *limba hittită*.

În 1915, orientalistul ceh Bedrich Hrozny publică o schiţă a gramaticii limbii hittite, demonstrând că structura ei este neîndoios de origine indo-europeană.

În 1920, F. Sommer a făcut corectările necesare pentru stabilirea sensului exact al multor termeni hittiţi.

Un orientalist care a adus contribuţii esenţiale pentru cunoaşterea civilizaţiei hittite a fost E. Forrer. El a demonstrat că în „Imperiul Hittit" se vorbeau şi se scriau de fapt opt limbi antice.

II. HITTIŢII ŞI PENTATEUH-UL

Fiii lui Het, sau hittiţii sunt socotiţi în Pentateuh ca descinzând din Noe, urmaşi ai lui Canaan şi scoborâtorii din Ham, unul din fiii lui Noe. Hittiţii ar fi hamiţi, de aceeaşi seminţie cu egiptenii (numiţi Miţraim în acest text, după numele semit al Egiptului) şi cu Kuşiţii (Kuş este strămoşul locuitorilor de culoare din „Ţara Kuş", adică din Sudanul de azi, Ethiopia din antichitatea greacă). Se ştie însă că această listă a popoarelor nu le împarte după limbă şi apartenenţa etnică, ci după dependenţa lor faţă de o mare putere politică şi după regiunea pe care o locuiau.

În cazul hittiţilor se afirmă deci că erau supuşi egiptenilor, ceea ce este real, dacă se referă la micile regate

hittite din Palestina şi Siria, apărute după dispariția „Imperiului Hittit” (circa 1200 î.e.n.).

Hittiții mai apar în aceeaşi scriere ca supuşi urmaşilor lui Abraham, care avea să stăpânească de la Nil până la Eufrat, adică şi Palestina în întregime.

În Palestina şi în ținuturile înconjurătoare, fiii lui Het au fundat mici regate *(Iisus Navi,* III, 10). Tot în Palestina, Abraham cumpără, de la fiii lui Het, un loc lângă Macpela, în apropiere de un stejar, unde se afla o țarină şi o peşteră care avea să slujească drept loc de îngropăciune pentru soția sa Sara *(Pentateuh,* XXIII, 3-20). Proprietarul hittit al acestui loc de înmormântare poartă numele de Efron, fiul lui Tehar. Interesant este că Abraham numeşte pe fiii lui Het „popor al țării acesteia” adică al Palestinei *(idem,* XXIII, 4).

Mai târziu Isaw, nepotul lui Abraham, fiul lui Isaac, se căsătoreşte cu două neveste hittite care amărăsc mult pe soacra lor Rebbeca şi pe socrul lor Isaac. Se pare că însăşi Ierusalimul a fost locuit şi de hittiți la început. Într-un capitol din Iezechiel (XVI, 3) acesta, adreSindu-se Ierusalimului, îi spune că „tatăl tău e amoreu şi mama ta hittită”. Prin aceste cuvinte se arată poate că erau adorați zeii străini în acest ținut, pentru că Ierusalimul este acuzat că se „desfrânează cu tot trecătorul”, făcând idoli „cu chipuri de bărbat”.

Heteii locuiau în munții din Palestina. În secolul al X-lea î.e.n., Solomon a avut soții de neam hittit (III, *Regi,* XI, 1). Hittiții par a fi oşteni viteji, căci tatăl lui Solomon, regele David, are drept căpetenie a ostaşilor săi pe Urie Hittitul, pe a cărui soție, Batşeba, regele David o ia drept țiitoare. După ce devine regină ea îi dăruieşte lui David un copil, pe viitorul rege Solomon. Marele şi înțeleptul rege este deci fiul unei femei hittite, fostă soție a unei căpetenii militare hittite.

Din *Parelipomen,* aflăm că regele Solomon, care avea şi o soţie egipteană, cumpără cai din Egipt şi îi vinde hittiţilor pe siclii de argint (II, I, 17).

Caii erau folosiţi la carele de război ale hittiţilor, fiindcă aceştia par să fi avut o armată considerabilă şi puternică (la auzul unui zgomot de care şi de cai, o armată din Siria, compusă din arameeni, crezând că este atacată de regele hittiţilor, fuge părăsind totul în calea sa (IV, *Regi,* VII, 6-7). Interesant este de observat că oştirea hittită este menţionată în acest text înaintea armatelor faraonului egiptean.

Importanţa hittiţilor şi marea lor forţă militară a reieşit limpede după citirea textelor hieroglifice egiptene, ca şi a textelor în limba babiloniană, scrise cu caractere cuneiforme.

III. COORDONATE GEOGRAFICE

Asia Mică sau Anatolia, în care s-a creat „Imperiul Hittit", este o peninsulă înconjurată în partea ei orientală de trei mări: Marea Neagră, Marea Egee şi Marea Mediterană. Partea mediană a peninsulei este ocupată de un platou, a cărui înălţime coboară de la sud spre nord şi de la est spre vest, şi cu o altitudine medie (1000 metri). În jurul acestui podiş central al peninsulei microasiatice se ridică munţi înalţi. Spre est podişul se reazemă de Munţii Armeniei, care continuă Munţii Caucaz. Aici este vârful Sarit-şitşek Dagî (3200 m), iar apele care curg în jurul lui se îndreaptă fie spre Eufrat, fie spre Kelkit Suyu (Lycus din vechime), râu afluent al lui Yeşil Irmak, fie spre Kîzîl Irmak (Râul Roşu), fluviu din Anatolia (1100 km).

De la hotarul de vest al Asiei Mici către centrul podişului se întinde lanţul munţilor Antitaurus care are ca vârfuri principale: Deli Dag (2800 m) şi Gurliuk Dag (3000 m).

(Termenul Dagh are în turcă sensul de „munte”.) Spre sud-vest pleacă, din acest lanț muntos, un alt masiv în care se află vârfurile Hângâr Dag (2623 m), Ala Dag (3000 m) şi Ehcijas Dag (3917 m), cel mai înalt vârf din Asia Mică. La sud, paralel cu coastele Mării Mediterane, se ridică lanțul Munților Taurus (altitudine maximă în Demirantic 3756 m).

Între Munții Taurus şi Antitaurus se află bazinele râurilor Ceghan Nehri (Pyramos din antichitate, *nehri* are în arabă şi în turcă sensul de „râu”) şi Seyhan Nehri (fostul Serus) ale căror aluviuni au format câmpia roditoare de pe coastele Mediteranei, unde se înalță oraşele Adana şi Tarsus.

Această regiune are trei trecători: *Porțile siriene,* prin care a trecut Alexandru cel Mare, după bătălia de la Iisus (în anul 333 î.e.n.) spre a ajunge în Siria, *Porțile din Aman,* în masivul muntos Amanus, pe care l-a străbătut Darius cel Mare şi, în fine, *Porțile Ciliciene,* din Cilicia, între Tarsus şi vechea Tyana.

Mai spre vest, mai multe râuri îşi varsă apele în Marea Egee: Buyuk Menderes Nehri *(buyuk* are sensul de „important, mare”) şi Gediz Nehri (în antichitate Hermes). În interiorul platoului se află râul Sakarya Nehri (fostul Sangarios), ale cărui ape curg spre Marea Neagră.

Platoul pe care îl constituie Anatolia se împarte în şase părți: 1. În centru, câmpia care înconjoară lacul Tüz Gölu (tur, „sare”, *ghol, „*lac”), „lacul sărat”; 2. La nord-vest, partea superioară a bazinului Sakarya (în antichitate Sangarios); 3. La sud-vest, bazinul Lacului Beyşehir Gölu şi al altor lacuri mai mici; 4. La sud, regiunea lacului Akghiol (a*k „,* alb”, gol, *„l*ac”); 5. La sud-est, triunghiul format între masivele muntoase Taurus şi Antitaurus; 6. În fine, la nord-est bazinul râului Kîzîl Irmak (*kîzîl, „*roşu”, *irmak*, „râu*”).*

Fiecare din ele se deosebeşte prin regimul apelor:

1. Regiunea centrală a Anatoliei (numită Axylon în antichitate) este o câmpie mare, care înconjura un mare lac

sărat, Tüz Gölu şi către care coboară apele ce vin din muntele Khodja-Dagh („Muntele mare”). În această câmpie, o adevărată stepă, se cresc cai;

2. Regiunea din nord-est, având ca hotare munții Murat Dagh, Emir Dagh şi Paşa Dagh, străbătută de râul Sakarya Suyu, principalul său afluent fiind râul Sakarya Nehri. În această regiune se afla Ankara (vechea Ancyra). Este un ținut de păşuni şi de poieni;

3. Regiunea de sud-vest, în care se află lacurile de la Beyşehir Gölu *(şehir „,* oraş”), Akşehir şi Ilgin, la nord de actualul oraş Konya (Iconium în timpul romanilor, Kuwanna pe vremea hittiților), cel mai mare centru din regiune. În această regiune găsim dealuri golaşe, mici râuri cu malurile roditoare şi păşuni bogate;

4. Regiunea de sud-est, un bazin închis, are în centru Lacul Akghiol („lacul alb”), care primeşte apele muntelui Kara Dagh („muntele negru”), şi din munții Hasan Dagh şi Ala Dagh. În jurul lacului sunt ogoare roditoare şi grădini fertile, iar la poalele munților sunt grădini de pomi fructiferi. Tyana a grecilor (Tuwanuwa din vremea hittiților, astăzi Kilise Hisar) (hisar, „cetate”, Kilise, grec, „ecclesia”, biserică) a fost unul din centrele însemnate din această regiune;

5. La sud-est, triunghiul format din munții Taurus şi Antitaurus are drept centru oraşul Maraş (Marquasi în vremea hittiților, Germaniceea sub romani);

6. La nord-vest, valea râului Kîzîl Irmak (Halys la greci), o regiune de văi înverzite. Râul coboară spre vest prin numeroase defileuri, după care se îndreaptă spre sud către Sivas (Sebastia, în antichitate). Înainte de a se vărsa în Marea Neagră, râul străbate o câmpie mlăştinoasă.

Adesea regiunile Anatoliei sunt denumite cu apelațiile din epoca greacă şi romană: Misia, Lidia, Caria, Licia, Pamphilia, Cilicia din nord-vestul Anatoliei şi de-a lungul coastei Mării Mediterane; Bitinia şi Paphlagonia, de-a lungul

coastelor Mării Negre, Frigia, Pisidia, Lycaonia, Galația, în interiorul Podişului Central al Asiei Mici, Capadocia în centrul aceluiaşi podiş.

În vremea hittiților, centrul imperiului se afla în valea râului Kîzîl Irmak şi Hattusas; capitala se afla în actualul sat Bogazkoy, în zona izvoarelor unui pârâu. Lângă Hattusas, la Yazâlâkaya (piatra scrisă), erau figurați în relief pe stânci o suită de zei adorați de hittiți. Numeroase drumuri porneau de la Hattusas şi duceau către toate ținuturile Anatoliei.

În vremea „Imperiului Hittit" transporturile comerciale se făceau prin caravane de măgari, întrucât cămilele şi catârii nu puteau parcurge drumuri de munte lungi şi pline de stânci, iar caii nu erau utilizați la căruțe (de altfel nici la călărie). Relațiile comerciale cele mai intense le aveau hittiți cu hurriții din diferite regate pe care le întemeiaseră şi, de asemenea, cu locuitorii aramei ai regatelor din Siria.

IV. „IMPERIUL HITTIT"

În secolul al XXI-lea î.e.n., sau poate în secolul al XX-lea î.e.n., sosesc în Asia Mică, venind, probabil, din Peninsula Balcanică, seminții indo-europene care se stabilesc în diferite regiuni ale acestei peninsule.

În Anatolia, indo-europenii se aşază încă din secolul al XXV-lea î.e.n. Aceste seminții sunt cunoscute mai târziu sub numele de luviți, a căror țară, Luviya, se afla în partea de sud-vest a podişului. După ei sosesc alți indo-europeni, hittiții, care s-au instalat, în centrul Anatoliei.

Indo-europenii găsesc în Anatolia o serie de mici regate: Kusar, Hattus, Hurkiwna, Salatiwara, Purushanda, Zalpuwa, Nasa şi, în fine, Kanes, oraş în care existau

comptoare comer ciale asiriene. Aceste regate ne sunt cunoscute printr-un text al regelui Anitta.

Tuthaliya I, urmaşul lui Anitta, continuă şi el cuceririle din întreaga peninsulă microasiatică care ajunge să fie supusă în totalitate hittiților.

Succesiunea regilor hittiți, până la prăbuşirea acestui imperiu sub atacurile coaliției „Popoarelor Mării", în jurul anilor 1200 î.e.n., este următoarea:

	Data	Legătura de rudenie cu regele anterior
Pithana (din Kussara)	-	
Anitta (din Kussara)	-	fiu
	IMPERIUL VECHI	
Tudhaliyas I	1760-1710	?
Pu-sarrumas (?)	1710-1680	fiu
Labarnas I	1680-1650	fiu
Labarnas II (= Hattusilis I)	1650-1620	fiu
Mursilis I	1620-1590	fiu adoptat
Hentilis I	1590-1560	cumnat
Zidntas I	1560-1550	ginere (?)
Ammunas	1550-1530	fiu
Huzziyas I	1530-1525	fiu (?)
Telepinus	1525-1500	cumnat
Alluwamas	1500-1490	ginere
Hantilis II (?)	1450-1480	?
Zidantas II (?)	1480-1470	?
Huzziyas II (?)	1470-1460	?
	IMPERIUL NOU	
Tudhaliyas II	1460-1440	?
Ahnuwandas I	1440-1420	fiu
Hattusilis II	1420-1400	frate
Tudhaliyas III	1400-1380	fiu
Suppiluliuma I	1380-1346	fiu
Arnunwandas II	1346-1345	fiu
Mursilis II	1345-1315	frate
Muwatalis	1315-1296	fiu
Urhi-Teşub (= Mursilis III)	1296-1289	fiu
Hattusilis III	1296-1289	unchi
	1289-1265	

Tudhaliyas IV	1265-1235	fiu
Arnunwandas III	1235-1215	fiu
Suppiluliuma II	1215-?	frate

Toate datele sunt aproximative, dar două dintre ele sunt legate temeinic de evenimente ce au avut loc în Babilon şi Egipt.

Cronologia de mai sus, adoptată după *Cambridge Ancient History,* vol. I şi II, se confirmă prin faptul că, în al zecilea an al domniei lui Mursilis II, în textele hittite există o trimitere la eclipsa de soare care a avut loc la 13 martie 1335 î.e.n., (cf. E. Laroche, *Chronologie hittite,* etat de la question în: „Anadolu" II, Paris, 1955).

Urmare migraţiei „Popoarelor Mării", Asia Mică este ocupată, începând din secolul al XIII-lea î.e.n., de populaţii de origine greacă, tracă, iliră, dar şi de alte origini (poate hurrită).

Indo-europenii care au fost numiţi hittiţi, în chip inexact după cum s-a arătat, au întemeiat un imperiu al lor, întins în toată Asia Mică, care a dăinuit vreme de 500 de ani aproape, populaţiile hittite alcătuind doar o pătură suprapusă, aristocraţia. Am expus în altă parte (cf. *„Gândirea hittită în texte,* Bucureşti, 1986), într-un studiu relativ dens, problemele esenţiale ale civilizaţiei hittite, acum însă vrem să consacrăm studiul de faţă popoarelor şi semiţiilor (luviţi, palaiţi, canesiţi sau hittiţi) existente în peninsula microasiatică înainte de venirea indo-europenilor şi care au continuat să existe atât în timpul dominaţiei, cât şi după prăbuşirea acestui imperiu de pradă şi jaf întemeiat de hittiţi.

V. PROTO-HITTIŢII SAU HATTIENII

„Țara Hatti” se afla în partea centrală şi nordică a Anatoliei, având în centru bucla formată de fluviul Halys (azi Kîzîl Irmak). Locuitorii acestui ținut pacifică satele şi oraşele, unele vreme de peste un mileniu, ridicate pe locuri descoperite şi nefortificate. La sfârşitul mileniului al III-lea î.e.n., la sosirea indo-europenilor în Asia Mică, aceste sate şi oraşe, aşezate de cele mai multe ori pe malul unor mici cursuri de apă, sunt grupate în mici principate cârmuite de regi sau de sfaturi ale bătrânilor. Unii regi îşi exercită puterea pe mai multe oraşe, ceea ce îi face să-şi ia titlul de „mare rege”.

Locuitorii „Țării Hatti” au dreptul cel mai vechi de a purta numele de hittiți, dar cum acest nume a rămas acela al celor ce locuiau aici în vremea indo-europenilor, apoi, cu începere din secolul al XII-lea î.e.n., acest nume este purtat de populații din partea superioară a Siriei, şi spre a evita orice confuzie, cei mai vechi locuitori ai „Țării Hatti” au fost numiți de autorii moderni „proto-hittiți” şi limba lor „proto-hittită” (L. Delaporte, Le*s Hittites, P*aris, 1936, p. 37). De fapt, s-a arătat, de doi cercetători, care au lucrat independent uniți de altul, că în „Imperiul Hittit” se vorbea un mare număr de limbi, printre care, bineînțeles, şi limba hatti (cf. E. O. Forrer, „D*ie acht Sprachen des Bogazkoy* – In*schriften” î*n „Sitzungsberichte der Preus. Akad. D.Wiss. 1919, şi Bedriche Hrozny, Ub*er die Volker und Sprachen des alten Chati-Landes). Se* vorbeau limbile: nesită (numită în mod impropriu hittită), hatti sau proto-hittită, luwită, palaită, hurrită, limba ariană, a conducătorilor statului Mitanni, akkadiana, sumeriana şi tabalica sau hittită hieroglifică.

Este meritul lui E.O. Forrer de a fi aflat mențiuni în documentul de la Bogazkoy ale limbii hatti, ale poporului neindo-european cucerit şi cotropit de hittiți, numit proto-hittit şi care vorbea limba proto-hittită sau hatti. În textele

cuneiforme de la Bogazkoy această limbă este numită *hattili,* şi ea nu este nici indo-europeană, nici semită şi nici caucaziană (cf. Johannes Lohmann, *Die Hethiter,* Munchen, 1975, p. 88).

Vorbitorii de limbă hatti, proto-hittită, par să fi fost cei mai vechi locuitori ai Anatoliei, căci limba lor nu are niciun fel de raporturi cu limba popoarelor învecinate Anatoliei. Nu se ştia prea multe despre acest popor hatti sau proto-hittit. Unele săpături demonstrează că proto-hittiții aveau o cultură înaintată. În pantheonul lor se pare că exista un mare număr de divinități.

Hittitologul Kurt Bitte scrie în 1945 că civilizația anatoliană preistorică pare să-şi aibă originea în cea din mileniul IV, din care pe încetul se trage cea din mileniul III î.e.n.

Multă vreme s-a crezut că cele mai multe aşezări omeneşti din Anatolia au apărut în epoca de bronz. Dar în 1958, arheologul englez James Mellaart descoperă, lângă Konya (Iconium), urmele unui oraş din epoca neolitică – similar cu cel descoperit la Jericho (Ierihon). El este socotit cel mai vechi oraş din lume, având peste 8 000 de ani vechime.

Stratul descoperit la o adâncime de 17 m de către arheologul englez a fost datat cu carbon radioactiv şi corespunde anului 6500 î.e.n., dar mai sunt alte straturi sub el, care reprezintă circa 4 metri.

Casele erau lipite unele de altele. Şi erau clădite din cărămizi făcute din pământ argilos amestecat cu paie şi uscat la soare, deci nu arse. Asemenea construcții din cărămidă uscată la soare s-au mai descoperit în Mesopotamia, precum şi la Mohendjo-Daro şi Harappa (cf. Jean Marie Casai, *Civilizația Indusului şi enigmele ei,* Bucureşti, 1978, passim.). Cărămizile aveau 8 cm înălțime, 16 cm lățime şi 32 cm lungime, adică fiecare dimensiune

dublul celei precedente. Nicio curte şi niciun coridor sau vreo stradă.

În stratul II, care datează din anul 5700 î.e.n., s-a găsit un coridor strâmt.

Întrebarea pe care trebuie să şi-o pună oricine este: cum se comunica de la o casă la alta, în această aglomerație urbană, formată din case aidoma fagurilor de miere? James Mellaart găseşte în fiecare casă, în dreptul locului unde se făcea focul, o scobitură, o gaură pe unde ieşea fumul şi el afirmă că se putea trece pe acolo.

Aceste oraşe semănau cu celebrele *pueblos* indiene, adică acele aşezări la care se putea ajunge numai prin acoperiş şi de aici pe scări în interior.

Ideea care a dus la construirea pueblos-urilor, ca şi la Catal Huyuk, este aceeaşi: vrei să aperi un oraş împotriva duşmanilor, atunci el trebuie să nu fie accesibil.

Locuitorii oraşelor nu au putut ridica ziduri imense, cum au făcut cei din Ierihon, întrucât le lipsea piatra, iar atunci au recurs la acest sistem de apărare.

Situația a fost genială din punct de vedere tactic. Duşmanul, negăsind nicio stradă, trebuia să străbată casă după casă, ca să meargă înainte, dar la fiecare perete ar fi găsit o altă familie gata de luptă.

Aceeaşi idee, dar într-o formă modificată, se regăseşte şi în Labirintul de la Knossos. La acesta din urmă erau culoare şi drumuri în aşa fel aşezate, că era nevoie de „firul Ariadnei” spre a găsi calea.

Şi aici, ca şi la Knossos, cel ce se aventura în labirintul încăperilor fără culoare îşi găsea moartea în fața sutelor de ziduri. De fapt, fie că erau culoare şi căi înşelătoare, în care se pierdeau, sau fie case fără străzi şi căi de acces, sfârşitul era acelaşi pentru atacatori, întrucât până la urmă se rătăceau.

Catal Huyuk nu este singurul oraş neolitic din Asia Mică. Arheologul turc Bahadir V. Alkim (în *„Archeologia Mundi”* – Anatolia, Munchen, 1968, passim) a putut descrie un număr de oraşe şi situri care au fost explorate în Asia Mică din neoliticul timpuriu, mijlociu şi târziu, apoi din epoca chalcolitică timpurie, mijlocie şi târzie, în fine, din epoca bronzului timpuriu şi târziu.

Aşa, de pildă, la Hacilar, situat la 250 km vest de Catal Huyuk, s-a găsit o aşezare urbană cu case din cărămizi de lut nears, care se reazămă una pe alta, zid lângă zid. Dar fundaţiile caselor sunt aici de piatră şi camerele sunt puţin mai mari. Pereţii erau zugrăviţi cu ghips alb şi acoperişurile erau susţinute de grinzi. Se aflau şi treptele unor scări, ceea ce arată că în epoca de piatră se construiau case cu etaj. Câinele era deja un animal domestic.

Hacilar a fost ars în cursul unei invazii în jurul anilor 5000 î.e.n.

La Yumuk Tepe, lângă oraşul Mersin, explorându-se o movilă de 25 m înălţime, s-au găsit ceramică şi obiecte similare celor de la Catal Huyuk şi s-au putut afla similitudini cu cele de la Biblos şi Ras Shamra (Ugarit), fapt care dovedeşte existenţa relaţiilor comerciale între Anatolia şi coasta feniciană în mileniile IV şi III î.e.n.

Oraşul Mersin a fost înconjurat cu ziduri pe la mijlocul mileniului IV, dar a fost părăsit şi el pe la 3200 î.e.n., din cauze necunoscute.

La sud-est de Catal Huyuk, la circa 67 km se află oraşul Cean Hasan, care a fost locuit între 5000 şi 4800 î.e.n. Casele sunt clădite la fel din cărămizi de lut nears, sprijinite de grinzi incluse în ziduri.

În vestul Turciei de azi, la izvoarele fluviului Menderes, la circa 17 km de Affionkarahisar, se află vestigiile oraşului Beycesultan, care avea legături cu spaţiul grec şi cu Creta. El a existat din mileniul al V-lea până în al IV-lea. Aici s-a

găsit ceramica timpurie chalcolitică ce se regăseşte şi în insulele Samos şi Cos, ca şi în Tracia şi Macedonia. Şi aici arhitectura caselor arată construcţii din cărămizi de lut nears, sprijinite pe grinzi de lemn.

Behadir Alkim, profesor de arheologie la Istanbul, crede că Beycesultan este o staţiune intermediară între lumea egeeană şi civilizaţia Anatoliei propriu-zisă, pentru că s-au găsit acolo obiecte de aramă, iar în locul cultelor numeroase ale fiecărui trib se pare că s-a ajuns la unul comun, şi anume cultul cerbului ca în Creta. O altă legătură cu această cultură o dovedesc vestigiile de la Kerataş-Semyuk, ca şi cele de la Alicear, între Kayseri (vechea Cezaree) şi Bogazkoy. Această cetate din urmă a fost locuită din epoca bronzului timpuriu (circa 3200 î.e.n.) până în epoca hittită. În acest oraş-cetate morţii sunt îngropaţi fie în vase mari de lut *(pithoi),* fie în morminte zidite, fie direct în pământ, în apropierea casei. Aceeaşi diversitate a modului de înhumare găsim la Kara Huyuk, ce se afla la 7 km sud de Konya.

Oraşul descoperit la Alacea Huyuk a fost locuit între 3000 şi 1200 î.e.n., iar în anul 2300 î.e.n., a fost centrul unui principat puternic. Comoara de aur şi de argint descoperită aici întrece valoarea „tezaurului" lui Priam, găsită de Schliemann la Troia.

Explorarea arheologică de la Kultepe („movila cenuşie"), anticul Kanes, se află la 18 km nord de Kayseri (Cezareea), în partea centrală a Anatoliei. Trebuie deosebit Kultepe kuyuk, unde era reşedinţa prinţului localnic de la Kanes şi Bazarul de la Kultepe, unde locuiau populaţia băştinaşă şi negustorii asirieni, care veniseră pe la 2500 î.e.n. Asirienii întemeiaseră aici un comptoar la fel ca alte zece în Anatolia şi printre descoperiri se numără un pumnal de bronz, pe care scria cu caractere cuneiforme: „Palatul lui Anitta regele", primul rege al hittiţilor. Este probabil că tatăl său a fost acela care a incendiat Kultepe, cu 50 de ani în urmă.

Constatăm prin urmare că în peninsula microasiatică a existat o cultură străveche, din mileniul I şi IV î.e.n., care a fost unitară, după cum o dovedesc atât ceramica, cât şi modul său de construcţie atât de original al locuinţelor. Această cultură a precedat fără nicio întrerupere pe cea a hittiţilor indo-europeni. Suntem deci în faţa culturii proto-hittite care se întindea până la sosirea hittiţilor în întreaga peninsulă, dar în special în partea de nord a ei. Acestei culturi îi corespunde o limbă pe care o cunoaştem în elementele ei esenţiale şi o religie formată dintr-o multitudine de divinităţi care au intrat mai apoi în pantheonul hittit.

Hittiţii indo-europeni n-au venit în Anatolia printr-o mare invazie, ci s-au infiltrat încetul cu încetul, ca şi semiţii, în oraşele sumeriene din Mesopotamia, sau ca arameenii, în oraşele akkadiene.

Această concluzie o putem formula din faptul că găsim nume indo-europene în tăbliţele de la Kultepe, cu 250 – 300 de ani înainte de întemeierea „Imperiului Hittit."

Indo-europenii n-au venit deci în Anatolia ca stăpâni, ci au devenit stăpâni, după ce şi-au asimilat cultura proto-hittiţilor.

Limba proto-hittită. Prezentă în câteva texte existente în arhivele regilor hittiţi, găsite la Bogazkoy, limba proto-hittită sau hattiană a fost stabilită independent atât de E. Forrer, în 1919, cât şi de Bedrich Hrozny în 1920. Monumentele de limbă sunt construite din glose, citate, formule rituale şi pasaje scurte de texte religioase, aflate în mijlocul unor texte redactate în limba nesită (hittită) cuneiformă. Uneori ele sunt însoţite de o traducere în limba nesită (hittită).

În slujbele religioase se folosea limba proto-hittită, când preoţii se adresau unui zeu proto-hittit. Atât textele bilingve – s-au păstrat în total cinci asemenea texte (cf. I.M. Dunaevskaia, *Principiile structurii verbului protohittit,* în

„Peredneaziatski o Sbornik, Moskva, 1961, p. 57 sq) – cât şi celelalte scrise doar în proto-hittită au fost publicate de H.G. Guterbock (Keilschrifturkunden aus Bogazkoy, XXVIII, Berlin, 1935).

Se pare că limba proto-hittită folosea într-o mare măsură prefixele. De pildă, cuvântul *binu,* „copil”, formează pluralul cu prefixul *le, lebinu,* „copii”. Prepoziția *be* are sensul de „în” *bewil,* „în casă”. Se formează adjective prin adăugarea unui sufix – *el: ziblandiel,* „din Ziblanda”. Numele de oraşe din „Imperiul Hittit” sunt uneori nedeclinabile. Aceste denumiri pare că au fost împrumutate din proto-hittită. Aşa sunt *Kanes, Nerik, Hakpis.* În textele găsite la Kanes marea majoritate a numelor de persoane nu sunt semite (akkadiene), fiind deci proto-hittite.

Redăm o serie de termeni în limba proto-hittită: *Estan,* „zeul soarelui”; *hapelki,* „fier”; *hattus,* „argint”; *(i) yah,* „cer”; *isterrezil,* „pământ”; *Katah,* „regină”; *Katte,* „rege”; *Kud (u),* „suflet”; *melhip,* „bine”; *siniti,* „aramă”; *ures,* „fierar, arămar”; *zar,* „oaie”*; zinar,* „muzică” (poate împrumutat din akkadiană), *teti,* „mare”, *zihar,* „lemn, copac” (cf. Amelise Kammenhuber *„Hethitisch, Palaisch, Luwisch, Hieroglyphisch, und Hattisch.* Munchen, 1969, p. 96 sq).

Dintre zeii cu nume proto-hittite trebuie citați: zeul *Wurunkatti,* al cărui nume înseamnă „rege al țării”, zeițele *Tasimis* şi *Huwassanas,* ca şi zeii: *Kashala, Zissasu, Zukkuki, Anziliia, Killuri, Lillur; Upelluri, Kummesmaha, Tetepirian, Telishapi, Titiutti, Kasku, Telepinu.* Toate aceste denumiri de zei se scriu cu determinativul sumerian: *Dingir,* „zeu”.

VI. POPORUL KASKA DIN NORD-ESTUL ANATOLIEI

În secolele XVIII-XVII î.e.n., „Imperiul Hittit” a avut de luptat neîncetat cu seminţiile ce locuiau în partea de nord şi nord-est a centrului Anatoliei, cunoscuţi în izvoarele cuneiforme hittite sub numele de seminţii Kaska (Gesga).

Hittiţii au fost ţinuţi permanent sub ameninţarea unei invazii nimicitoare a poporului Kaska, care periodic şi sistematic făceau incursiuni în această regiune.

Pe temeiul datelor preluate din documentele hittite nu se poate face o localizare amănunţită a oraşelor şi satelor locuite de triburile Kaska. Dar acestea se află după documentele hittite din vremea lui Suppiluliuma (1380 – 1346 î.e.n.), Mursilis II (1345 – 1315), Hattusili III (1296 – 1289 î.e.n.) în „Ţara de sus”, regiune care se deosebeşte de „Ţara de jos”.

„Ţara de sus” se află în munţii Pontici, în nord-estul „Imperiului Hittit”, în timp ce „Ţara de Jos” se găsea în regiunile situate la sud de capitala Bogazkoy. Nu se pot da însă delimitări precise „Ţării de sus”.

În „Ţara de sus” se găsesc oraşele sau „ţările” sau „poporul” Tipia, Kannuwara, Zazzisa, Istitina, Kathaidduwa, Taggaste, Timmuhala, Kassiia, Masa, Kammale apoi „Ţara râului galben” şi Kalasma. Regiunile locuite de seminţiile Kaska se aflau la vest de ţara Azzi-Haisa, care se găsea în colţul de nord al Anatoliei.

Regiunile principale populate de aceste seminţii erau Halila şi Duduska. Împotriva acestora a pornit regele hittit Mursilis II o expediţie de război. Tot în teritoriul locuit de seminţiile Kaska se afla Iishressa şi Piggainaressa.

Ţinutul Azzi-Haisa constituia hotarul de nord-est până la care se întindeau seminţiile Kaska. Spre apus ele ajungeau până la fluviul Halys (numit de hittiţi Marassanda), (cf. G. G. Giorgadze, *în problema localizării şi structurii lingvistice a Kaski-lor, denumire etnică şi geografică* (în limba rusă), în Peredneaziatskii sbornik, Probleme de hittitologie şi

hurritologie, Moskva, 1961, p. 161-210, cf. Şi la A. Mananţian, *Despre unele probleme în litigiu ale istoriei Armeniei vechi,* Erevan, 1956, passim, cf. Şi O. Gurney, *The Hittites,* London, 1962, passim.).

Seminţiile Kaska se aflau şi în „Ţara de jos". Deci, în genere, se poate spune că ei se găseau risipiţi pe o mare întindere a Anatoliei, deoarece hittiţii nu reuşiseră să-şi stabilească dominaţia pe tot teritoriul Asiei Mici. Din documentele hittite nu reiese că ei au ajuns în regiunile de munte şi pe malurile Mării Negre (cf. G.G. Giorgadze, *Op. Cât,* p. 191-192 cf. Şi M.I. Maksimova, *În problema ieşirii hittiţilor la malul sudic al Mării Negre,* în limba rusă, „Vestnik Drevnei Istorii", 1968, nr. 4, p. 24-34).

Cuvântul hittit *arunas,* „mare", se referă totdeauna la Marea Mediterană. Regiunea de munte situată la sud de Marea Neagră şi locuită de kaskii nu a fost cucerită decât intermitent şi în niciun caz în vremea „Imperiului Vechi Hittit." În sud, ţinutul ocupat de kaskii se întindea până la cursul inferior al râului Halys (Marassanda). Unii cercetători sunt însă de părere că kaskii se aflau şi în regiunea de nord-vest a „Imperiului Hittit", dincolo de fluviul Halys, în Paphlagonia.

Se pare că *seminţiile Kaska* erau experte în metalurgia fierului, pentru că există o scrisoare a faraonului Amenhotep al III-lea (1408-1379 î.e.n.) (numit în greacă Amenofis) adresată regelui din Arzawa, prin care i se solicită acestuia să trimită în Egipt (cf. G.G. Giorgadze, *Op. Cit.,* p. 194) populaţia kaska care locuia la sud de Marea Neagră (Chalybii) renumiţi pentru destoinicie în metalurgia fierului (cf. Herodot, *Istorii,* I, 28; Eschil, *Prometheu,* 715; Xenophon, *Anabasis, V, 51).* După Ammianus Marcellinus (care a trăit în secolul al IV-lea e.n.) ei au fost primii care au ştiut să lucreze fierul. Ei erau şi minieri, ocupându-se cu extragerea

minereului de fier (Xenophon, *Idem)* şi fabricarea obiectelor de fier.

Este greu de admis ca un faraon egiptean să ceară locuitori din regatul Arzawa, dacă aceştia nu ar fi prezentat un mare interes pentru el, căci erau artizani. Aşa se explică de ce regii hittiți n-au vrut niciodată să extermine populațiile acestea, cu toate că ele s-au răsculat de nenumărate ori împotriva lor. Ştim, pe de altă parte, că în „Imperiul Hittit" se fabricau obiecte de fier încă din secolul al XIII-lea î.e.n., după cum arată o scrisoare a regelui hittit Hattusilis III, probabil către regele Asiriei: „Cât despre fierul bun despre care îmi scrii, fier bun nu se poate găsi în depozitul meu de la Kizzuwatna. Ți-am scris că acum este o vreme proastă pentru a produce fier. Se va produce fier bun, dar acum încă nu au terminat să-l facă. Când vor sfârşi ți-l voi trimite. Astăzi îți trimit un pumnal cu lama de fier" (cf. O.R. Gurney, Op. *Cât,* p. 83). Kizzuwatna, Cataonia de mai târziu, se află în sudul Anatoliei. Depozitul la care se referă regele hittit se află probabil în munții Taraus, iar minereul de fier extras de aici era lucrat în nord, unde grecii vechi îi localizau pe kalybi.

Cu privire la apartenența etnică a seminției Kaska, ce se întindea mai cu seamă în nordul şi nord-estul „Imperiului Hittit" trebuie observat că apelația Kaska îşi află semnificația în elementele limbii proto-hittite. Există o înrudire certă între, această limbă şi limba kaska. Apelația Kaska desemna unul din cele mai vechi popoare din Anatolia; de aceea ea s-a extins şi la alte popoare vecine seminții Kaska (cf. G.G. Giorgadze, Op. Cit., p. 199) unde exista o hegemonie a populației Kaska, şi anume la popoarele aşezate la nord-est şi la nord de „Imperiul Hittit".

În limba proto-hittită *luna,* astru, se numea *kasku;* aceeaşi denumire o purta şi zeul Lunii *(kasku).* Proto-hittiții au luat probabil de la poporul Kaska acest cult. Important

de remarcat este că în epoca helenistică şi în epoca romană în Pont şi de-a lungul ţărmurilor sudice ale Mării Negre, exista foarte răspândită adorarea Lunii (E. Laroche, *Divinites lunaires d'Anatolie,* în „Revue de l'histoire des religions", CXLVIII, I, 1955, J. B. Mac Minn, *Fusion of the gods* în „Journal of Near Eastern Studies", XV, 4, 1956, p. 206).

Terminaţiile apelaţiilor Kaska sunt aproape identice cu cele din limba proto-hitită (cf. G.G. Giorgadze, Op. Cit., p. 201). Şi sufixele sunt foarte, asemănătoare, dar multe nume kaska au prefixe proto-hittite şi numeroase denumiri kaska sunt compuse din elemente proto-hittite. Astfel este termenul proto-hittit *ura,* „izvor", iar apelaţiile kaska *Tiura* are sensul de „oraşul izvorului", *li* – e prefixul pluralului (limba proto-hittită era, ca şi limba Kaska o limbă aglutinantă) din cuvântul Teliura – are sensul de „oraşul izvoarelor". În denumirile de localităţi Kaska, Kapperi, Kappupa, Gapagapa se distinge silaba *Kap (gap),* care are sensul de „cer" în proto-hittită.

Termenul *hattu,* „argint" în proto-hittită, a dat Hattenzuua în regiunile ocupate de seminţiile Kaska, nu putem reda aici toate elementele proto-hittite care se regăsesc în limba kaska, dar este cert că acestea sunt numeroase, după cum s-a arătat.

Putem trage concluzia că seminţiile Kaska locuiau în Anatolia din cele mai vechi timpuri alături de proto-hittiţi cu care se înrudeau foarte îndeaproape. Dacă am cunoaşte mai bine limba Kaska, acest lucru s-ar putea dovedi şi mai puternic.

VII. FIII LUI HET ÎN MILENIUL AL III-LEA î.e.n.

În epoca lui Abraham, după *Pentateuh,* Palestina (Canaanul) era locuit de fiii lui Het, cel puțin în regiunea de dealuri.

Dar în ce epocă a trăit Abraham? Solomon începe construcția templului său în al patrulea an de domnie şi la 480 ani după exodul evreilor din Egipt.

Dar Solomon domneşte între 973 – 933 î.e.n., deci în anul 969 începe construcția Templului din Ierusalim. Adăugând 480 la 969 rezultă că exodul din Egipt este la 1440 î.e.n. Adăugând apoi 430 ani, cât timp evreii au fost în robie egipteană *(Pentateuh,* Lib. II, XII, 40), şi circa 200 de ani vremea vieții celor trei patriarhi, Abraham, Isaac şi Iacob *(Idem,* Lib. I, XXI, 5; XXXV, 29; XLVII, 287) rezultă că Abraham a plecat din cetatea Ur în secolul al XXI-lea î.e.n., (calculul de mai sus dă anul 2079 î.e.n.).

Giovanni Pettinato, arheologul italian, care împreună cu Paolo Matthiae au cercetat vestigiile cetății de la Tell-Mardikh, în Siria, susține că Abraham ar fi trăit de fapt în mileniul al III-lea şi nu la Ur, în Chaldea, ci la un alt Ur, aşezat lângă Ebla (cf. Magazin Istoric, nr. 4/982 p. 54 sq). Tot el susține că Eber, care s-a numărat printre strămoşii lui Abraham *(Pentateuh,* Lib. I, XI, 14-16), a fost unul din primii regi ai statului-oraş Ebla.

Orientalistul român A. A. Bolşacov-Ghimpu *(Cronica veche a Cannanului,* Bucureşti, 1980) stabileşte, pe baza rezultatelor săpăturilor arheologice din Orientul Mijlociu, că exodul din Egipt a avut loc mult mai devreme, cu 700 de ani mai înainte decât se poate stabili pe baza cronologiei înscrise în *Pentateuh.*

Într-adevăr, Cetatea Hai (Ai) a fost cucerită de Iisus-Navi după exodul din Egipt, apoi arsă în foc, şi a făcut o dărâmătură veşnică şi pustietate până în ziua de astăzi" *(Iisus Navi,* VIII, 28). Or, după datările recente, făcute pe

baza de carbon radioactiv 14, distrugerea cetății Hai (Ai) ar fi avut loc între 2200 – 2100 î.e.n.

La fel s-a putut arăta, după săpături arheologice recente, că şi alte oraşe din jurul Mării Moarte au fost cucerite şi dărâmate cu circa 800 de ani înainte de datele care ar rezulta din calculele făcute pe temeiul cifrelor date de *Pentateuh.*

Astfel, istoria evreilor începe după concluziile orientalistului român, şi după cercetările arheologice recente, la începutul mileniului al III-lea, iar Abraham ar fi trăit pe la 2700 – 2800 î.e.n.

Iosephus Flavius afirmă că exodul din Egipt a avut loc cu aproape 1000 de ani înainte de războiul Troii (cf. *Contra Apionem,* I, 16).

Dar, în cazul în care Abraham a ajuns în Canaan în secolul al XXI-lea î.e.n., sau cu 700 de ani mai devreme, cum arată cercetările arheologice, cum era cu putință să găsească în Canaan pe fiii lui Heth, de vreme ce aceştia îşi întemeiază un regat, în Anatolia şi nu în Canaan (Palestina) decât cu 400 de ani mai târziu căci primii regi hittiți, Pithana şi Anitta, trăiesc în secolul al XVIII-lea î.e. N?

Studiul istoriei hittiților ne-a arătat că până la domnia regelui Suppiluliumo I (1380-1346 î.e.n.) nu există niciun regat sau stat hittit la sud de Munții Taurus. Apoi statele vasale ale arameilor sau ale amoreenilor se aflau la nord de Kadesh, oraş aşezat pe râul Orontes, şi mult la nord de Palestina. Pe deasupra, armatele hittite, deşi au intrat la Damasc, n-au pătruns niciodată în Palestina, iar dintre statele neohittite nu exista niciunul la sud de Hamah. Acest regat nu cuprindea de altfel nicio porțiune din Palestina, fiind separată de ea prin regatul aramean din Damasc (O.R. Gurney, *The Hittites,* London, 1965 p. 58-59).

Cum se explică atunci prezența hittiților sau a „fiilor lui Het” (cele două denumiri sunt sinonime, fiind folosite una în

locul celeilalte) în Palestina înainte de cucerirea ei de către evrei?

Nu putem afirma că aserțiunea de mai sus este inexactă, întrucât a fost scrisă în epoca post-exilică (după sec. VI î.e.n.) pentru că în acelaşi text se dau numele unor triburi şi popoare care dispăruseră de mult în secolul al VI-lea î.e.n.

O explicație a faptului că în Canaan (Palestina) pe vremea lui Abraham locuiau fiii lui Het, adică hittiți, deşi nu existau state mici sau mari hittite şi după toate probabilitățile hittiții nu ajunseseră nici în Anatolia, ar fi următoarea:

Am văzut că cei dintâi şi cei mai vechi locuitori ai Peninsulei microasiatice era un popor pe care noi îl numim proto-hittit, dar a cărui limbă textele hittite de mai târziu o numesc *hattili.* Acest termen *hattili* a fost creat desigur de cuceritorii indo-europeni după numele țării care era Hatti şi al capitalei Hattusas, termeni amândoi proto-hittiți.

Putem infera deci că această limbă proto-hittită sau hattili a fost vorbită pe o mare întindere în Asia Mică, în special în regiunile de deal şi de munte. Fiii lui Het sau hittiții din munții şi din dealurile Palestinei nu erau hittiții din regatele neohittite (care au existat între secolul al XIII-VIII-lea î.e.n.) din Siria şi Asia Mică, ci erau rămăşițe ale unei seminții străvechi, rămăşițe ca şi ale seminților Kaska, pe care noi le numim proto-hittită, şi care s-a dezvoltat vreme de mai multe milenii în Asia Mică.

Aceste rămăşițe străvechi ale proto-hittiților au rămas izolate de frații lor din Asia Mică atunci când triburile hamite şi semite au ocupat o parte din Siria şi din sudul Anatoliei.

URARTU ŞI CIVILIZAȚIA URARTIANĂ

Asia Mică în mileniul al II-lea î.e.n., de la 1800 î.e.n., până la 1200 î.e.n., a fost dominată de „Imperiul Hittit” care

cuprindea toată întinderea vastă pe care o numim astăzi Anatolia sau Asia Mică.

Acest imperiu, cu o mână de fier, a impus servitutea tuturor triburilor şi etniilor atât de felurite ce se aflau în această regiune.

I. PRĂBUŞIREA „IMPERIULUI HITTIT”

„Imperiul Hittit”, una din marile puteri din mileniul II î.e.n., care avusese mari confruntări militare cu Egiptul, cu Babilonul, cu Asiria, se prăbuşeşte şi dispare din istorie în jurul anilor 1200 î.e.n., când capitala sa, Hatuşaş, este cucerită de „Popoarele Mării”, o coaliție de triburi ce cuprindea în mod sigur pe traci, pe grecii aheeni, pe carieni, iliri, etrusci, sardani. Li s-a dat acest nume de către egipteni fiindcă au apărut mai întâi în insulele din Marea Egee, venind apoi atât în Egipt, cât şi în Asia Mică dinspre mare.

Asupra hittiților această coaliție prezenta o superioritate militară netă. Ei veneau – după câte ştim din reprezentările egiptene – în masive care trase de boi şi care, aşezate în cerc, ofereau un fel de redută circulară greu de nimicit de către carele de luptă hittite. În plus, ei nu purtau niciodată o bătălie în câmp deschis, unde puteau fi din plin expuşi carelor de luptă hittite. „Popoarele Mării” au atacat capitala hittită escaladându-i zidurile masive de piatră şi atacând acolo unde nu erau fortificații prea mari. Dar este posibil ca săgețile lor să fi fost cu vârful de bronz, în formă de prismă triunghiulară, ceea ce facilita penetrația.

Decisiv pentru dispariția rapidă a „Imperiului Hittit” a fost însă faptul că multe popoare suportau cu greu tirania stăpânitorilor, mocnind răscoale care izbucneau la intervale scurte, şi că el cuprindea o multitudine de oameni răpiți şi

aduşi în stare de sclavie, care au fost de mare ajutor năvălitorilor.

Prăbuşirea „Imperiului Hittit” a condus la apariţia unei multitudini de state mici, aşa-zise state neohittite şi a facilitat atacurile unor popoare, ca de pildă, grecii aheeni, care au cucerit Troia (1184 î.e.n.) lipsită de apărarea hittiţilor.

II. INVAZIILE ASIRIENE

În regiunea Lacului Van se aflau mai multe triburi, unele din ele supuse regelui din Hatti, ca de pildă, Alse, iar altele independente. Asirienii, a căror ţară se afla la sud de lacul Van, au început campanii de jaf împotriva lor. În prima jumătate a secolului al XIII-lea î.e.n., oştirea asiriană, comandată de Şalmanasar I, intră în Podişul Armeniei şi capturează vite şi sclavi. Asirienii au făcut numeroase expediţii de jaf şi în cursul secolului al XII-XI î.e.n., atât în regiunea Podişului Armeniei, cât şi în regiunile învecinate: Suhma, Isuwa şi Alşe. Cele mai mari campanii au fost duse de regele Tiglat-pileser I (circa 1116-1078 î.e.n.). În urma acestor atacuri, triburile respective au fost silite să se unească formând un fel de confederaţie condusă de regi, şi numită de către asirieni *Uruatri* şi *Nairi.* De la numele acestei confederaţii de triburi îşi trage numele şi Urartu, una din cele mai mari formaţii statale din răsăritul Anatoliei aflate în jurul Lacului Van (numit în antichitate Thaspitis).

Ameninţarea asiriană asupra ţărilor din răsăritul Anatoliei a încetat în secolul al XI-lea î.e.n., deoarece arameii au început să cotropească văile Tigrului şi ale Eufratului.

În secolele XI-X î.e.n. În nord-estul Anatoliei se formează din nou mici state, gravitând în jurul Lacului Van şi al

Podişului Armeniei. Cele mai însemnate dintre ele au fost: ţinutul diauehilor, pe valea râului Coroch, care este paralel cu ţărmul nordic al Mării Negre (Pe aceşti *diauehi,* grecii vechi, care îi cunoşteau, i-au numit *taohi);* ţinutul azilor, în valea râului Araţani; ţinutul Subria, la nord de izvoarele Tigrului; ţinutul Hubuşkia sau „regatul Nairi" de pe valea râului Buhtan, la sud de Lacul Van; ţinutul Kammuhu, centrul cultului zeului tunetului ţinut numit de greci mai târziu Commagene; ţinutul Ardini-Musasir, pe valea râului Zab, şi, în sfârşit, ţinutul Mana, la sud de Lacul Urmia.

III. STATUL BIAINILI – URARTU

Statul Biainili, pe care asirienii l-au numit Urartu, succesor al uniunii de triburi Uruatri, a luat naştere în secolul X î.e.n., în jurul Lacului Van. Regele asirian Salmanasar III a avut pri mele lupte cu acest regat. Într-un templu asirian din oraşul Imgur-Ellil (azi satul Balavat) sunt înfăţişaţi, pe basoreliefuri de bronz, ostaşii statului Urartu, care poartă arme asemănătoare cu cele ale hittiţilor. Pe la 832 î.e.n., statul Urartu avea ca rege pe Sardur I. De la el au ajuns până la noi textele cuneiforme, redactate în asiriană în oraşul Tuşpa (azi Van) situat pe malul de est al Lacului Van.

Mai târziu urartienii atacă o serie de mici state din răsăritul Anatoliei, respectiv statul Habuşkia şi Ardini-Musasir. Toate aceste lupte se pare că nu au avut succes deoarece regele din Urartu se intitulează „regele cel mare", „regele cel puternic", „regele statului Nairi", „regele mulţimilor", pe lângă vechiul său titlu de rege al ţării Biainili şi cârmuitor al cetăţii Tuşpa.

După Sardur I, în statul Urartu domneşte Işpuini, fiul său. El îşi ia asociat la domnie pe Menua, fiul său. Sub

domnia lor se cotropeşte statul Mana, situat la sud de Lacul Urmia şi câteva regiuni dinspre est şi dinspre sud.

Luând exemplul hittiților şi al vecinilor lor din sud, aceşti doi regi au socotit că pot deveni o putere militară întemeiată pe expediții de pradă şi de jafuri în ținuturile învecinate. Astfel, în timpul domniei regilor Işpuini şi Menua, urartienii încep expediții spre nord, în Transcaucazia, având ca obiectiv principal ținuturile aşezate pe malurile râurilor Arax şi Jrus (azi Kura), ținuturi vecine cu țara Diauehilor.

După moartea lui Işpuini (cca 800 î.e.n.), puterea trece în întregime în mâinile lui Menua. Domnia lui se caracterizează prin consolidarea şi organizarea temeinică a statului. Ca şi în „Imperiul Hittit", statul Urartu este împărțit în provincii, cârmuite de un guvernator. Se stabilesc apoi divinitățile protectoare ale statului şi se declară obligatoriu cultul lor (sacrificii zilnice de animale – mai cu seamă oi – în temple).

Tot sub domnia lui se sapă o mulțime de canale de irigație în stânci sau în pământ stâncos. Aşa este „canalul Samiram", care aduce apă şi astăzi în oraşul Van (fost Tuşpa).

Întrucât locuitorii statului Urartu se aşteptau să fie atacați de vecinii lor din sud, asirienii, putere cotropitoare şi nespus de sălbatică, s-au făcut fortificații în cea mai mare parte a oraşelor.

Pe valea râului Arax, pe pantele nordice ale muntelui Ararat, Menua construieşte o cetate care îi poartă numele – Menuahinili.

În lupta cu asirienii, urartienii cuceresc regiunile de pe cursul superior al Eufratului. Dar au avut loc confruntări şi cu țara Diauehi şi regele acestei țări a fost silit să plătească tribut regatului Urartu. Se pare că acest tribut era considerabil şi consta mai cu seamă în metale, fier, aur şi argint. Metalele erau vândute coloniştilor greci, care

începuseră să se aşeze pe malurile Mării Negre, la Sinopiazi (Sinope) şi Trapezunt (anticul Trapezus, azi Trabzoni).

Desigur, expediţiile de pradă ale urartienilor s-au soldat cu capturarea unui imens număr de sclavi, care erau puşi să lucreze la fortificaţii.

Lui Menua îi urmează la domnie Argisti I, fiul său, care devine rege la 790 î.e.n. Domnia lui este descrisă într-o inscripţie lungă, una din cele mai mari care ne-au rămas din Orientul Antic. Este aşa-zisa *Cronică din Harhor,* săpată pe stânca Van din preajma lacului cu acelaşi nume.

Ea menţionează că regele Argisti, I a pornit o campanie de luptă împotriva regatului Diauehi, pe care l-a prefăcut, în parte, în provincie a statului Urartu. Apoi a ajuns în sudul celebrei Colchide (Kulha în inscripţiile din Urartu), cunoscută din legenda grecească a lânii de aur, cucerită de expediţia argonauţilor condusă de Jason. De asemenea, a ajuns la lacul Cildâr, la izvoarele râului Kura şi, trecând de muntele Ararat, s-a întors pe valea râului Arax, unde ridică o cetate fortificată ce-i poartă numele – Argistihinili (Armavirul de astăzi). Se consemnează în continuare că regele a pornit într-o nouă campanie de jaf şi pradă spre partea de apus a Anatoliei, ocupând oraşul Melitea (sau Melida, ori Malatia) şi că a încheiat alianţe cu statele-cetăţi din nord, care luptau împotriva dominaţiei asiriene.

Între Urartu şi Asiria nu s-a ajuns la o luptă deschisă decât pe la 774 î.e.n. Bătălia a avut loc în sud, într-un ţinut stăpânit de babilonieni, pe valea râului Diala, afluent al fluviului Tigru.

În jurul anilor 760 î.e.n., se suie pe tron un nou rege, Sardur II. El începe o campanie împotriva triburilor din sud-vestul Lacului Urmia, unde existase altădată statul Mana, soldată cu subjugarea acestora. Ca şi hittiţii, care în fiecare an porneau o expediţie de jaf, şi urartienii încep expediţii spre regiunile învecinate, jefuind şi luând sclavi numeroşi şi

capturând vite de tot felul. Astfel, regele Sardur îl efectuează două expediții către ținutul Kammuhu (pe care grecii îl numeau Commagene şi unde s-a dezvoltat mai târziu un regat elenistic) unde prădară totul. Dar prin această regiune au putut deschide un drum către Siria de nord şi oraşul Arvad şi de acolo şi către Damasc. Este atacată apoi o altă regiune, țara Arma, identică poate cu Subria.

Între Urartu şi Asiria, țară aşezată la sudul celei dintâi şi având aceleaşi țeluri de pradă şi de jaf ale ținuturilor vecine, ceea ce trebuia să le creeze o bună stare şi prosperitate în dauna țărilor supuse jafului sistematic şi înrobirii locuitorilor, era firesc să se ivească conflicte frecvente.

Conflicte armate între Urartu şi Asiria au avut loc în decursul anilor 781 – 778 î.e.n., şi în anul 766 î.e.n. Treptat, regiuni periferice trec din stăpânirea asiriană în aceea a statului Urartu, mai ales fiindcă în Asiria au loc răscoale care împiedică să se pornească la o luptă hotărâtoare împotriva regatului Urartu. O dată cu suirea pe tronul asirian a noului rege, Tiglat-pileser III (care avea să domnească din 745 î.e.n., până la 727 î.e.n.), se instaurează însă o perioadă de linişte. Războaiele civile şi răscoalele încetează datorită unor reforme interne, imitate, se pare, după cele din regatul Urartu. După ce îşi consolidează însă armata, Tiglat-pileser III atacă Kammuhu (Commagene) pentru ca să poată izola armatele din Urartu de cele ale statelor-oraşe din nordul Siriei, vrăjmaşe ale asirienilor, şi spre a opri coalizarea lor împotriva Asiriei. Bătălia decisivă s-a dat la Kiştan şi Halpa şi asirienii biruiesc armatele regatului Urartu, aliate cu cele ale statelor-oraşe din nordul Siriei. Regele Sardur II a fost silit să fugă, părăsind întreaga sa tabără şi refugiindu-se dincolo de Eufrat, iar provinciile situate la nord de izvoarele Tigrului sunt ocupate de asirieni.

În anul 735 î.e.n., tot ei pătrund înlăuntrul statului Urartu şi asediază capitala care era la Tuşpa, în vecinătatea Lacului Van.

După Sardur II, care moare în anul 740 î.e.n., urmează regele Rusa I. Despre domnia lui ne informează atât o inscripție aflată lângă Musasir, cât şi unele rapoarte ale spionilor asirieni.

O dată cu venirea lui pe tron, guvernatorii provinciilor şi unele căpetenii ale triburilor vasale, ce-şi dădeau titlul de regi, s-au răsculat şi s-au declarat independenți. El reuşeşte însă să oprească răscoalele şi recucereşte regatul Musasir, unde era cultul zeului urartian Chaldi. Tot el ridică noi fortărețe, dintre care una pe țărmul Lacului Sevan, şi face o reformă administrativă, prin care se micşorează întinderea provinciilor.

După o oarecare stabilitate, statul Urartu este amenințat însă de o mare primejdie – invazia cimmerienilor. Aceştia locuiau inițial pe malurile nordice ale Mării Negre. În tot cursul secolului al VII-lea î.e.n., ei sunt asociați cu popoare tracice, cum ar fi treri, thini şi bithini. Strabon *(Geographia* I, 3, 21) afirmă că ei erau numiți şi treri. Cultura prescitică a Hallstattului timpuriu poate fi pusă în legătură cu cimmerienii şi cultura prescitică din Ucraina (ceramica decorată cu motive geometrice şi incrustată cu alb). Cimmerienii au fost strâns aliați cu tracii, cu care organizau expediții în Anatolia, din a doua jumătate a secolului al VII-lea î.e.n. Cimmerienii nu au putut să cucerească însă fortificațiile din Urartu şi de aceea au devastat doar ce se afla în jurul lor. După invazia cimmerienilor principalul inamic al statului Urartu este Asiria. Pentru a face față unor eventuale atacuri se face o alianță cu statul Mana, din vecinătatea Lacului Urmia. În anul 714 î.e.n., regele Asiriei, Sargon II (721 – 705 î.e.n.), a început o expediție de pedepsire împotriva statului Mana şi a triburilor aşezate la

răsărit de Lacul Urmia. Regele Rusa I, convins că îi va putea birui uşor, porneşte trupele împotriva lor. Sargon II, anunţat însă de spioni, îl atacă primul lângă muntele Uauş (Vuşi, astăzi Sohem). Învins, regele Rusa I fuge la Tuşpa şi apoi se sinucide. După această biruinţă, Sargon II a jefuit, pustiit şi ars tot ce i-a ieşit înainte pe toată întinderea statului Urartu. Descrierea detaliată a expediţiei lui Sargon II ni s-a păstrat sub forma unei scrisori adresată unui zeu.

În cursul acestei expediţii asirienii distrug şi jefuiesc şi templul zeului Chaldi de la Musasir, unde erau încoronaţi regii din Urartu.

Sub domnia lui Rusa II, care devine rege între 690 şi 630 î.e.n., statul Urartu capătă o nouă vigoare, mai cu seamă datorită faptului că încetează vrăjmăşia faţă de Asiria, ce se dovedise mult mai puternică din punct de vedere militar.

Regele Rusa II începe mari lucrări de construcţii, dar şi de irigare, cum ar fi un mare canal care schimba cursul râului Zanga şi uda Valea Ararat. Pe malul acestui râu a fost construită apoi cetatea Teşubaini (azi Karmir-Blur) şi alături un oraş, cu străzi drepte. În urma săpăturilor făcute, aici s-au găsit mari cantităţi de arme, unelte de muncă, stocuri de cereale, obiecte de bronz, dar şi resturi de picturi murale care ne oferă o imagine grăitoare a culturii legatului Urartu.

Expediţiile de pradă şi de jaf se îndreaptă acum înspre Transcaucazia şi Anatolia de răsărit, renunţându-se la atacarea regiunilor vasale Asiriei sau supuse direct ei.

Regele Rusa II a întreprins o incursiune împotriva regiunilor din sud-estul Anatoliei, unde se aflau regatul Frigiei şi regatul numit de urartieni Halita. Acesta din urmă era aşezat într-o regiune muntoasă şi se îndeletnicea cu exploatarea metalelor, a fierului mai cu seamă. Grecii vechi i-au numit *chalibi* pe aceşti locuitori ai Munţilor Pontului de pe coasta de sud a Mării Negre. Această campanie, în care urartienii i-au avut ca aliaţi pe cimmerieni, a dus la

nimicirea regatului frigian al regelui Midas. În locul Frigiei se ridică acum, în Asia Mica, Lidia, care va cuprinde repede o mare parte din întinderea Asiei Mici, după dispariția Asiriei şi a Urartului.

Se pare că relațiile între Asiria şi Urartu au fost o vreme lipsite de duşmănie. În războiul pe care l-a început Asiria, sub regele. Aşurbanipal (circa 668 – 630 î.e.n.), împotriva Babilonului, nici regatul Urartu, nici cimmerienii şi nici sciții, care au fost aliații lui, nu au intervenit câtuşi de puțin. Cucerirea Babilonului de către asirieni în anul 648 î.e.n., a fost de aceea mult mai uşoară.

De fapt, în decurs de mai puțin de un secol, marile imperii de pradă din Orientul de Mijloc, Asiria, Urartu şi Babilonul îşi află sfârşitul. În anul 612 î.e.n., este cucerită Ninive, capitala Asiriei; către anii 590 va înceta să existe şi regatul Urartu, iar Babilonul va fi cucerit de perşii lui Cirus I în anul 539 î.e.n.

În jurul anului 640 î.e.n., pe tronul regilor din Urartu se urcă Sardur III, care are de făcut față nu numai multor răscoale interne şi revoltelor guvernatorilor, dar şi atacurilor popoarelor vecine, adică ale mezilor şi sciților.

Nu ni s-au păstrat informații precise despre sfârşitul startului Urartu.

Se pare însă că trupele mezilor – popor indo-european aşezat în partea de nord şi centrală a Podişului Iranian – au cucerit capitala statului Urartu, deoarece acesta era aliat cu Asiria.

Ninive, capitala Asiriei, şi Tuşpa, capitala Urartului, au fost cucerite aproximativ în jurul anului 612 î.e.n. Este probabil că regatul Urartu a fost definitiv nimicit de mezi după anul 580 î.e.n., când a fost cucerită şi distrusă marea cetate Teşubaini (Karmir-Blur) din Transcaucazia (regiune aflată la sudul munților Caucaz) de către ostaşi sciți sau de mezi.

IV. ORÂNDUIREA ECONOMICO-SOCIALĂ A STATULUI URARTU

Orânduirea economico-socială a statului Urartu a fost sclavagistă. Prizonierii luați în urma expedițiilor de pradă ale regilor Argisti I, Menua şi Sardur I au fost fie transformați în sclavi, fie incluşi în armată, fie pur şi simplu omorâți. Regele Argisti I a capturat, de exemplu, într-un singur an cca 20000 de oameni. Un număr aşa de considerabil de sclavi era cu totul fără folos pentru un stat, a cărui producție agricolă şi artizanală era puțin dezvoltată. De aceea, o parte din prizonieri au fost înrolați în armata urartiană, iar restul ucişi pe câmpul de luptă. Tot acest rege a strămutat din Asia Mică şi din Arațani 6600 prizonieri de război pentru construirea cetății şi a fortificațiilor din cetatea Erbu sau Erebu, fundată de el (lângă Erevanul de azi, capitala R. S. Armene). Astfel, regele Sardur II a adus într-un singur an, din trei campanii de jaf, 12735 tineri şi 46400 femei.

În statul Urartu existau puternice rămăşițe gentilice şi tribale. Puterea aparținea regelui, membrilor familiei sale, nobililor, care erau fie militari, fie dregători civili. Este posibil ca nobilii să fi provenit din aristocrația gentilică, adică din şefii de triburi şi de clanuri. Ei contribuiau în măsură foarte mare la apărarea țării, întrucât fiecare din ei poseda care de luptă (care aveau trei ocupanți, nu doi, ca în Egiptul antic) sau călăreți, ca în oştirile asiriene.

Ostaşii de rând, pedestrimea mai cu seamă, aveau pământ în proprietate individuală, dar exista şi proprietate familială în cadrul unor mari obşti săteşti. Unii dintre sclavi erau proprietatea acestor obşti şi se pare că prizonierii de război erau distribuiți nu numai nobililor, ca în Asiria şi Babilon, dar şi obştilor săteşti.

Este foarte probabil că regii erau, ca şi în Asiria, proprietari supremi atât ai terenurilor agricole, cât şi ai

terenurilor neirigate sau devastate anterior. Ei exploatau cu sclavii lor întinderi relativ mici de pământ, deoarece primeau cereale şi tot felul de produse agricole de la restul populației sub formă de impozite. Sclavii regali şi ai templelor erau folosiți în lucrările de construcție, la grădini şi în marile ateliere regale, unde se lucrau arme şi țesături destinate regelui sau nobililor.

Ca şi în „Imperiul Hittit", în diferite cetăți ale regatului Urartu erau depozitate produse agricole de tot felul. Aceste cetăți erau, de obicei, în centrul unei garnizoane permanente. Artizanii din cetăți lucrau pentru nevoile armatei, iar o serie de scribi înregistrau cheltuielile şi veniturile ei.

V. VIAŢA DE TOATE ZILELE

Oraşele urartiene, cel puțin acelea nou create, se construiau după un plan bine definit, cu străzi drepte clădite, cu case destul de diferite între ele. Casele aveau de multe ori 2-3 camere. În afară de mese, pe care se lua cina, ca şi în Babilon, nu se mai afla niciun fel de mobilă.

Pereții ca şi podeaua erau acoperite cu covoare. Pentru păstrarea băuturii şi hranei curente se foloseau vase de lut. Acoperişul vast se întindea şi peste o parte din curte, unde se afla şi o vatră săpată în pământ. Nu s-au găsit în preajma locuințelor hambare sau vase mari pentru conservarea alimentelor şi nici grajduri pentru vite, ceea ce ne îndreptățeşte să deducem că locuitorii cetăților de garnizoană urartiene erau toți slujbaşi ai statului, primind salariul în natură, produse agricole desigur. Multe din obiectele de uz casnic erau de lemn, dar s-au găsit şi obiecte confecționate din oase.

Alimentația de bază o constituiau orzul (ca în Mesopotamia) şi meiul, care aveau o perioadă scurtă de vegetație şi dădeau recolte relativ mari.

Urartienii nu cultivau grâu, poate fiindcă se obținea o producție mică la altitudinea de 700 metri peste nivelul mării. Cultivau în schimb vița de vie. Din struguri se făceau felurite vinuri, precum şi stafide. De asemenea, erau cultivate leguminoasele. Drept grăsime se utiliza uleiul de susan. Încă Herodot arătase că în Mesopotamia nu se foloseşte decât ulei de susan, ceea ce este confirmat de cărțile Talmudului din Babilon (sec. III-V e.n.). Acest ulei era utilizat de asemenea pentru iluminat, pentru obținerea unor unsori lecuitoare, în cultul zeilor, precum şi pentru ghicit viitorul (în aşa-numita lecanoscopie).

Despre modul de viață al locuitorilor de la sate din regiunea ocupată înainte de statul Urartu, adică din Podişul Armeniei, aflăm de la discipolul lui Socrate, Xenophon, care a comandat armata grecească, ce se retrăgea din Persia spre coastele Mării Negre. El ne-a dat o descriere detaliată în cartea sa *Anabasis* sau *Retragerea celor 10000.*

Datorită iernilor aspre şi căderilor masive de zăpadă, era nevoie de locuințe care să fie la adăpost de geruri; de aceea țăranii îşi făceau bordeie la pământ, cu o singură deschidere în acoperiş, prin care intra şi lumina, dar în acelaşi timp ieşea şi fumul din vatră. Tot pe aici se pătrundea înlăuntrul locuinței.

Nu avem date sigure asupra felului cum trăiau prinşii de război, dar ştim că nici țăranii nu duceau o viață uşoară, plătind dări regelui, templului şi nobililor.

Statul Urartu nu dispunea de prea mult teren agricol şi de aceea nu îşi putea satisface necesitățile interne. De aici marile lucrări de irigație întreprinse de regi, la care trudeau din greu zeci de mii de prinşi de război, mai cu seamă că trebuiau efectuate canale de irigație în teren stâncos. Apoi

trebuiau puse în valoare terenurile agricole lăsate în paragină şi nelucrate de proprietarii lor, care luptau ca ostaşi în armatele regilor.

Stat sclavagist, Urartu, ca şi „Imperiul Hittit”, a fost mult slăbit de lipsa de coeziune internă, precum şi din cauza deselor răscoale ale sclavilor şi ale ţăranilor supuşi la munci forţate.

Aşa se explică de altfel – în ultimă instanţă – nu numai prăbuşirea lui, ci şi victoriile obţinute de vrăjmaşii mezi, cimmerieni şi sciţi.

VI. STATUL MULTINAŢIONAL URARTU

Statul Urartu era alcătuit din popoare multe, care vorbeau limbi diferite şi aveau religii, obiceiuri şi datini diferite. Ostaşii din armata urartiană aparţinând diverselor triburi vorbeau limbi diferite; de aceea ei se înţelegeau greu între ei şi, în plus, nu o dată, păstrau resentimente tribale inerente.

În afară de limba *biainili* sau urartiană, vorbită de nucleul principal etnic al locuitorilor din jurul Lacului Van, mai erau vorbite limbile: hittită (sau una din limbile din grupul de limbi hittit), hurrită propriu-zisă, akkadiană, în care sunt redactate cea mai mare parte a inscripţiilor urartiene, adică asiro-babiloniană, şi, în fine, asianice (caucaziene), de la care nu avem inscripţii decât cu mult mai târziu, în limbi abhazo-cercheze şi cartvelice. La sud de Lacul Van se pare că existau triburi ce vorbeau o limbă proto-hittită sau hatti, limbă tot caucaziană după cum s-a putut constata.

Statul acesta multinaţional şi opresiv nu putea dăinui decât atâta vreme cât nu era atacat şi biruit de vecini mai puternici ca el. Asiria, reprezentând un vecin mult mai tare şi mai agresiv, a fost aceea care, în mod aproape sigur, a

pricinuit slăbirea forțelor statului şi i-a grăbit prăbuşirea finală, ajutată şi de atacurile oştirilor mezilor.

VII. PANTHEONUL URARTIAN

Ca şi la hittiți şi la hurriți mai cu seamă, pantheonul urartian cuprinde zeități ale munților şi apelor, ale Soarelui şi ale Lunii, aerului, tunetului.

Zeul cerului pare a fi fost zeul suprem la urartieni. El era numit *Chaldi,* iar soția sa *Uarubani.* Zeu al furtunii şi al ploii era *Teişeba* (cf. *Teşub* la hurriți, corespunzând lui *Hadad* la semiți). Zeul Soarelui se numea *Sivini.*

Templul principal unde era adorat zeul Chaldi era la Musasir, situat în afara teritoriului statului Urartu, într-un mic stat care şi-a păstrat tot timpul independența. Din reproducerile asiriene reiese că acest templu avea un acoperiş triunghiular, cu fronton, şi un portic-colonadă. El era similar întrucâtva templelor egiptene. Aici avea loc ceremonia încoronării regilor din Urartu şi tot aici se aflau statuile regilor. Datorită acestui obicei, existent şi la sumerieni, au ajuns până la noi o serie de statui ale unor căpetenii.

Campaniile militare ale regilor din Urartu, se afirma în inscripții, au fost efectuate totdeauna din ordinul zeului Chaldi, protectorul regelui. De aceea, acestui zeu şi preoților din templul de la Musasir li se aduceau după fiecare campanie militară numeroase prinoase din prăzile luate.

Templul zeului Chaldi a fost însă şi el prădat de toate odoarele sale în urma expediției lui Sargon al II-lea, regele Asiriei, care a învins pe regele Urzana al micului stat Musasir.

Şi celelalte zeități îşi aveau templele lor. Tipul cel mai frecvent era „Poarta zeului”, respectiv o nişă într-o stâncă cu

statuia zeității respective şi alte blocuri de stânci în jur. În temple se aduceau divinităților sacrificii de animale şi prinoase de alimente şi de alte obiecte. Se dăruiau templelor vite, prinşi de război, ogoare, care erau lucrate de aceşti prizonieri, daruri bogate, lucrate de artizani din Urartu şi din alte țări. Este foarte probabil că preoții aveau un rol însemnat în stat, fiindcă dispuneau de bogății considerabile.

VIII. LIMBA STATULUI URARTU

Statul Urartu a fost o uniune de triburi având o populație eterogenă, care şi-a păstrat fiecare limba şi datinile. Herodot relatează că în regiunea din jurul Podişului Armeniei locuiau *saspirii (Istorii,* VII, 79) care aveau ca şef pe Masistia, şi care vorbeau limba cartvelică; *matienii* (care au fost hurriții, cf. Herodot, op. Cit. I, 72; III, 94; V, 49; VII, 72), *alarodienii (op. Cit.* III, 94; VII, 79) şi *armenii (op. Cit.* III, 93; V, 49; VII, 73).

Armenii, după Herodot, sunt colonişti ai frigienilor, care erau traci veniți în Asia Mică (cf. *Op. Cit.* VII, 73). El îi menționează în secolul al VI-lea î.e.n., adică la 60-70 de ani după ce statul Urartu se prăbuşeşte.

Armenii pot fi considerați ca urmaşi ai triburilor din statul Urartu, chiar dacă limba lor are puține elemente comune cu cea cunoscută din inscripții urartiene.

Limba urartiană din inscripții a fost studiată mai întâi de A.H. Sayce, care, începând din 1882 până în 1906, a publicat în „*The Journal of the Royal Asiatic Society" o* serie de articole privind descifrarea cuneiformelor din regiunea Van. În 1898, M.V. Nikolskii a publicat cartea *Inscripțiile cuneiforme din Transcaucazia. Materiale pentru arheologia Caucazului,* Moscova, dedicată tot descifrării inscripțiilor din Urartu. Lui i-au urmat alți orientaliști sovietici, în primul rând N.I. Marr, apoi I.I. Meşcianinov, M. Tseretheli, G.A.

Melikisvili, precum şi orientalişti germani, printre care I. Friedrich. Toţi au schiţat elementele esenţiale ale limbii urartiene. Actualmente a fost publicat un *Corpus* al inscripţiilor din Urartu (cf. C.F. Lehmann-Haupt, *Corpus inscriptiorum chaldicarum,* vol. I-III, 1928 – 1953, Berlin – Leningrad, şi G. A. Melikisvili, *Inscripţiile cuneiforme din Urartu,* Moscova, 1964).

Concluziile cercetărilor au fost că limba urartică este o limbă caucaziană, care face parte din familia de limbi numită şi jafetită, ibero-caucaziană ori paleo-caucaziană. Această familie de limbi cuprinde limbi vorbite în U.R.S.S., Turcia, Siria, Iordania, Iran, Irak şi Israel de circa 5 milioane de persoane.

P.K. Uslar, în 1888, apropie această familie de limbi de familia de limbi semitice şi indo-europene. Familia de limbi caucaziene cuprinde o mare diversitate de limbi şi dialecte, majoritatea cu un număr redus de vorbitori.

Trăsăturile comune existente nu sunt suficiente pentru a postula o protolimbă comună caucaziană, asemănările dintre aceste limbi şi dialecte s-ar putea explica prin eventuale influenţe reciproce, ca elemente de substrat sau ca împrumuturi comune.

Trăsăturile comune aproape tuturor limbilor caucaziene sunt: absenţa diftongilor, sisteme consonantice foarte bogate (consoane ejective, laterale, postvelare; opoziţii de sonoritate, aspiraţie), grupuri consonantice iniţiale, tendinţa cuvintelor de a se termina în vocală, structura gramaticală aglutinant-flexionară (de exemplu în sistemul de cazuri), clase nominale (cf. Marius Sala, Ioana Vintilă-Rădulescu, *Limbile lumii,* Bucureşti, 1981, p. 54).

Scrierea cuneiformă în care ne-au parvenit inscripţiile urartice era menită iniţial să redea lexemele unei limbi semite, cea asiro-babiloniană. De aceea ea nu a transcris exact toate sunetele existente în limba urartică.

De pildă, dacă limba urartică este o limbă caucaziană, nu există în scrierea cuneiformă semne care pot să transcrie africatele, aşa de frecvente în limbile caucaziene. Noi trebuie să dăm aceeaşi valoare fonetică unor semne din scrierea cuneiformă a limbii urartice pe care acestea o au în limba akkadiană, deşi ştim sigur că se pronunțau în alt fel.

Alt exemplu, scrierea cuneiformă nu redă decât patru vocale: *a, e, i şi u,* dar în limba urartică există şi vocala o, care este absentă în scrierea cuneiformă într-un text urartic sau este înlocuită cu vocala *u.* Aşa, de pildă, în numele țării care se numeşte de greci Colchida. Vocala o este redată în texte urartice prin *u Kulha.*

O altă caracteristică a limbii urartice este alternanța între vocalele *i* şi *e,* ca şi alternanța între *a* şi *ia.*

IX. MORFOLOGIA LIMBII URARTICE

a) Substantivele şi adjectivele se termină de regulă printr-o vocală, cel mai des prin *-i* (de ex. *Pili,* „canal"; *huradi* „război"; *euri,* „domn"). Mai rar se termină prin -e (de ex. *Ase,* „bărbat"; *ase,* „scut") sau prin *-a (ex. Qiura,* „pământ").

În cuvintele urartice trebuie diferențiate sufixele care formează lexeme. Aşa, de pildă, sufixul *-se* formează substantive abstracte: *usmase,* „putere"; *ulguse,* „viață"; *pisuse,* „bucurie". Un alt sufix care formează substantive abstracte este *tuhi,* de ex. *LUGAL-tuhi,* „împărăție" *(LUGAL* este un termen sumerian: *LU,* „om", *GAL,* „Mare" rege). Un sufix ce exprimă apartenența este *-hini: Menuahini,* „aparținând lui Menua", precedat de determinativul *1 (– LUGAL),* „rege" care indică faptul că Menua era un rege. Acest sufix indică şi filiația.

B) Declinarea, în care substantivele pot fi la singular sau la plural, ca şi conjugarea sunt destul de complexe; în ele

joacă un rol însemnat construcția ergativă, în care se face o deosebire netă între verbele tranzitive şi cele intranzitive. Construcția ergativă este caracteristică pentru limbile din familia de limbi caucaziene, în special limba gruzină (georgiană). Dar şi limba hurrită are această construcție.

Declinarea urartică are caracter aglutinant. Cazurile se formează prin sufixe. Se disting opt cazuri. Cazul ergativ este cazul la care se pune subiectul verbelor tranzitive.

Pronumele personal la persoana I, „eu", este la cazul ergativ *iese,* pe când pronumele posesiv la persoana I este *-uki,* „al meu". Pronumele demonstrativ „acesta, aceasta" este *ini,* iar cel numeral *susin,* „unu".

Verbul tranzitiv este deosebit de cel intranzitiv. Verbele tranzitive se termină cu vocala *-u.* De exemplu: *zadu,* „a funda"; *sidistu,* „a construi; *teru,* „a aşeza"; *aru,* „a da". Verbele intranzitive au ca terminație-a. Ex. *Sia,* „a merge"; *Sin,* „a aduce"; *usta,* „a se îndrepta".

Limba vorbită în oraşul Musasir, centrul religios important din Anatolia în mileniul I î.e.n., este puțin diferită de limba urartică propriu-zisă. Ea se pare însă că a avut o oarecare influență asupra acesteia din urmă (cf. G.A. Melikisvili, *Textele urartice cuneiforme,* Moskva, 1960, p. 82 sq.). Limba urartică, fiind o limbă caucaziană, are multe afinități cu limba hurrită *(Idem,* p. 89). Înrudirea între aceste două limbi este evidentă atât în ceea ce priveşte lexicul, cât şi gramatica. Astfel, în urartică „război" este *huradi,* în hurrită: *hurati;* în urartică „an", *sali;* în hurrită, *sauela;* în urartică şi hurrită *hari,* „drum"; în urartică „munte", *baba;* în hurrită *papa;* în urartică: *tarsueni,* „om"; în hurrită: *tarsu.*

X. SCRIEREA DIN URARTU

În inscripțiile urartiene după cum am arătat se folosea scrierea asiro-babiloniană cuneiformă. Dar anterior exista o scriere hieroglifică, analogă dar nu similară scrierii hieroglifice hittite, în care se scria prin dieograme şi nu prin fonograme, ca în scrierea asiro-babiloniană.

Scribii din Urartu, preluând cuneiformele asiriene – probabil prin scribii templului zeului Chaldei din Musasir –, au simplificat considerabial această scriere, eliminând o serie de grafii omonime. Este posibil ca scrierea cuneiformă silabică, folosită de persani în Imperiul Achemenid, să derive din scrierea cursivă urartiană, prin intermediul statului Mana şi al statului creat de mezi în nordul Iranului de azi.

Vom adăuga că scrierea hieroglifică urartiană, folosită relativ rar, doar în inscripții cu conținut religios, nu a putut fi descifrată până acum, întrucât nu s-a descoperit nicio inscripție bilingvă.

XI. ARTA URARTICĂ

Arta de la curtea regilor şi nobililor din Urartu a fost mult influențată de arta asiriană. Aceştia nu numai că au copiat-o, ci şi-au asimilat-o, întrucât ea exprima forță, violență, opresiune, împilare, adică tot ceea ce se afla în subconştientul stăpânitorilor atât asirieni, cât şi urartici, care prin devastare, ucidere, ardere, tortură au nimicit multe țări prospere din Orientul Apropiat.

Locuitorii de rând ai statului Urartu au fost atraşi însă de arta scitică, străină violenței, opresiunii şi agresivității. Influența a fost posibilă întrucât sciții şi-au creat un stat al lor pe teritoriul actualului Azerbaidjan sau în jurul Lacului Urmia, care a durat din sec. VII până în sec. VI î.e.n., atestat printre altele şi de vasele de bronz descoperite în această regiune.

De la sciți s-au preluat motivele ornamentale de pe unele obiecte de uz casnic, printre care şi aşa-zisul stil animalier scitic. Nu e mai puțin adevărat că şi în creațiile artistice scitice se vădeşte uneori o influență a culturii statului Urartu.

PALMYRA, CETATEA DE LA RĂSCRUCEA DRUMURILOR DIN DEŞERT

Aşezată în Deşertul Siriei, cetatea Palmyra, în limbile semite Tadmor, numită aşa datorită marelui număr de palmieri ce o înconjurau, era aşezată într-o oază mare, care avea izvoare bogate, în jurul cărora se creaseră vaste culturi agricole, precum şi culturi de viță de vie, curmali, măslini, toate irigate în cea mai mare parte.

Acest oraş-cetate la un moment dat (în deceniul 7 din secolul al III-lea e.n.) a reuşit să cucerească o mare parte din Orientul Apropiat (Siria în întregime, Asia Mică, în parte, şi Egiptul) şi se îndrepta spre crearea unui imperiu independent între cel roman şi cel part.

Palmyra a fost poate cel mai frumos oraş din Imperiul Roman, căci ruinele sale impunătoare nu-şi găsesc egalul în nicio cetate grecească, romană sau helenistică.

De la Palmyra pornea spre nord-vest, prin deşert, o cale spre Damasc şi spre vest către fostele cetăți feniciene de pe malurile Mediteranei, o alta spre miazăzi către Arabia Felix, bogată în smirnă şi tămâie, şi alta spre răsărit, către cetatea Dura Europos, aşezată pe Eufrat, subordonată Palmyrei. Tot spre răsărit pornea o cale către Imperiul Persan (al părților), de unde veneau prin tranzit mărfurile din India şi din China, Palmyra fiind unul din centrele terminale ale celebrului „drum al mătăsii”.

Pe teritoriul țării noastre s-au găsit numeroase inscripții palmyriene, unele redactate în latină, altele în greacă, iar

altele în aramaica din Palmyra, precum şi o serie de statui, basoreliefuri, inscripţii votive ale zeităţilor semite adorate de ostaşii palmyrieni (cf. Silviu Sanie, *Culte orientale în Dacia romană,* Bucureşti, 1981, passim).

Studiul inscripţiilor latine şi greceşti din Dacia Romană, făcute de istorici români de vază, începând cu Vasile Pârvan, au scos în evidenţă nu numai frecvenţa numelor de zei semiţi (sirieni, arabi şi palmyrieni), dar şi a antroponimelor siriene sau palmyriene (deci arabe), care sunt o dovadă de netăgăduit că mulţi ostaşi ai statului-cetate s-au aşezat în ţara noastră în calitate de veterani în timpul cuceririi romane.

Marea majoritate a locuitorilor Palmyrei par a fi fost arabi, deşi limba inscripţiilor ce ne-au parvenit este aramaica imperială şi greaca, limbile de circulaţie în Orientul Apropiat în secolele I – III e.n. Dar numele proprii ale cetăţenilor Palmyrei, ca şi multe theonyme dovedesc prevalenţa numerică a locuitorilor arabi.

Primele legături ale poporului nostru cu arabii s-au făcut deci prin intermediul arabilor cetăţeni ai Palmyrei, care luptau în armatele romane. Astăzi, când relaţiile ţării noastre sunt atât de strânse cu ţările arabe, este – credem – important să relevăm vechimea aproape bimilenară a acestor legături între arabi şi locuitorii Daciei Romane, strămoşii noştri.

I. EXPLORĂRI ARHEOLOGICE

Primul european care a vizitat Palmyra, după ce Siria devenise o ţară arabă, a fost cunoscutul rabin spaniol Benjamin de Tudela. El a făcut această vizită în anul 1172, pentru a se interesa mai cu seamă de comunitatea ebraică din acest oraş. După cinci veacuri, respectiv în anii 1616 şi

1625, s-a făcut o cercetare a ruinelor oraşului Palmyra de către misionarul şi orientalistul italian Petro della Valle. În 1639 a fost cercetată Palmyra de francezul J.B. Tavernier. În 1678 un grup de orientalişti englezi au vrut să cerceteze ruinele oraşului Palmyra, dar au fost făcuţi prizonieri de către beduini, care le-au cerut o sumă mare drept răscumpărare. În 1691 tot ei organizează o nouă expediţie şi reuşesc să ajungă la Palmyra. Cu acest prilej, unul dintre orientalişti, pastorul Halifax, a copiat unele inscripţii, mai cu seamă greceşti, pe care apoi le-a publicat în Buletinul lui „Royal Society". Tot de la el ne-a rămas o imagine a Palmyrei, impresionantă prin măreţia colonadelor, mausoleelor şi templelor ei.

În 1751 englezii H. Dawkins şi P. Wood încep sumare cercetări arheologice. P. Wood constată, din prezenţa stilului corintic, că oraşul a fost construit în epoca Imperiului Roman, iar construcţia situată la nord-estul oraşului-cetate trebuie identificată cu Templul Soarelui. Până târziu, planul oraşului Palmyra alcătuit de P. Wood era singurul existent.

În 1787, S.F. Volney scrie *Călătorie în Siria şi la Palmyra,* dar această carte aduce puţine elemente noi faţă de volumul lui P. Wood. În 1789, Palmyra este vizitată de abatele J.J. Barthelmy, care scrie şi el o carte: *Călătoria tânărului Anacharis în Grecia.*

Explorarea arheologică propriu-zisă începe la 1853, mai întâi printr-o expediţie franceză, condusă de M. De Vogue, apoi prin expediţia organizată de Institutul rus de arheologie din Constantinopole, sub conducerea lui F.I. Uspenski, B.V. Farmakovski şi P.K. Kokovţov. Acestor expediţii le urmează o expediţie germană, condusă de T. Wiegand. Cu aceste prilejuri se întocmesc noi planuri ale oraşului-cetate. Începând din anul 1924, arheologii francezi stabilesc un ultim plan al oraşului.

Între anii 1929 – 1932 satul arab ridicat pe locul Templului lui Bal-Şamen a fost mutat de către A. Seyrig şi P. Amy în nord-estul oazei, iar între anii 1933 – 1935 începe cercetarea arheologică a Templului şi apoi explorarea necropolei din nord-vestul oazei Palmyrei. În 1939 – 1940 este cercetat monumentul Arcul de Triumf şi numeroasele morminte. În aceeaşi perioadă este dezgropată agora oraşului. Din explorarea Templului lui Bal s-a putut pune în evidenţă un număr de mozaicuri. La sud de aşa-zisul lagăr al lui Diocleţian a fost găsită o necropolă impunătoare.

În 1952, după ce Siria a devenit independentă, a început, sub conducerea lui S. Abdul Hak, degajarea necropolei din nord-estul oraşului, iar apoi a teatrului. Expediţia elveţiană a lui P. Kollar a continuat cercetarea templului zeului Bal-Şamen.

Secţiunea B a oraşului a fost explorată în 1957 – 1958, iar în 1963 au fost continuate explorările în secţiunea A, între Templul lui Bal şi Arcul de Triumf. În fine, în 1983 – 1964 s-a stabilit că aşa-zisul templu corintic era consacrat zeului Nabo.

Expediţia poloneză, condusă de K. Michailowsky (1959 – 1964), a cercetat aşa-zisul lagăr al lui Diocleţian şi Colina mormintelor. Arheologul francez Mesnil din Buisson a explorat Templul lui Bal din epoca helenistică, precum şi ceramica din 2200 – 2000 î.e.n. Pe de altă parte foarte importante sunt rezultatele explorării oraşului Dura-Europos, unde au fost descoperite temple ale zeilor din Palmyra.

II. IZVOARE ALE ISTORIEI PALMYREI

Începuturile Palmyrei datează din ultimele secole ale mileniului al III-lea î.e.n., iar sfârşitul ei a fost în anii 270-

280, deci a dăinuit vreme de 2500 de ani. Istoria ei cea mai plenară, respectiv epoca în care a fost de sine stătătoare, e legată de helenism şi de istoria Imperiului Roman.

În III *Regi,* IX şi în II *Chronici* VIII, 4, Palmyra se menţionează la începutul mileniului I î.e.n. Ea ar fi fost întemeiată de regele Solomon, care a domnit între anii 973-933 î.e.n. Tadmor a fost zidit de Solomon, conform aceloraşi texte, pentru a strânge în ea provizii de grâne. Aceeaşi legendă apare şi la Josephus Flavius *(Antichităţile iudaice,* VIII, 6, 1).

În Pentateuh se menţionează participarea arcaşilor din Palmyra la războiul purtat de romani pentru dărâmarea Templului şi cucerirea Ierusalimului. În cărţile Talmudului se pomeneşte şi despre cucerirea Palmyrei. Poporul din Palmyra este socotit „păcătos", fiindcă a luat parte la dărâmarea Templului din Ierusalim. Şi fiindcă numele celor păcătoşi, ca şi cel al ereticilor, nu era îngăduit să fie menţionat *(errasia nominis* era numită această ştergere a numelui lor, la romani) se scrie nu *Tadmor* ci *Tarmod.* Dar aceasta dovedeşte că arcaşii din Palmyra au luat parte cu adevărat la cucerirea şi dărâmarea Templului din Ierusalim.

Dacă istoria Palmyrei este sporadic studiată în vremea helenismului, ultima perioadă a existenţei sale, când se află sub dominaţie romană, este amănunţit cercetată. Astfel, Appian din Alexandria *(Războaiele civile,* 5, 9) relatează expediţia lui Antoniu la Palmyra. Despre acest oraş face menţiune şi Pliniu cel Bătrân *(Naturalis Historia,* 5,88) când descrie Siria. Amândoi autorii arată rolul însemnat jucat de Palmyra în relaţiile comerciale din acea perioadă, adică în secolul I î.e.n. Un alt grup de scriitori menţionează Palmyra către sfârşitul secolului al III-lea al erei noastre, când conducătorul ei era Odainat şi, după moartea lui, Bat Zabbai – Zenobia.

Date importante despre Palmyra sunt adunate de către Thebellius Pollion şi de alţii în *Scriptores historiae Augustae,* care conţine viaţa lui Odainat şi a fiilor săi, Herennianos şi Timolaos, şi a Zenobiei. În biografia împăratului Aurelian, scrisă de Flavius Vopiscus *(Aurelianus,* p. 25-27), se descrie lupta între împărat şi Zenobia pentru dobândirea supremaţiei în Orient. După învingerea Zenobiei poporul din Palmyra s-a răsculat *(Idem,* p. 31).

Relaţiile dintre Odainat, căpetenia Palmyrei, şi regele sasanid al Persiei, Sapor I, sunt descrise de Petre Patriciul *(Fragmenta Historicorum graecorum,* IV, p. 187, fr. 10), ca şi în aşa-zisele „Fragmente anonime" *(Fragmenta historicorum graecorum,* IV, p. 195-197).

Preotul spaniol Orosius *(Historia adversus paganos,* 7, 22, 12-13 şi 23-4) descrie pe scurt activitatea politică a lui Odainat şi a Zenobiei. Bizantinul Zosima descrie amănunţit istoria acestor doi „regi", precum şi lupta pentru dominarea Orientului Apropiat (I, 34-44; 50-61), iar Zonara (12, 13-27) şi Synkellios (C*hronographul, 3*82) menţionează aceleaşi evenimente.

Istoriografia bizantină dă şi ea unele relaţii despre această luptă, descrisă de Malala *(Chronographul,* 18, 426). Autorul afirmă că Palmyra a fost cucerită de Nabucodonosor II. În analele asiriene nu se face menţiune despre această victorie, dar probabil că Malala a folosit izvoare iudaice, căci *Bereşit Rahha,* 56, arată că arcaşii din Palmyra au luat parte la expediţia lui Nabucodonosor împotriva Ierusalimului. Date foarte interesante despre Palmyra aflăm şi la Stephanos din Byzanţ. Multe izvoare cuneiforme vorbesc, de asemenea, despre Palmyra. Tăbliţele asiriene găsite în Cappadocia, ca şi tăbliţele de la Mari amintesc şi ele de Palmyra. În analele regilor asirieni se descrie Palmyra ca un centru aramaic important (cf. A. Dupont – Sommer, *Les Arameens,* Paris, 1949).

III. SCURTĂ SCHIŢĂ ISTORICĂ

Palmyra ar fi fost fundată, după săpăturile arheologice efectuate mai cu seamă la Efca de P. Du Mesnil din Buisson în anii 1966 şi 1967, în ultimele secole ale mileniului al III-lea î.e.n., întemeietorii acestui oraş, după acelaşi arheolog, ar fi fost amoreii. O dovadă a fundării de către ei este faptul că Efca este o denumire a zeului lunii I R H, care se întâlneşte şi la Ras-Shamra. La Palmyra însă Iarih Bal este zeul Soarelui şi nu al Lunii.

Numele unui locuitor din Palmyra, Puzur Iştar, se află în tăbliţele cappadociene scrise de negustori asirieni în mileniul III î.e.n. Dar poate el descinde dintr-un asirian stabilit la Palmyra. Oricum, aceasta ne arată că încă din primele secole ale mileniului II î.e.n., existau legături comerciale între Palmyra şi Mesopotamia.

Alte două documente cuneiforme în care este menţionată Palmyra provin din statul-cetate Mari (Michelini Tocci, *La Siria nell'eta di Mari,* Roma, 1960, pp. 94-95). Ele consemnează puternicele legături comerciale ale Palmyrei cu ţinuturile din vecinătate. Este posibil deci ca regele din Mari să fi avut sub stăpânirea sa şi oraşul-cetate. Documentul-scrisoare către Iasmahaddu, regele din Mari, vorbeşte de nomazii pustiului din Siria care au atacat Palmyra cu scopul de a jefui. Oraşul-cetate reuşeşte însă să-i izgonească pe năvălitori cu preţul vieţii unora dintre locuitorii ucişi mişeleşte. Documente cuneiforme dovedesc că la epoca aceea, primele secole ale mileniului II î.e.n., Palmyra era destul de bogată şi că a stârnit pe drept dorinţa de jaf a nomazilor din deşertul Siriei.

Un alt act, comentat de N. V. Van Loon, scris în cuneiformă şi găsit la Emar (astăzi Mesken), aminteşte de relaţiile comerciale între Emar şi Tadmor.

În mileniul II î.e.n., respectiv secolele al XIV-lea şi al XIII-lea î.e.n., în nordul Siriei şi în Mesopotamia are loc invazia arameenilor. În urma acestui fapt, situaţia Palmyrei se schimbă, întrucât arameenii au făcut din Palmyra unul din principalele lor centre. Nu ştim cum a decurs pătrunderea arameenilor în Palmyra. Ea a avut loc poate prin lupte de cucerire. Dar poate arameenii au ocupat Palmyra ca şi multe alte oraşe prin înrolarea populaţiei în forţele armate.

Fragmentele prismei cu opt feţe (O. Schroeder, *Keilschrifttexte aus Assur historischen Inhalts,* Bd. 2, Leipzig, 1922, p. 63) consemnează că arameenii din Palmyra s-au luptat împotriva regelui asirian Tiglat-pilesser I (sfârşitul secolului al XII-lea î.e.n.). Relatarea: „Pentru a douăzeci şi opta oară urmărind pe aramei eu am traversat Eufratul, a doua oară în decurs de un an. De la Tadmara *(id est Palmyra)* la Amurru, Anate şi Suhi până la Rapiku şi Kardunaş (numele dat de gutti Babilonului) eu i-am zdrobit pe ei... am cucerit fortăreţele lor, pe mulţi dintre ei eu i-am ucis. Prăzile luate de la ei, care erau fără de număr, eu le-am adus" (D.D. Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia,* 1926-1927, I, p. 237) a fost repetată în alte inscripţii cuneiforme. Trebuie să admitem deci înfrângerea arameenilor din Palmyra şi din alte ţinuturi ocupate de ei.

Date despre Palmyra găsim în III, *Regi* IX, 17-18, unde se afirmă că Solomon ar fi construit Tadmorul, adică Palmyra, în deşert. Dar această aserţiune, confirmată de altfel de Josephus Flavius *(Antichităţile iudaice,* 8, 6, 1), este interpretată de J.G. Fevrier *(La religion palmyrienne,* Paris, 1931, p. 3) ca referindu-se la „oraşul palmierilor" în sudul Palestinei. Totuşi, este foarte verosimil ca Solomon, vrând să consolideze dominaţia sa asupra Siriei, să fi construit o serie

de cetăți sau să le fi renovat după ce au fost distruse de asirieni.

Este greu de confirmat însă tradiția după care Palmyra a fost cucerită de regele babilonian Nabucodonosor II şi că arcaşii din Palmyra au luat parte, în anul 586 î.e.n., la cucerirea Ierusalimului *(Bereşit Rabba,* 56). Dar poate că arcaşii din Palmyra au luptat de partea romanilor la cucerirea Ierusalimului în războiul purtat de ei, în anii 66-73 e.n. Împotriva evreilor.

În epoca helenismului, până la dominația romană, este posibil ca oraşul-cetate să nu fi jucat un rol prea însemnat în viața politică, împărtăşind aidoma altor state din Asia aceeaşi soartă, respectiv dominația regilor persani şi apoi a regilor seleucizi, urmaşi ai lui Alexandru cel Mare. Poate ostaşii din Palmyra se aflau sub comanda lui Zabdi Bal, care comanda în bătălia de la Rafia (217 î.e.n.) detaşamentul arab ce lupta de partea lui Antioh al III-lea. Polibiu afirmă într-adevăr că la bătălia de la Rafia arabii erau în număr de aproape zece mii sub comanda lui Zabdi Bal (cf. Polibiu, 5, 79, 8; 5, 82, 12). De fapt, acest nume Zabdi Bal era cunoscut numai la Palmyra, unde era foarte răspândit. În epoca seleucidă, deci în epoca helenistică, a început construcția pe o colină a templului lui Bal (sec. III î.e.n.). Poate tot în această epocă s-au dezvoltat relațiile comerciale între Mesopotamia şi Asia Anterioară.

Este important de observat că la Palmyra se împământenise limba aramaică şi se păstrau tradițiile statului achemenid, a cărui limbă oficială era aramaica, chiar în vremea helenismului. Prima mențiune scrisă despre Palmyra o găsim la Appian. El afirmă că, după asasinarea lui Cezar, puterea în oraşele din Siria a fost preluată de către tirani, care erau supuşi părților. Spre a restabili autoritatea romanilor, Antoniu face expediții împotriva acestor oraşe din Siria, printre care se numără şi Palmyra

(Războaiele civile, 5, 9). Este şi motivul pentru care Antoniu a jefuit Palmyra, trimiţând împotriva ei o cohortă de cavalerie (41 î.e.n.). Palmyrienii erau învinuiţi că au înşelat şi pe romani şi pe părţi, profitând de aşezarea lor geografică. Textul este următorul: „Antonius trimise călărimea să prade oraşul Palmyra, aşezat nu departe de Eufrat. El învinuia pe locuitorii acestui oraş de un lucru neînsemnat, anume că ei, aflându-se la graniţele romanilor şi părţilor, ar avea o atitudine îngăduitoare faţă de unii şi faţă de alţii, căci, fiind negustori, ei aduc mărfuri indiene sau arabe din Persia şi le desfac pe teritoriul roman. Palmyrienii aflând mai dinainte de acest lucru şi-au transportat bunurile cele mai de preţ de partea cealaltă a râului. S-au aşezat pe cealaltă parte a râului înarmaţi cu arcuri, aşteptând o eventuală trecere a inamicului. Călăreţii romani, găsind oraşul gol, s-au întors, fără să fi dat vreo luptă şi fără să ia ceva".

În primele decade ale erei noastre, Palmyra avea statut de oraş liber *(polis),* deşi se afla în întregime sub controlul administraţiei romane. Acest fapt a făcut ca relaţiile comerciale ale Palmyrei cu Mesopotamia să se întărească.

După vizita făcută la Palmyra de împăratul Adrian în 129, acesta îi dă numele de Adrianopolis, *oraş al lui Adrian,* sau în aramaică ADRINATDMWR. Tot cu acest prilej statutul de *polis* al oraşului devine real. Ca atare, palmyrienii stabilesc un tarif vamal propriu, nu impus de romani.

La sfârşitul secolului al II-lea – începutul secolului al III-lea e.n. Palmyra devine colonie romană.

Între secolul I e.n. Şi secolul III e.n., la Palmyra au loc puternice mişcări sociale, concretizate în adversitatea dintre meseriaşii şi negustorii care conduceau oraşul pe de-o parte şi păturile din mijloc formate din negustori mici, meseriaşi mărunţi şi proprietari de pământ, la care se asociază sărăcimea.

O dată cu apariția diferitelor forme de patronat, un rol din ce în ce mai important îl joacă cetățenii romani, foşti ostaşi în armatele romane din Britannia, Numidia, Dacia şi Pannonia.

Epoca cea mai bine cunoscută din istoria Palmyrei este mijlocul secolului al III-lea e.n., adică epoca instalării puterii personale a dinastiei Odainat – Zenobia.

Prima atestare a acestei dinastii este pe o inscripție din anul 225 (inscripția nr. 4202), care menționează pe Septimiu Odainat, senator, fiu al lui Hairan, fiu al lui Vahballat, fiu al lui Natșor. Este vorba de o inscripție funerară de pe mormântul familiei Odainat. Natșor, strămoşul lui Odainat, ar fi trăit deci în sec. II e.n. Cum Odainat are titlul de senator, iar ceilalți din acest text sunt lipsiți de orice titlu, se pare că Odainat este primul ce a căpătat demnitatea de senator.

Dintr-o altă inscripție pe o statuie, care datează din octombrie 251, aflăm că Odainat Septimiu a fost prima căpetenie a Palmyrei, iar fiul său, Septimiu Hairan, a păstrat această demnitate. De fapt în textul aramaic titlul este tradus prin RS TDMWR, „cap, şef al Palmyrei”.

Odainat, devenit tiran al Palmyrei, a început politica de dominație a Palmyrei în Orientul Apropiat. Fiul lui ia numele de Septimiu Odainat II. Într-o inscripție aramaică din anul 253, el este numit *M R N,* „domnul, stăpânul nostru”, patronul breslei bijutierilor şi aurarilor din Palmyra. Pe o inscripție greacă, Septimiu Odainat II apare cu titlul de *consular,* adică avea titlul cel mai înalt al administrației de stat a Imperiului Roman.

Septimiu Odainat II a căutat să fie aliat cu regele Persiei, Şapur I, care căpătase o mare reputație în urma înfrângerii împăratului roman Valerian (253-280) la Edessa (280). El trimite regelui persan o scrisoare şi daruri bogate *(Frag. Hist. Graec.* IV, p. 137), dar regele Persiei respinge

scrisoarea şi refuză darurile, cerându-i să i se supună integral, altfel îl va ucide atât pe el cât şi familia sa.

Răspunsul sever al regelui persan l-a silit pe Septimiu Odainat II să organizeze Orientul Apropiat pentru o rezistență militară tenace. În acest scop, a înrolat pe țăranii din deşertul Siriei şi din ținuturile învecinate într-un fel de miliții regionale (Orosius, *Historia adversus paganos* 7, 27, 12). În felul acesta Odainat II, prin mijloace proprii, a apărat Siria de persani şi a purtat război în Mesopotamia, a cucerit Karria şi Nissibis şi a asediat chiar cetatea Ktesiphon.

După datele lui Zosima, Odainat II a executat ordinele împăratului roman Gallienus (253-268). După vechiul obicei al romanilor, Odainat II, ca şi fiul său, în urma victoriei asupra perşilor lui Sapur I, a fost proclamat *imperator,* titlu acordat unui comandant militar suprem victorios pe câmpul de luptă şi aclamat de soldați. Odainat II a devenit formal coregent cu împăratul roman şi de drept *conducător independent* al părții răsăritene a Imperiului Roman. Aceasta mai cu seamă fiindcă Imperiul Roman nu avea forțele militare necesare spre a-şi menține stăpânirea asupra Orientului. Odainat II a reuşit să supună teritorii întinse până la țărmurile Mării Roşii.

Pe o inscripție din anul 271, el este numit *restitutor totius Ovientis.* Dar perşii i-au dat titlul de rege al regilor (M L K M L K A în aramaică), aşa cum e numit pe un monument epigrafic din 271, iar romanii l-au numit Odaenatus rex Palmyrenorum. Aceste titluri îl făceau egalul regilor perşi.

În anul 267, Odainat II şi fiul său, Irod, au fost ucişi de o conspirație inspirată de soția sa Zenobia (Bat Zabbai). Ea va guverna în numele fiilor ei Gerenncien şi Timolaos. Izvoarele epigrafice şi numismatice vorbeau însă de un alt fiu al Zenobiei, în numele căruia ea guverna. Este vorba de Athenador, care era numit consular, imperator, strateg al romanilor. Zenobia este numită pe monede Augusta, iar în

inscripții împărătească strălucitoare, mama împăratului. Se pare că Zenobia voia să imite pe Iulia, soția împăratului Septimiu Sever.

În organizația puterii la Palmyra se amestecau trăsături romane cu persane. Armata reprezenta o forță serioasă. Aşa se face că, în anul 270, a căzut sub dominația Zenobiei şi a fiului ei nu numai Egiptul, ci şi o mare parte din Asia Mică.

În 271 împăratul roman Aurelian a recăpătat Egiptul, iar la 272 el biruieşte armata Palmyrei în bătălia de la Tyana şi o obligă să părăsească Asia Mică. După o bătălie victorioasă la fluviul Orontes, împăratul Aurelian intră în Antiohia, pe care o ocupă. După ce dă o luptă la Emessa, împotriva armatelor Palmyrei, împăratul roman începe asediul oraşului Palmyra. Zenobia şi Bahb Allat încearcă să fugă în Persia, dar pe drum au fost prinşi şi duşi la Roma.

După aceea, Aurelian a trebuit să reprime de două ori o răscoală a locuitorilor din Palmyra care voiau să restabilească domnia Zenobiei şi a familiei Odainat. În cele din urmă, Palmyra este arsă şi jefuită. Zenobia i-a parte în anul 274 la triumful din Roma al împăratului Aurelian. Până la moartea ei, Zenobia a locuit într-o *villa* pusă la dispoziție de învingătorul ei.

Nimicirea Palmyrei s-a dovedit a fi definitivă, căci încercările de a reclădi oraşul pe vremea împăraților Dioclețian (234-305) şi Justinian (527-565) au fost lipsite de orice succes.

În anul 634, pe teritoriul unde se găsea altădată oraşul Palmyra, au sosit armatele arabe şi ale lui Halid ibn-al-Balid, care au statornicit dominația arabă în toată Siria.

IV. APARTENENȚA ETNICĂ A LOCUITORILOR PALMYREI

Aşezaţi la răscrucea drumurilor dintre Asia şi Europa şi îndeletnicindu-se cu negoţul, locuitorii din Palmyra ajunseseră la o prosperitate destul de mare, care se poate deduce din monumentele existente în acel oraş, sculpturile şi arhitectura lui.

Pe de altă parte, în vremea reginei Zenobia, dar şi anterior ei, s-a putut dezvolta la Palmyra o oarecare cultură literară şi filosofică, despre care însă avem indicaţii destul de fragmentare.

O problemă însemnată legată de statul-oraş Palmyra este aceea a apartenenţei etnice a locuitorilor săi. Analiza numelor proprii, ce se întâlnesc în acest oraş, a arătat că un mare număr dintre ele sunt arabe, şi faptul acesta indică apartenenţa la poporul arab a locuitorilor Palmyrei în secolul I-III e.n. Trebuie să amintim că şi alt stat-oraş, Petra, situat nu prea departe, în sudul Palestinei, era locuit de o populaţie arabă, în ciuda multor vestigii care vorbeau de o puternică influenţă helenistică. Tot astfel numele zeilor din Palmyra sunt similare cu acelea ale zeilor arabi din epoca preislamică.

Inscripţiile aflate la Palmyra sunt fie bilingve (greceşti şi aramaice), fie numai greceşti. De aici rezultă că printre locuitorii Palmyrei se aflau sirieni helenizaţi, ca şi în tot restul oraşelor din Siria. Lucrul important este apelaţia etnică a locuitorilor din Palmyra. Aceştia îşi dădeau, alături de numele lor, apartenenţa la un trib sau altul. Nicăieri însă nu se întâlneşte etnonimul arab sau sirian, ci doar numele de palmyrieni, care indică cetăţenia lor. În alte cazuri apelaţia etnică de grec se opune denumirii de palmyrian. De aici se poate trage concluzia că palmyrienii din epoca principatului roman se considerau ca aparţinând unei colectivităţi, care nu era nici greacă, nici helenistică. Dacă se socoteau ei înşişi sirieni, aramei sau arabi, lucrul acesta nu îl cunoaştem şi nu avem date asupra acestei chestiuni.

Cert este că inscripţiile ce au ajuns până la noi sunt redactate în limbile aramaică şi greacă, deşi existau în mod sigur şi texte scrise exclusiv în aramaică sau în greacă.

Aşa cum s-a arătat de cercetările efectuate de J. Cantineau, în 1935, şi de F. Rosenthal, în 1935 şi 1964, aramaica folosită la Palmyra era aşa-zisa limbă aramaică imperială *(Reichsaramaik),* adică limba Imperiului Persan în epoca regilor achemenizi, Cyrus, Xerxes, Darius etc. Această limbă aramaică nu este însă cea imperială pură, căci se decelează influenţa limbii vorbite la Palmyra.

Alţi orientalişti, printre care şi Cantineau, au crezut că utilizarea limbii aramaice la Palmyra urmărea să exprime independenţa cel puţin formală a acestui stat-oraş de Imperiul Roman. Dar Palmyra nu a fost niciodată independentă de acest imperiu. Situaţia ei politică şi administrativă nu se deosebea deloc de cea a altor state-oraşe din Siria în epoca helenismului şi a Imperiului Roman. Mai plauzibil este că la Palmyra s-a păstrat tradiţia mai veche a scrierii şi limbii aramaice imperiale, care probabil era înţeleasă de toţi locuitorii.

Trebuie să remarcăm, pe de altă parte, că la părţi s-a păstrat influenţa aramaicei imperiale, întrucât în scrierea lor şi mai târziu a sasanizilor existau un număr important de aşa-zise ideograme aramaice. Scribilor li se impunea în mod absolut să cunoască limba aramaică, căci în scrierea sasanidă sau în cea pehlevită sau arsacidă de pildă cuvântul aramaic M L K (corespondentul ebraicului *melek „,* rege") era citit de scribi şa*h, ia*r M A I, cu sensul de „apă", se citea ap.

De altfel, am arătat că aramaica imperială s-a păstrat şi în inscripţiile de la Petra, locuită de arabi, capitala statului nabatean, care a dăinuit din sec. II î.e.n., până în anul 105, când devine provincie romană şi ia numele de Arabia. Inscripţiile nabateene cunoscute s-au găsit în peninsula

Sinai şi cele mai vechi sunt din anul 100 î.e.n. Caracterele scrierii nabateene sunt curbate, suple şi nu au asemănare cu scrierea pătrată a textelor aramaice palestiniene şi palmyriene.

După cucerirea romană, limba nabateeană nu mai este vorbită, fiind înlocuită cu cea arabă. Din scrierea nabateeană, care se păstrează ca scriere a negustorilor caravanieri, ia naştere scrierea arabă. Se cunosc peste 300 de inscripţii nabateene.

Palmyrienii, mulţi din ei arabi, preiau negoţul efectuat de nabateeni după cucerirea acestei cetăţi-oraş de către romani în anul 105. Faţă de scrierea nabateeană, cea palmyriană are litere mai rotunjite şi ligaturi în acelaşi cuvânt, dar puţine ligaturi între cuvinte (spre deosebire de cea nabateeană care avea ligaturi între cuvinte).

Desigur, prezenţa a multe ligaturi între consoane dovedeşte că, pe lângă scrierea monumentală, exista la Palmyra şi o scriere cursivă, ce se înscria pe pergament, pe papyrus sau pe foi de palmier, căci o astfel de scriere era neapărat necesară socotelilor negustorilor harnici care erau palmyrienii.

Ca în ebraică şi în feniciană, vocalele nu erau marcate în scrierea palmyriană, decât ca *matres lectionis,* ca în ebraică, putând avea valenţe felurite.

V. LIMBA PALMYRIENILOR

Cetăţenii Palmyrei, negustori destoinici, făcând comerţ cu caravane, erau obligaţi să cunoască mai multe limbi şi îndeosebi greaca, limba vorbită în tot Imperiul Roman, Dar deşi erau arabi, trebuiau să cunoască şi aramaica, necesară în Imperiul Persan şi poate în unele regiuni din Siria, unde se vorbea încă limba aramaică în secolele I-III e.n. În orice

caz, numărul mare de inscripții în aramaică dovedeşte limpede că această limbă era înțeleasă şi vorbită atât la Palmyra cât şi la Edessa, de exemplu, unde s-a găsit primul text redactat în scriere estrangelo siro-aramaică (epitaful principesei Amat-Semeş, „slujitoarea zeului soarelui", care a trăit pe la sfârşitul secolului al II-lea e.n.), şi tot aramaica era vorbită la Dura-Europos, în Siria, după cum demonstrează stilul scris pe pergament, într-un act de vânzare a unei sclave, redactat în estrangelo, datând din anul 243.

Limbile semite antice se pot împărți din punct de vedere geografic, ce corespunde, de altfel, şi cu împărțirea lor lingvistică, în trei grupe: 1) grupul de est, care cuprinde numai limba akkadiană (asiro-babiloniană) cu dialectele ei, limbă ce se vorbea în Mesopotamia; 2) grupul de limbi semite din nord-vest, care erau răspândite în Siria şi Palestina; 3) grupul de limbi semite din sud-vest care cuprindea dialectele arabe din nord şi sud, apoi limbile etiopiene.

Grupul de limbi semite din nord-vest se poate divide în trei ramuri principale: a) limbi semite din nord-vest, care nu au fost bine individualizate, aşa cum este limba vorbită la Ugarit (Ras Shamra), limba vorbită la Ebla şi limba amoreană; b) limba canaaneană, din scrierile de la Tell el-Amarna, datând din secolul al XIV-lea, limba feniciană, împreună cu cea punică, limba ebraică, limba vorbită în Moab şi limba ammonitică; c) limba aramaică cu multiplele ei dialecte, vorbită de aramaeni în Siria şi Mesopotamia. Influența limbii akkadiene se constată în vocabular, dar există în aramaică înrâurirea unei limbi nesemite, limba hurrită. De remarcat că limba aramaică este numită şi *siriacă* (sau *siriană)* şi *chaldaică,* iar uneori şi *rabbinică.* Pe de altă parte, aramaica este adesea confundată cu ebraica, în textele vechi mai ales, fiindcă era vorbită de evrei şi

fiindcă numeroase opere ebraice erau redactate în aramaică (de pildă, cărţile Kabbalei), dar şi o parte din literatura rabbinică (Talmud), în afară de faptul că existau porţiuni din Vechiul Testament în aramaică.

Cu mult înainte de a se scrie primele monumente epigrafice în aramaică, arameii apar în inscripţiile şi în analele babilonienilor şi ale asirienilor. Şi chiar acolo unde nu se află apelaţia de *aram* sau de *arameeni,* trebuie să conchidem din numele aramaice ale unor indivizi că e vorba de arameeni, când se face menţiunea triburilor din nordul Mesopotamiei. De fapt, în Babilon numele *aramu (i)* este menţionat în mileniul al III-lea î.e.n., denumind o regiune din nordul Mesopotamiei. Şi numai după aceea nomazii veniţi din Arabia care s-au stabilit în acel ţinut au fost denumiţi arameeni. În jurul anului 1100 î.e.n. În analele regelui Tiglat-pileser I apar nomazi numiţi *ahlame.* Arameeni sunt în Mesopotamia doar o parte din aceştia care se instalează din sec. XIV î.e.n. În Mesopotamia de nord şi sunt atacaţi şi respinşi de regii Asiriei. Totuşi, arameenii reuşesc să creeze, cu începere din sec. XI î.e.n., o serie de mici state în nordul Mesopotamiei (cf. Constantin Daniel, *Scripta aramaica,* vol. I. P. 36).

Diferitele influenţe culturale la care au avut acces arameenii au făcut ca limba aramaică, ce o vorbeau iniţial la venirea lor din Arabia, să se împartă în dialecte diferite. Cel mai vechi este dialectul arhaic aramaic vorbit în statul Sam'al, cu capitala la Ia'udi, descoperită cu prilejul săpăturilor efectuate la Zincirli (Turcia), situat în regiunea izvoarelor râului Karasu („apa neagră"). El este consemnat pe o inscripţie a regelui Kilamuwa (sfârşitul secolului IX î.e.n.). Tot în acelaşi ţinut s-a găsit o inscripţie pe statuia zeului Hadad, scrisă din ordinul regelui Panamuwa I (către 770 î.e.n.). Dialectul de aici prezintă terminaţiile, cazurilor

la plural, dar lipseşte aşa-zisul *status determinativus* din declinare.

Tot în dialecte aramaice timpurii sunt redactate inscripțiile regilor din Damasc (începutul sec. IX î.e.n.).

O inscripție din secolul IX î.e.n., pe un altar de la Gazana, capitala unui regat aramaic din nordul Mesopotamiei, este redactată de asemenea într-un dialect arhaic aramaic. El este similar celui din stela din Sfire, la sud-est de Alep, datând din 750 î.e.n.

Aramaica imperială este vorbită în Imperiul Persan şi este singura limbă scrisă în cancelarii. Perşii au răspândit aramaica de la Marea Egee până în India şi la Marea Caspică.

Există numeroase mărturii ale folosirii limbii aramaice în tot Imperiul Persan. Ea este „utilizată" şi în cartea lui Esra *(Esra,* IV, 8-16; V, 6-17; VI, 3-12; VII, 12-26) unde este citat un document oficial emis în acest imperiu.

Nimicirea Imperiului Persan nu a însemnat însă şi dispariția limbii aramaice imperiale, căci ea s-a păstrat în unele regiuni vreme de secole. Astfel, s-au găsit texte în aramaica imperială la Uruk, în scriere cuneiformă silabică, în Asia Mică şi în Armenia.

Tot în aramaica imperială sunt redactate inscripțiile regilor din India, cea mai cunoscută fiind a regelui Aşoka din secolul al III-lea î.e.n., precum şi inscripțiile găsite la Taxila (în Pakistanul de azi), la Kandahar şi la Pul-i-Dar-unteh, lângă Kabul, în Afghanistan.

În fine, există texte scrise pe papirus şi redactate în aramaica imperială în Egiptul stăpânit de regii Ptolemei (Lagizi).

În regatele helenistice ale Diadochilor (urmaşi ai lui Alexandru cel Mare) aramaica a fost înlăturată de către greacă, în statele iraniene, create după dispariția regatelor helenistice ale Diadochilor, s-au folosit limbile iraniene ca

limbi oficiale, în scriere se utiliza aramaica prin heterograme şi ideograme, care consemnau cuvinte aramaice.

Pentru evrei limba aramaică a fost un element extrem de însemnat după întoarcerea din exilul din Babilon; ea făcea legătura între patria lor Palestina şi Diaspora (risipirea) babiloniană. Scrierea evreilor din epoca hasmoneană (până la 34 î.e.n.) şi din epoca romană timpurie arată o evoluţie lingvistică şi ortografică ce-şi are „originea în aramaica imperială", aşa cum o dovedesc manuscrisele de la Qumran (Marea Moartă), în vreme ce literatura tradiţională ebraică din Palestina, în special *Talmudul,* este influenţată de ebraică, limba Targumim-urilor (traducerilor) este foarte apropiată de aramaica imperială. Astfel Targam-ul Orkelos a fost considerat ca scris în aramaica imperială. Cele mai multe din textele aramaice de ia Qumran arată o influenţă a aramaicei tardive, vorbită în Palestina.

Nabateenii, care vorbeau araba, au primit o dată cu influenţa culturii aramaice şi limba aramaică şi scrierea ei. Inscripţiile nabateene – cu începere de la 170 î.e.n., redactate în aramaica imperială pură – sunt foarte corecte din punct de vedere gramatical. Cele mai multe s-au găsit la Petra, capitala nabateenilor, dar şi în Transiordania, până la Hauran, şi chiar în peşterile din deşertul Iuda, pe malurile Mării Moarte.

Inscripţiile palmyriene în limba aramaică imperială datează din anii 33 î.e.n. – 274 e.n. Şi ele pun în evidenţă o serie de influenţe arabe şi greceşti.

Şi pe teritoriul ţării noastre s-au descoperit un mare număr de inscripţii redactate de foarte numeroşi ostaşi romani originari din Palmyra, încadraţi în următoarele unităţi militare romane: *Palmyrienii sagittarii ex Syria; Numerus Palmyrenorum Optinanensium; Numerus Palmyrenorum Porolissensium* şi *Numerus Palmyrenorum*

Tibiscensium (cf. Silviu Sanie, *Culte orientale în Dacia Romană,* I, Bucureşti, 1981, p. 28).

De altfel, inscripţii lăsate de palmyrienii din armata romană s-au mai găsit în Ungaria, Franţa (Bretania), precum şi în fostul regat Numidia (Africa).

Problema limbii folosite în Palmyra este mai vastă însă, căci am văzut că multe inscripţii erau redactate bilingv, în aramaică şi în greacă. Este cert că autorităţile din Palmyra voiau să se adreseze unui cerc cât mai mare de locuitori care nu cunoşteau limba aramaică, printre aceştia fiind şi greci, ca în toate oraşele din Siria.

Existenţa inscripţiilor doar în greceşte demonstrează că palmyrienii au ţinut cu orice preţ să dovedească că şi ei şi-au asimilat cultura lumii civilizate de atunci, adică cultura helenistică. Căci textele greceşti sunt întocmite după normele şi tradiţiile cancelariilor din statele helenistice. Iar inscripţiile greceşti sunt o dovadă că Palmyra era deschisă culturii helenistice atât filosofice, cât şi literare, dar şi religioase aşa cum s-a văzut pe vremea reginei Zenobia.

Ostaşii care slujiseră în oştirile romane, odată întorşi în Palmyra, au continuat să-şi vorbească în aramaică şi să-şi adore zeii lor, precum se vede din inscripţiile rămase de la ei. Doar arcaşii din Palmyra, care s-au stabilit la Dura-Europos, au lăsat inscripţii în limba latină.

Influenţa exercitată de Iranul sasanid asupra culturii Palmyrei se vădeşte în pantheonul acestui *polis,* ca şi în veşmintele purtate de locuitori.

VI. PANTHEONUL PALMYREI

El era format dintr-o diversitate mare de zei şi zeiţe, preluaţi de la arameeni în primul rând, apoi de la arabii din Mesopotamia, de la canaaneeni.

Aşa presupune P. Du Mesnil din Buisson *(Les origines du pantheon palmyrien,* în „Melanges de l'Universite Saint-Joseph", tome 39, Beyrouth, 1964, fascicule 3, p. 169-195) care susține că cele mai vechi divinități palmyriene erau adorate în cadrul unei triade formată din zeii Iarih Bal (zeul aerului); 'Agli Bah (zeul Soarelui) şi Ardu (zeul Lunii). Primii doi erau figurați sub forma unor *betili* (pietre sacre), în timp ce al treilea era reprezentat printr-un cap omenesc, dar cu coarne de berbec. Ei erau adorați pe o înălțime aflată lângă izvorul Efca. Se pare că ei erau considerați nu numai protectorii izvorului, ci şi ai oazei din Palmyra. Ei se întrupau în tatăl-lună (căci I R H, „lună, astru" şi „lună, diviziune a anului") şi în fiul-lună ('g L, „viței"). O. Eissfeldt *(Tempel und Kulte syrischer Stadte imhellenislisch-romischen Zeitalter,* Leipzig, 1941, p. 85-86) afirmă că rădăcina I R H trebuie tradusă cu „a merge", „a rătăci", iar 'g L cu „a se rostogoli" (cf. Siro-aramaică 'g 1, „el a rostogolit"). Drept urmare, Iarih Bal ar avea sensul de „curier mesager al lui Bal", iar *'gal Bal* ar avea sensul de „căruțaş al lui Bal, vizitiu al lui Bal". De observat că în amândouă aceste nume de zei, Bal urmează unui substantiv la status constructus. Triada Bel-Bal, Iarih-Bal şi 'Agli-Bal a fost, după părerea noastră, cea mai însemnată dintre divinitățile palmyriene.

Se ridică însă problema originii cultului lui Bal. Pare că numele acestei divinități este de origine neobabiloniană, forma Bal existând la Palmyra paralel cu forma autohtonă. Numele Bal se conservă atât în acela al divinităților de mai sus, cât şi într-o serie de nume proprii palmyriene: Zabdi Bal; Taddi-Bal. Dar şi Bel se întâlneşte în nume proprii din Palmyra – precum Nur-Bel şi Elah-Bel – ceea ce înseamnă că amândouă variantele, Bal şi Bel, au coexistat un timp îndelungat. Cel mai verosimil este că numele Bal provine din numele amorean şi canaanean *ba'al,* „stăpân", care a trecut prefăcându-se în *bal* şi chiar în *bol,* cu dispariția lui *ain* (')

între cele două silabe *ba* şi *al.* Cât priveşte funcţiile lui Bal, a ajuns până la noi un papirus grec scris la 203 e.n., în care acesta era numit *megistos theos Dios Bal.* Astfel, la începutul sec. III e.n. Bal pare a avea funcţiile lui Zeus, divinitate supremă în pantheonul grec, de zeu mai mare peste toate zeităţile. Or, în frescele templului zeilor din Palmyra şi în relieful existent în adytonul templului lui Bal-Bel din aceeaşi cetate, el este înfăţişat ca un zeu suprem, dar şi ca ocrotitor al viilor şi al culturilor de măslini. Pe monede datând din epoca principatului, se adaugă acestui zeu epitetul de gad (grec. Tyche, lat. Fortuna), deci de „noroc, soartă a măslinilor". Pe unele monede el este reprezentat alături de zeul Pan.

În cele mai vechi reprezentări Bal-Bel este însoţit de epitetul „taur" şi de aceea, nu întâmplător, pe unele monede este însoţit de un cap de taur cu coarne. Pe alte monede este înfăţişată lupta lui Bal-Bel cu Typhon.

Aşa cum scrie şi Silviu Sanie *(Op. Cit.,* p. 170) trebuie să atribuim Babilonului originea lui Bal, întrucât acest zeu are multe atribute comune cu Bal-Marduk din Babilon. Zeu imberb, guvernând soarele, luna, planetele şi tot zodiacul, el este stăpân al destinului.

Fiind primul dintre zeii naţionali, Bal se află în centrul reprezentărilor sculpturale cu grupuri de divinităţi palmyriene. El apare întotdeauna în picioare, uneori în costum militar elenistic, cu scut, sabie şi cu mantie fluturând, iar alteori poartă sceptru, globul şi calathos (coş) cf. Silviu Sanie, Op. Cit., p. 173). Lui i se închinau în luna Nisan sărbători, iar un corp de sacerdoţi îi făceau zilnic în templul său servicii religioase.

Bal este cunoscut în Dacia Traiană prin trei inscripţii: una a fost descoperită la Tibiscum, alta la Porolissum şi ultima la Ulpia Traiana (cf. Silviu Sanie, Op. Cit., p. 174).

Se cunosc multe antroponime formate cu Bal şi Bol: *Bolhas, Borafas, Ragysbel, Taibol, Zabdibol* etc.

Cultul zeului Iarih-Bal, zeitate solară, este legat de adorarea zeului Bal-Bol-Bel. Cum s-a arătat mai sus, acest nume a fost interpretat ca având sensul de „mesager al lui Bal", dar el este considerat zeul oracolelor (s-au păstrat papirusuri care arată că a făcut prevestiri unor persoane din Palmyra), ocrotitorul şi personificarea izvorului Efca din oaza oraşului, cel care prescria şi garanta jurămintele făcute. De aceea este înfăţişat când ca un betili („piatră solară"), când ca un stâlp înalt, când ca un războinic cu capul înconjurat de un disc, din care ies raze ale soarelui. În reprezentările triadei din Palmyra, Iarih-Bal apare în dreapta lui Bal, înveşmântat în ţinută militară. În Dacia, cultul acestui zeu a fost găsit atestat la Apulum, la Tibiscum, şi din nou la Apulum (cf. Silviu Sanie, *Op. Cit.,* p. 193). În inscripţiile din Imperiul Roman, zeul apare cu denumirea Iarhibolus şi Iarhobolus sau Iorhobolus.

Cealaltă triadă divină din Palmyra e formată din cerul cel puternic *(Ba'al Şamen),* din soare (Malak-Bal) şi din lună 'A'gli-Bal).

Prezenţa lui 'Agli-Bal în amândouă triadele arată că Ba'al Şamen şi Malak-Bal au fost ipostaze ale lui Bal-Bel-Bol şi ale lui Iarih-Bal şi în decursul vremurilor au căpătat propria lor individualitate.

Ba'al Şamen, unul din cei mai vechi zei din Asia Anterioară, cultul lui existând la canaaneeni şi mai înainte de venirea arameenilor în acest spaţiu, este zeul tunetului şi al fulgerului. El este figurat având în mână fulgerul. La Palmyra el este echivalent cu zeul MR'LM *(Mar'alem,* „domn al universului", sau în inscripţiile latine Deus Aeternus) (cf. Silviu Sanie, *Op. Cit.,* p. 141). În Dacia *Deus Aeternus* este prezent relativ des în inscripţii, căci altarele lui sunt

menționate în şapte oraşe din Dacia Superioară (Silviu Sanie, *Ibidem,* p. 144 sq.).

Malak-Bol, în inscripțiile latine *Malachbelus,* după cum arată şi Silviu Sanie, are sensul de „mesager al lui Bel" şi nu „rege" cum s-ar putea presupune din numele lui scris în aramaica M L K, ce are şi sensul de „rege", nu numai pe cel de „mesageri". El este zeul plantelor şi al turmelor, spirit al procreării şi al vegetației. În triadele cosmice palmyriene el avea funcția de zeu al Soarelui. Animalul atribuit lui este capra. Caracterul dublu de zeu al Soarelui şi al vegetației a contribuit ca el să fie considerat ca zeu ce lua parte la învierea morților. Ambele atribute îl alătură zeilor cu un ciclu vegetal similar lui Tamuz sau cu un ciclu astral.

Întrucât în unele inscripții din Palmyra lipsea o conjuncție între Malak-Bol şi Gad Taimi, s-a considerat că el este şi protector al tribului cu acest nume. Acum s-a stabilit că e vorba de două divinități deosebite. În Dacia este menționat pe inscripții latine din Ulpia Traiana Sarmizegetusa şi din Tibiscum (cf Silviu Sanie, *Op. Cit.,* pp. 182-187).

Un altar al zeilor palmyrieni, descoperit la Trastevere, ne-a relevat unele amănunte legate de legendele cu privire la acest zeu. El este reprezentat ca născându-se dintr-un arbore de chiparos, ținând în mâini o capră, înălțându-se la cer într-un car tras de patru grifoni, sub înfățişarea lui Saturn, deci ca „Soarele nopții", sau ca un vultur care ține în aripile sale bustul soarelui sau ca „zeul Soarelui".

Nu cunoaştem decât extrem de puțin din miturile legate de zeii de la Palmyra, dar ştim că de Malak-Bol se leagă „o serie de mituri care închipuiesc mişcarea soarelui, de la răsărit spre apus, şi ciclurile din natură" (cf. I.S. Şifman, *Palmirskii Poşlinyi Tarif,* Moscova, 1980, pp. 32-33).

La Palmyra mai erau adorate şi alte divinități. Printre ele, în special Atargatis *(Tar' ata).* Statuia ei se identifică cu Tyche, „norocul, soarta" la greci, Fortuna în latină, şi se

găsea în Antiochia şi în templul zeilor palmyrieni de la Dura-Europos, oraş subordonat Palmyrei.

Zeiţele Gad aveau temple la Palmyra, precum şi la Dura-Europos.

Stăpânul lumii subterane, corespondent lui Osiris, cu al cărui nume se aseamănă, era *Rab Asire.* Despre acest zeu se face menţiune în tariful vamal de la Palmyra.

„Alţi zei adoraţi la Palmyra erau zeii semiţi apuseni Şamş *(şemeş,* „soare" în semita canaaneană), deci „zeul Soarelui". Elkopar-Poseidon, Ba' al Hammon, Sadraf-Apollo. Existau apoi zei mesopotamieni, proveniţi din pantheonul asirian şi babilonian (Nabu, Negral, Tamuz, Iştar, Nanai, Anahita). În fine, la Palmyra au fost adorate zeităţi arabe preislamice (Adu, Şai' al Kauma, Du'anat, Ma'nu, Manafa, Şa'ru, Abgal, Manavat, apoi Aliat, zeiţa soartei).

În viaţa palmyrienilor căpătase o mare răspândire adorarea „zeului necunoscu" şi poate că în spatele acestei denumiri era unul din zeii cei mai însemnaţi – Ba' al Şamen. Căci zeul necunoscut era inclus uneori în triada cosmică din Palmyra. Dar acest „zeu necunoscut" avea o statuie a sa şi la Athena (cf. *Faptele Apostolilor,* XVII, 23), iar apostolul Pavel îl identifică pe acest zeu necunoscut cu Iahwe *(Idem,* 24).

VII. ARHITECTURA MONUMENTELOR DIN PALMYRA

După aprecierile călătorilor din secolul al XVIII-lea, Palmyra ar fi fost unul din oraşele cele mai frumoase din lume prin măreţia construcţiilor sale, care nu avuseseră de suferit distrugeri importante.

Cetatea Palmyra avea drept coloană vertebrală Marea Colonadă, lungă de 1100 metri, construită în secolul al II-lea e.n. Din amândouă părţile căii principale, pe care erau

prăvălii şi depozite, se ridicau coloane în stil corintian, având 9,5 metri înălţime şi 0,95 m diametru. Cel mai însemnat monument era Templul zeului Bal-Bel-Bol, care juca un mare rol în viaţa spirituală a oraşului.

Se pare că acest templu a fost reclădit până în epoca în care Palmyra a fost supusă romanilor, adică în sec. I î.e.n.

La noi a ajuns o inscripţie care afirmă că Lişamş, fiul lui Taibbol, fiu al lui Şukai Bel, din tribul „fiilor lui Komar", a sfinţit templul lui Bal, Iarih-Bal şi al lui 'Agli-Bal, împreună cu sanctuarele lui, în ziua de 6 Nisan în anul 32. Desigur, a fost sfinţită doar *cella,* fiindcă întregul edificiu, mult mai mare, a trebuit să fie clădit într-un lung interval de timp. Templul lui Bal-Bel-Bol era situat într-o curte mare (205x210 metri), placată cu dale masive de piatră şi mărginită de un zid înalt, care, pe partea lăuntrică, era înfrumuseţat cu pilaştri, având capiteluri corintice, iar în afară (la sud, spre vest şi spre est) cu ferestre prevăzute cu fronton. Accesul în curte se făcea printr-un propileu cu opt coloane şi cu două turnuri la capăt, în partea de apus se găsea o clădire unde se lăsau animalele ce trebuiau jertfite.

Pereţii *cellei* erau destul de scunzi şi erau înconjuraţi de un peristil format din 42 coloane de bronz, canelate şi aurite.

Pe partea de nord a pereţilor se afla nişa cu chipurile zeilor.

Pe tot acest templu se vedea ornamentaţia caracteristică, formată din frunze de viţă de vie cu ciorchini de struguri. Pe pereţi se aflau basoreliefuri, în care erau figuraţi zeii, jertfele, procesiunile sacrale şi diverse scene mitologice, îndeosebi lupta cu monştrii. Înaintea cellei se ridica altarul de jertfe.

Un alt templu este al zeului Ba'al Şamen, „stăpânul cerului", ridicat cu mult înainte de era noastră. S-au păstrat mai multe inscripţii cu privire la acest templu şi la

reconstruirea lui. După una din inscripții, templul şi colonada au fost ridicate de Iarhai, fiul lui Lişmaş, fiu al lui Ra'aia, din tribul fiilor lui Ma'azian, în septembrie, anul 67 e.n. Numele sunt arabe şi nu aramaice. După altă inscripție, de către Male, fiul lui Iarhai, fiul lui Lişmaş, fiul lui Ra'aia, adică acelaşi de mai sus.

Acest templu al lui Ba'al Şamen era foarte asemănător templului lui Bal-Bel-Bol: o curte înconjurată de un zid cu portic, un altar şi o cella, având în jur un peristil cu coloane cu capiteluri corintiene. Basoreliefurile acestui templu înfățişează pe Ba' al Şamen, în chip de vultur, de asemenea pe Iarih-Bal şi pe 'Agli-Bal.

Săpăturile arheologice din secolul al XIX-lea au găsit şi Templul zeului Nabu, care datează din secolul I e.n. Planul său nu se deosebeşte de cel al celor două descrise mai sus. Prin propilee se deschidea intrarea în curte, înconjurată de un zid cu portice. În centrul curții, în partea opusă intrării, se înalță *cella.* Între intrare şi *cella* se găsea o sală (unde era poate altarul) împodobită la fiecare colț cu trei semicoloane.

Ca şi celelalte oraşe helenizate din Siria, Palmyra poseda un teatru, construit în prima jumătate a secolului II e.n., şi o agoră (piață). Lângă ele se afla o clădire în care se ținea senatul, un fel de sfat al bătrânilor şi al notabililor.

În 1968, s-a găsit, nu departe de agoră, piața publică în care se făceau cele mai multe tranzacții comerciale, întrucât aici se aduceau şi se descărcau mărfurile aduse de caravane. Această piață a fost construită în prima jumătate a secolului I e.n.

Trebuie studiate, de asemenea, monumentele funerare din Palmyra. Existau de fapt două tipuri esențiale: turnuri funerare, cu numeroase camere de înhumare, dispuse pe mai multe etaje, şi hipogeele, construcții subterane în formă de T sau de cruce, compuse de asemenea din mai multe

camere. Acest ultim tip de monument funerar începe să se răspândească din sec. II e.n.

Dintre mormintele din Palmyra un interes deosebit prezintă hipogeul celor trei fraţi, ornamentat cu fresce care reprezintă atât pe decedaţi, cât şi scene alegorice. De remarcat că pe străzile Palmyrei se aşază statui ale defuncţilor, orânduite după dispoziţiile autorităţilor sau chiar ale persoanelor particulare.

În pantheonul zeilor de la Palmyra, în oraşul Dura-Europos, s-au găsit fresce realizate după o tehnică asemănătoare celei existente la Fayum în Egipt, ceea ce face ca această pictură să fie aşezată în rândul picturii helenistice.

Mozaicurile găsite la Palmyra sau la Dura-Europos, de factură helenistică, înfăţişează subiecte mitologice, cum ar fi Ahile printre fetele lui Lykomede ori mitul lui Cassiope.

VIII. SISTEMUL DE GUVERNĂMÂNT AL PALMYREI

Ca multe din oraşele helenistice din Orientul Apropiat, Palmyra era guvernată în primele două secole ale erei noastre de un senat format din notabili şi cetăţeni vârstnici. Deciziile erau luate fără a cere avizul adunării poporului, care nu mai funcţiona. Activitatea senatului era condusă de *proedru* („înainte stătător"), preşedinte şi de *grammateus,* secretar al Senatului. Doi *arhonţi,* magistraţi, care aveau pe lângă ei pe *decaprotoşi,* şi un colegju de sindici întocmeau legile şi le publicau, adică le înscriau pe table de piatră. Tot în seama lor cădea controlul şi aplicarea legilor.

De *facto,* aşa cum s-a arătat anterior, încă din secolul III e.n. Palmyra este condusă de un conducător suprem, corespunzător tiranilor din oraşele micro-asiatice şi siriene. În inscripţiile aramaice ei sunt numiţi *RS* („căpetenie, şef"),

ceea ce poate fi tradus mai bine prin termenul „tiran” (în timpul domniei lor o serie de măsuri legislative erau însă fixate de senat).

Palmyra a fost principalul centru al traficului şi comerţului prin caravane din Orientul Apropiat şi a constituit un însemnat centru al artizanilor care fabricau mărfurile cele mai variate pe care le exportau în toate oraşele din apropiere. De asemenea, Palmyra a fost şi o metropolă care şi-a extins puterea în oazele şi oraşele vecine. Ea a acordat o mare grijă creşterii oilor, cailor şi cămilelor şi a pregătit trupe de ostaşi capabile să apere caravanele de tâlharii deşertului.

Pe de altă parte, autorităţile din Palmyra jucau un mare rol în fixarea preţurilor de vânzare şi de cumpărare a produselor importate pe cămile în Imperiul Roman. Taxele ce urmau să fie plătite la Palmyra de cumpărători şi de vânzători erau fixate pe inscripţii săpate în piatră: *tarifele din Palmyra.* Unul din aceste tarife a fost descoperit ocazional, nu departe de agora oraşului, în martie 1882, de către un arheolog amator, S.S. Abamelek-Lazarev, care a vizitat Palmyra cu ocazia unei excursii în Orientul Apropiat (cf. I.S. Şifman, *Op. Cit.,* p. 36 sq).

Piatra cu inscripţia tarifului, transportată la Moscova în anul 1900, a fost excelent studiată de orientaliştii sovietici. Din acest tarif se pot cunoaşte în amănunţime exporturile şi importurile din Palmyra, obiectele fabricate şi produsele agricole existente, precum şi traficul comercial executat cu caravane de cămile.

Există în oaza unde se înălţa altădată Palmyra încă numeroase obiective arheologice. Explorarea lor în viitor va spori fără îndoială cunoştinţele noastre cu privire la acest important stat-cetate.

Redactor: GRIGORE DAMIRESCU
Tehnoredactor: MARIA TAMEŞ

Coli de tipar: 13
Bun de tipar: 25.VI.1987
Tiparul executat sub comanda nr. 70072 la
Combinatul poligrafic „Casa Scânteii”,
Piața Scânteii nr. 1, București
Republica Socialistă România

editura sport-turism